

Acta Semiotica Estica XIV

Acta Semiotica Estica XIV

Tartu 2017

Koostajad ja toimetajad:
Mark Mets, Ott Puumeister, Silvi Salupere

Raamatu väljaandmist toetas Tartu Kultuurkapital

Keeletoimetaja:
Eva Lepik

Kaane kujundus:
Mehmet Emir Uslu

Kaane foto:
Tartu, vaade jõele, TLM Fn 9790:107, Tartu Linnamuuseum.

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)
Marina Grišakova (Tartu, Eesti)
Hasso Krull (Tartu, Eesti)
Peet Lepik (Tallinn, Eesti)
Andres Luure (Tallinn, Eesti)
Aare Pily (Tartu, Eesti)
Marek Tamm (Tallinn, Eesti)
Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)
Jaan Valsiner (Worcester, USA)
Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2017

Tartu: Bookmill

SISUKORD

EESSÕNA	7
OTT PUUMEISTER	
Mitte-identifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt	10
MERIT RICKBERG	
Kahest vastandlikust tendentsist ajaloohariduses	46
AGNE PILVISTO	
Teoreetilisi nuppeid eestluse ajaloost (sissevaade 1988. a Loomingu Raamatukogu 25./26. numbrisse)	69
ANDREAS VENTSEL, MARI-LIIS MADISSON	
Tõejärgne diskursus ja semiootika	93
TIIT REMM	
Mõisaruumi ümbertähendustamisest	117

MÄRKAMISI

Martin Oja	
Kuidas internaliseerida müüti	135
Iiris Viirpalu	
Sotsiaalne koreograafia	143
Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova	
“Ma ei saa kunagi aru, miks ma pean Tartust ära sõitma, kui ma seal olen”: Mati Hindiga eesti keelest, semiootikast ja Tartust ..	165
Leo Võhandu: informaatika seostest semiootikaga	176
Ekaterina Velmezova	
Kalevi Kulli semiootilise arusaamise vägi	184

Sisukord

Andreas Ventsel

Lotmani kultuurisemiootika poliitika uuringute kontekstis 193

Andre Uibos

Maletaja ja malet mängiva masina omailmadest 198

KROONIKA 2016 167

ABSTRACTS 195

Eessõna

Hoiate käes *Acta Semiotica Estica XIV* numbrit, mis ei ole kitsalt ühe teemaderingiga piiritletud; esindatud on nii kultuuri- kui ka sotsiosemiotika valdkonda paigutuvad lähenemised. Number sisaldab viite originaalartiklit ning sel korral tähelepanuväärselt mahukat märkamiste rubriiki. Traditsiooni kohaselt sisaldab number ka eelmisel aastal toimunud sündmuste kroonikat ning kaitstud magistri- ja doktoritööde nimekirja.

Originaalartiklite osa avab **Ott Puumeister** artikliga “Mittidentifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt”, milles kaalutakse võimalusi, kuidas mõtestada poliitikat väljaspool valitsemise ja identiteedipoliitika paradigmat. Toetutakse ennekõike kolmele autorile, Giorgio Agambenile, Jacques Rancière'ile ja Alain Badiou'le, kelle kõigi jaoks tähendab valitsemine ennekõike ühiskonna struktureerimist valitsetavate identiteetide alusel: just nimelt ühiskondlik identiteet on see, mis võimaldab indiviidi võimusuhetele allutada ning võimustruktuuris paika panna. Poliitika tähendab peaaegjalikult emantsipatiivset poliitikat, uue poliitilise subjekti loomist, kes ei oleks määratletud (või määratletav) kehtivas võimustruktuuris. Poliitilise subjekti loomine (subjektivatsioon) viitab seetõttu katkestusele ühiskondlikus korras, eelnevate identiteetide ja suhete küsitavaks seadmisele.

Merit Rickberg kirjutab artiklis “Kahest vastandlikust tendentsist ajalooahariduses” ajaloo õpetamisest kui tähtsast osast kultuuri minapildist, mille üheks olulisemaks sotsiaalseks funktsiooniks võib pidada ühiskondliku sidususe tagamist. Vaadeldakse pinget kahe vastandliku ajalooahariduse suuna vahel, millest esimene on mitmeperspektiiviline ning avatumat ja tolerantsemat suhtumist propageeriv lähenemine ning teiseks rahvuslik ajalooõpe, mis loob osana kultuuri enesemudelist ühtset ajaloonarratiivi, rahva terviklikkust ja järjepidevust. Kahe suuna vahelist pinget analüüsitakse Juri Lotmani kultuuri dünaamilisest mudelist lähtuvalt.

Agne Pilvisto artikkel “Teoreetilisi noppeid eestluse ajaloost (sissevaade 1988. a Loomingu Raamatukogu 25./26. numbrisse)”

keskendub samuti rahvusluse problemaatikale. Pilk pööratakse aega, mil rahvus(lus) oli avaliku diskursuse enesestmõistetav osa. Analüüsisides Toomas Haugi 1988. aastal koostatud kogumikku “Valik II. Artikleid eestluse ajaloost”, mis koondab katkendeid 1901. kuni 1956. aastani, püütakse eripalgeliste mõtlejate – nt Villem Reiman, Juhan Luiga, Eduard Laaman, Johan Kõpp jne – tekstide toel kaardistada nende teoreetilisi seisukohti, ideedeloolisi lähtekohti ja võimalikke vastasmõjusid. Leitakse, et rahvusluse diskursust domineerivad ennekõike keel, soomeugrilus ja historism.

Andreas Ventsel ja **Mari-Liis Madisson** tegelevad artiklis “Tõejärgne diskursus ja semiootika” vägagi tänapäevase ja aktuaalse teemaga, üritades välja tuua tõejärgse tähendusloome eripära. Samas tahetakse hoiduda väärtushinnangute andmisest ning otsustamisest, kas “tõejärgsus” ise on terminina sobilik. Tõejärgse diskursuse tähendusloomelist aspekti vaadeldakse peaaesjalikult tähelepanu võitmise ning viraalsuse vaatepunktist. Oluline ei ole siinkohal seega mitte niivõrd informatsiooni edastamine, vaid kommunikatsiooni afektiivsus.

Tiit Remmi artikli “Mõisaruumi ümbertähendustamisest” eesmärgiks on selgitada mõisaansamblite ruumi tähenduslikkust ning ümbertähendustamisi. Kõigepealt visandatakse laiem ruumisemiootiline raamistik, millelt oleks võimalik analüüsida ruumi sotsiokultuurilise tähendustamise tasandeid. Ruumi tuleb mõista tähenduslikult mitmekesise ja dünaamilisena. Mõisaruumi käsitletakse eesti kultuuri kujunemise seisukohalt kesksena. Ruumisemiootilisi mõisaruumi ümbertähendustamisi näitlikustatakse mõisakooli sissepääsu näitel.

Märkamiste rubriigi avab **Martin Oja**, kes jagab lugejaga alga- ja õppejõu tähelepanekuid semiootika rakendamisesest mütoloogia õpetamisel. Järgnevalt räägib **Iiris Viirpalu** sotsiaalsest koreograafiast. Seekordses numbris on esindatud koguni kolm intervjuud: esmalt vestlevad **Kalevi Kull** ja **Ekaterina Velmezova** **Mati Hindiga** eesti keelest, semiootikast ja Tartust ning teiseks samad küsitlajad **Leo Võhanduga** informaatika seostest semiootikaga. Kolmandas intervjuus avab seekord vastaja rollis olev **Kalevi Kull** küsitlaja **Ekaterina Velmezovale** oma arusaama semiootilisest mõistmisest. Järgmiseks arvustab **Andreas Ventsel** **Andrey Makarychevi** ja **Alexandra Yatchuki** monograafiat *Juri Lotman's*

Eessõna

Cultural Semiotics and the Political. Märkamiste rubriigi lõpetab **Andre Uibos**, kes kirjutab maletaja ja malet mängiva masina omailmadest.

Numbri lõpetavad **Kroonika** rubriik ja kaitstud magistri- ning doktoritööde nimekiri.

Toimetajad

Mitte-identifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt

Ott Puumeister

Käesolev artikkel teeb ettepaneku ümber hinnata poliitilise subjekti mõiste. Kui tavapäraselt mõeldakse poliitilisest tegutsejast identifikatsioonile tuginevalt, lähtub järgnev kriitilisest teooriast, mis peab (emantsipatiivse) poliitilise tegutsemise paradoksaalseks aluseks mitte-identifikatsiooni. Peamisteks kasutatavateks autoriteks on Giorgio Agamben, Jacques Rancière ning Alain Badiou. Neid ühendab arusaam, et identiteet ja identifikatsiooniprotsessid on võimushete kehtestamise vahendeiks ning seetõttu peab emantsipatiivne poliitika põhinema katkestusel, keeldumisel. Identiteetide toel luuakse sotsiaalset struktuuri ning identiteetidel põhineva valitsemise peamiseks eesmärgiks on inimeste ja kehade õigesse kohta asetamine, paika panemine. Mitte-identifikatsiooniline poliitika, vastupidi, otsib struktuurist väljapääsu teistlaadse subjekti loomise – subjektivatsiooni – teel, mis tähendab põhimõtteliselt uue poliitiliselt olulise koosluse loomist; koosluse, mis oleks võimeline valitsevat korda kahtluse alla seadma.

Märksõnad: poliitika, poliitiline subjekt, võim, subjektsus, kriitiline teooria

Tänapäeval oleme harjunud mõtlema poliitikast ennekõike valitsemise terminites. Kuid valitsemine ulatub palju kaugemale sellest institutsioonist, mida kutsume nimega “valitsus”. Järgides Michel Foucault’i (2008: 186), võib valitsemise all mõista inimeste käitumise juhtimist, või veelgi laiemalt, inimeste võimalike tegevuste keskkonna korrastamist ning selle abil individidevaheliste suhete kujundamist. Valitsemine, üldiselt sõnastatult, tähendab niisiis sotsiaalsete suhete struktureerimist.

Selles mõttes saame rääkida poliitika “valitsustumisest”, poliitiliste praktikate ja otsuste taandamisest administratiivsetele praktikatele; poliitika eelduseks seatakse tõdemus, et kõike on võimalik lahendada juhtimise ja suunamisega, juba olemasolevate elementide ja suhete modifitseerimisega. On tarvis vaid võimalikult täpselt *teadmist*, mis võimaldab ennustada populatsioonide käitumisprotsesse,

turgude kõikumisi jne. Valitsemine reageerib ühiskonnas toimivatele “loomulikele” protsessidele, juhib neid “õiges” suunas; valitsemise tihe seotus loomulikkusega ning teadmisega loob aga kujutluse praegusest poliitilisest korraldusest kui möödapääsmatust, millestki, millele ei ole alternatiive. Poliitika allutamine valitsemise terminitele tähendab seega poliitika muutmist *apoliitiliseks*: valitsemiskorda, praegust ühiskonnakorraldust ei ole enam võimalik kahtluse alla seada; ühiskondlikud piirid on paigas, positsioonid kinnistunud ning neid tuleb edaspidi vaid *hallata*. Võib küll kahtluse alla seada domineerivate parteide poliitikat, kuid mitte valitsemise võimalikke tehnikaid, mis ühiskonda struktureerivad.

Kuidas valitsemise paradigmast välja pääseda? Kuidas (taas)mõtestada poliitikat pigem praktikana, mis otsib väljapääsu administratiivsest valitsemisest, praktikast, mis muudab ühiskondlikud subjektid pigem valitsemise *objektideks*? Neile küsimustele otsime järgnevatel lehekülgedel vastusevõimalusi kolme autori – Giorgio Agambeni, Jacques Rancière'i ja Alain Badiou – kaasabil ja toel. Tegemist ei ole traditsioonilise poliitilise filosoofiaga (mis otsib ja üritab visandada võimalikult edukalt toimivaid sotsiaalseid korraldusi) kuuluvate mõtlejatega. Nende jaoks on esmatähtsaks küsimus, kuidas *katkestada* pidev ühiskondlike suhete struktureerimine, mis toimib võimusuhte alusel. Nende mõtlemises on poliitika just nimelt katkestuslik praktika, mis võimaldab kehtivad domineerimissuhted kahtluse alla seada. Näeme, et poliitika mõiste asetub siin hoopis teistsugusele positsioonile ning funktsioneerib vastupanulisena valitsemispraktikatele. Poliitika ja valitsemine satuvad selles kontekstis teineteise vastandmõisteks.

Kuid miks just “mitte-identifikatsiooniline poliitika”? Identiteeti kui sotsiaalset institutsiooni käsitletakse siin artiklis ühe tähtsama võimu rakendamise vahendina. Identiteet on klassifikatsiooniprintsiip, mis asetab ühiskondlikud subjektid oma “õigetele” kohtadele. Identiteet muudab subjekti kõigest üheks elemendiks teatud kategoorias. Alain Badiou (2012: 77) kirjutab, et identiteetide puhul on tegemist “eraldavate nimedega”, see tähendab: identiteedid mitte ei ühenda ega ei loo kogukonda, vaid võimaldavad luua eraldiseisvaid elemente, millele võimu rakendada. Identifikatsioon, seega, tähendab teatava positsiooni omandamist ühiskondlikus institutsioonis, enese tunnustamist võimu objektina.

Peame seega keskenduma *subjektivatsioonile*, mõistele, mille põhjalikuma määratlemiseni jõuame artikli lõpus. Kuid lühidalt võib öelda, et tegemist on sellise subjekti esiletõusuga, kes ei ole eksisteeriva ühiskondliku struktuuri terminites kirjeldatav ega identifitseeritav. Ning just sellele subjektile anname nime *poliitiline subjekt*. Valitsemine kui võimusuhte rakendamine, kui sotsiaalse struktuuri korrashoidmine ja majandamine, keelab *tundmatu* ja *uue* esiletõusu, mistõttu ei ole selles kontekstis mõeldav ka poliitiline subjekt. Enne aga, kui jõuame poliitilise subjektsuse põhjalikuma käsitluseni, vaatame, kuidas mõtestavad Agamben, Rancière ja Badiou ühiskondlikku võimustruktuuri, struktuuri, mis haarab enesse subjektid ning muudab nad objektideks.

1. Võimustruktuurid

Olukorda, milles poliitilise subjekti ilmumine ei ole võimalik, võiks nimetada *poliitika lõpuks* (kui erinevad nimetused ühe mõiste alla koondada). Tegemist on kõigi siin kasutatavate autorite nägemuses struktuurse (mitte näiteks ideoloogilise, maailmavaatelise) küsimusega. Nii Agamben, Rancière kui Badiou analüüsivad ühiskondlikku korda struktuurina, mis toimib põhimõtteliselt võimusuhte alusel: see haarab indiviidid endasse ning välistab nende poliitilise potentsiaalsuse ehk võime tegutseda poliitilise subjektina (eristatuna sotsiaalsest subjektist). Lühidalt, visandatakse erinevate partikulaarsete ühiskondlike, poliitiliste ja kultuuriliste struktuuride ja institutsioonide ülene fundamentaalne võimustruktuur, mis oleks võimeline kirjeldama ja koondama eripäraseid praktikaid ühtse toimumisprintsibi alla.

Nagu sissejuhatuses öeldud, on see, mida me tänapäeval tavapäraselt mõistame poliitika all (liberaaldemokraatlik esinduspoliitika, mis on legitimeeritud valimissüsteemi poolt), nende autorite jaoks põhimõtteliselt anti-poliitika. Agambeni puhul võime rääkida *sissearvavast väljaarvamisest*, Rancière'i puhul *police*'ist (mis omandab tavalisest palju laiema tähenduse) ning Badiou puhul *metastruktuurist* või *olukorra seisundist* (*l'état d'une situation*). Kõik kolm mõistet tähistavad teatavat võimustruktuuri, milles ühenduvad teadmised (ühiskondlikud koodid), institutsioonid (k.a identiteet ja iden-

tifikatsioon),¹ praktikad, materiaalsus, meedia jne – ühesõnaga kõik, mis osalevad ühiskonna struktureerimises. Nii Agambeni, Rancière'i kui Badiou eelduseks on, et ühiskondlik-poliitiline ruum on pideva strukturatsiooni tulemus, mille üheks tagajärjeks on poliitilise potentsiaalsuse kõrvaldamine ühiskonnast.

1.1 Agamben: sissearvamine/väljaarvamine

Agamben (2009: 9) kirjutab, et Aristoteles eristas põhimõtteliselt kahte elu, *zoe*'t ja *bios*'t: esimene “väljendas lihtsalt eksistentsi, elusolemise fakti, mis on tunnuslik kõigile elusolenditele”, teine “viitas mõne üksikisiku või grupi eriomasele eluvormile või -viisile”. Inimene oli elusolend, kellel on võime poliitiliseks eksistentsiks. Modernse demokraatia aluseks peab Agamben (täpselt defineerimatut) hetke, mil *zoe* tungib *bios*'e sfääri, mil *paljas elu* politiseeritakse (samas, 10). Siin käsitleb Agamben paljast elu *kui sellist* ehk ontoloogilist kategooriat, millele ontoloogilisel tasandil vastet ei eksisteeri (vt Abbott 2012). Paljas elu kui selline ei saa seega poliitilises ruumis eksisteerida, mistõttu see sissearvamine tähendab samal ajal ka väljaarvamist. Inimese poliitiline eksistents põhineb *zoe*'l, kuid see ei saa kunagi iseendana realiseeruda. Siiski esineb modernne demokraatia “algusest peale *zoe* taaskehtestaja ja vabastajana, kuna ta püüab pidevalt muuta paljast elu ennast eluviisiks ja nii-öelda leida *zoe* seest *bios*'t” (Agamben 2009: 16).

Ehk suudame sissearvavat väljaarvamist paremini selgitada keele, *logos*'e abil. Agamben kirjutab: “Elaval olendil on *logos* seeläbi, et ta võtab selle kaudu iseendalt hääle ja konserveerib selle, nii nagu ta asutab *polis*'t, lastes oma palja elu *polis*'est erandina välja arvata” (samas, 14). Paljas elu seostub *häälega*, heliga, millel ei ole tähendust, kuid mis kuulub iga elusolendi olemuse juurde; inimene eristub teistest elusolenditest *logos*'e, tähendusliku keeleka-

¹ Richard Jenkins (2008: 157) defineerib institutsiooni kui intersubjektiivse olulisuse ja tähendusega normatiivset käitumismustrit teatavas keskkonnas, mis on aja jooksul kehtestatud kui normaalne ‘asjade tegemise viis’. Selles mõttes võime identiteedist ja identifikatsioonist kui praktikast rääkida õigustatult kui institutsioonist – sotsiaalne identiteet, kuuluvus ühiskondlikku struktuuri sarnasuse/erinevuse põhimõttel on äärmiselt kinnistunud ühiskondlik nähtus.

sutuse kaudu. Poliitilises eksistentsis ei ole enam häälel, elajalikul helil kohta, see tuleb välja arvata. Rääkides sellest, et *bios*'e, poliitilise eksistentsi aluseks postuleeritakse *zoe*, näeme, et inimese tähenduslikku, keelelist, poliitilist eksistentsi otsitakse tema elusolemise faktist kui sellisest. Kuid see, et inimene on elusolend, kes suudab häälitseada, ei kvalifitseeri kuidagi tema poliitilist olemist.

Palja elu politiseerimine tähendab niisiis *bios*'e kokkulangemist *zoe*'ga; inimese eksisteerimise fakt otsustatakse poliitilise eluviisi põhjal. Just seda tähendab sissearvav väljaarvamine: *zoe*, paljas elu postuleeritakse poliitilise eksistentsi alusena (inimese partikulaarne eluviis peab tulenema tema eksistentsist kui sellisest), kuid selle eksistentsi üle otsustamine toimub *bios*'e, partikulaarse eluviisi alusel. "Palja elu "politiseerimine" on metafüüsiline ülesanne *par excellence*, milles otsustatakse elava inimese inimlikkuse üle [...]" (samas, 14). "Otsides *zoe* seest *bios*'t" pannakse *zoe bios*'ega kokku lange-ma ehk, lihtsamalt, ühiskondlik-poliitilised kategooriad (nt rahvus, rass, identiteet, klass) otsustavad inimese inimsuse kui sellise üle.

Niisiis, kaks palja elu figuuri: 1) lihtne elusolemise fakt, mis ei ole kvalifitseeriv, mis lihtsalt näitab elusat elusana, olemist olemisena – *zoe* (ontoloogiline tasand); 2) juba politiseeritud, erandina välja arvatud, inimese inimsust kvalifitseeriv kategooria, mis on aluseks poliitilisele korrale – *homo sacer* (ontiline tasand). Siin tuleb mees pidada, et paljast elust esimeses mõttes ei saa me ühiskondlikul tasandil mitte kunagi rääkida; see on pelgalt inimese olemise eeldus, mis ei ilmne poliitilises struktuuris.² "See tähendab, et ükski elu ei ole paljas elu: [...] ükski inimese eluvorm ei ole kunagi taandatud paljale elule. Paljas elu – nagu puhas olemine – ei saa kunagi eksisteerida (ei ole kunagi eksisteerinud)"³ (Abbott 2012: 27). Kuid see ei vähenda "lihtsa elusolemise fakti" poliitilist täht-

² Seoses inimõiguste doktriiniga võib märgata nende kahe palja elu dimensiooni segunemist: postuleeritakse, et iga inimene on seaduse ees võrdne pelgalt oma elusolemise fakti alusel, kuid seaduste täideviimisel lähtutakse sotsiaalsest ja poliitilisest korrast, eluvormi paiknemisest võimustruktuuris. Kahe dimensiooni kokkupõrget näeme eriti selgesti raskustes, mis tõusevad esile kodakondsuseta isikute õiguste kaitsmises (vt nt Van Waas 2011).

³ Eksisteerinud siin selles mõttes, et ilmnenu konkreetse entiteedina ühiskonnas, kultuuris, poliitikas jne. Olemine iseenesest ei eksisteeri, eksisteerivad partikulaarsed olemise väljendused, faktid.

sust; see on just nimelt “metafüüsiline nurgakivi”, mille sissearvaval väljaarvamisel poliitiline kord, *polis*, konstitueeruda saab.

Niisiis, ühiskondlikus ja poliitilises ruumis on inimese eksistentsi fakt – tema inimsus – alati toodetud poliitilisena ehk *inimese olemus on (bio)poliitiline*. Paradoksaalselt öeldes: poliitilises ruumis eksisteeriv paljas elu ei ole kunagi päriselt paljas. See tähendab ka, et inimene ei saa kunagi esile tõusta oma singulaarsuses: tema eksistents, tema sügavaim olemus on alati kvalifitseeritud teatavate üldiste ühiskondlike kategooriate kaudu (partikulaarne identiteet representeerib inimsust kui sellist). Ideaalis – mille poole modernne demokraatia pürgib – ületatakse lõhe kategooriate ning inimsuse olemuse vahel ehk poliitilised kategooriad (identiteedid) langevad täielikult kokku inimese eksistentsi piiridega. Selles mõttes nimetab Agamben õigusega kogu modernset demokraatiat *biopoliitikaks*: inimene kui sotsiaalne olend peab kokku langema oma bioloogilise olemusega/olemisega. Inimene on poliitiline niivõrd, kui ta asetub teatavasse populatsiooni; kui tahes *bioloogiliselt* aga mõiste populatsioon ei kõla, on alati tegemist poliitilise üksusega.

Kui nüüd mõelda, et inimese poliitilises peab kokku langema tema palja eluga, *zoe*’ga, osutub näiteks identiteet põhimõtteliselt olemuslikuks. Poliitilis-sotsiaalne institutsioon viitab inimese looduslikule konstitutsioonile. Selles mõttes on Foucault’ uuringud biopoliitika ja biovõimu sünnist, mis on vahetult seotud teadusliku teadmisega, äärmiselt olulised: inimese ja tema käitumise ning ühiskondlike suhete teaduslik kirjeldus konstitueerib tema poliitilise eksistentsi. Inimene kui sotsiaalne subjekt on aga selle teadmise kaudu enesekirjelduse võimalusest ilma jäetud. “Agamben räägib sellisest olukorrast kui “poliitika varjutusest”, sest keelest võrاندunud inimesed pole enam poliitilises mõttes rahvas (see *demos*, milles peitub demokraatia jõud), vaid paljas elu, mida (bio)võim vahetult tekitab, kujundab ja halvimal juhul ka lõpetab” (Monticelli 2012: 152–153). Selle asemel, et eristada *logos*’t häälest, taandab biovõim inimese häälele, tema bioloogilistele faktidele. Teisisõnu, inimese poliitiline potentsiaalsus piirdub ühiskondliku identiteedivalikuga, mille kaudu ta omandab biopoliitilises süsteemis kirjelduse ja olemuse, inimese mitmekesised eluvormid kodeeritakse abs-

traktsetesse kategooriatesse, “mis kõik põhinevad paljal elul”⁴ (Agamben 2000: 6–7).

Kuid, kuna palja elu (*zoe*) puhul on tegemist põhimõtteliselt klassifitseerimatuga, valitsematuga, “pole poliitikal õnnestunud luua niisugust lüli *zoe* ja *bios*’e vahele, hääle ja keele vahele, mis oleks võinud lappida nendevahelise lõhe. Paljas elu kaasatakse poliitikasse ikka erandi kujul, see tähendab millenagi, mis arvatakse sisse ainult väljaarvamise kaudu” (Agamben 2009: 17). Nagu edaspidi näeme, otsib Agamben just sellest lõhest väljapääsu struktuurist, mis taandab inimese poliitilise korra, Riigi⁵ muutujaks – mitte aga paljast elust esimeses mõttes, mis “ei saa kunagi olla inimeste jaoks konkreetne ontiline potentsiaal” (Abbott 2012: 27). Nagu Daniele Monticelli (2012: 155) kirjutab, “peaksime loobuma palja eksistentsi (elu) ja sellele tähendust andva essentsi (abstraktsete omaduste) “uute ja efektiivsemate või autentsemate” lõimimisviiside ehk ajaloolis-poliitiliste ülesannete otsingutest ning pigem “osutama keskele tühjusele” ja riskima enesega sellessamas tühjuses”. Selleks agendiks, riskijaks, kes tegutseb Riigi ja palja elu lõhes, nimetab Agamben *elu-vormi*, kes osutub tähtsaks just oma kategoriseerimatute ja abstrahseerimatute žestide toel.

Kuid sellest edaspidi, praegu vaatame, kuidas liikuda edasi konkreetsema ühiskondliku jaotuse või struktuuri kirjeldamise poole; üritame vastata küsimusele: kuidas jaotatakse see, mida me peame iseenesestmõistetavaks, mida me isegi enam ei pea märkimisväärseks? Kuidas valvab *politsei* meie sotsiaalse taju piire?

1.2 Rancière: *police*

Kui Agamben piirdus sissearvamise/väljaarvamise fundamentaalstruktuuriga, milles inimese elusolemise fakt iseenesest muudetakse poliitilise korra aluseks ning milles inimese elu muutub samaaegselt poliitilise korra produktiks, siis Jacques Rancière’i *police* läheb sel-

⁴ Siin kontekstis tuleb paljast elu mõista teise definitsiooni kohaselt kui poliitilises korras loodud inimsuse kvalifikatsiooni.

⁵ Riiki tuleb siin mõista samasena struktuuriga, mis konstitueerib inimese olemuse (*zoe*, poliitilise eksistentsina, *bios*’ena), mitte aga konkreetsete institutsioonidega, mis teostavad võimu. Riik on suverään, mis kehtestab korra.

lest veidi kaugemale, või õigemini, teises suunas. Rancière liigub kirjelduse poole, kuidas ühiskondlik-poliitiline kord kehtestab kindlate printsiipide põhjal struktureeritud välja, mis võimaldab selles asetsevaid objekte ja subjekte ning nende vahelisi suhteid olemasolevana tajuda. Kui Agambeni jaoks on keskmes eelkõige elu kui selline ning poliitiliselt konstitueeritud eluvormid, siis Rancière'i mõtlemises hõivab keskse koha keskkond, milles ühiskondlikud elemendid üleüldse tajutavaks muutuvad või muudetakse.

Selle "avaliku ja privaatse", "nähtava ja nähtamatu, kõne ja müra" jaotuse ning "omal kohal asuvate kehade loogika" tähistamiseks pakub Rancière (2012: 105) välja termini *police*. Kui Agamben (2009: 25) kirjutab, et suveräänse erandi puhul ei ole tegemist niivõrd "ülejäägi kontrollimisega või neutraliseerimisega, kuivõrd ja eelkõige niisuguse ruumi loomisega, milles juriidilis-poliitilisel korral saab olla väärtust", siis Rancière näitab, kuidas selle korra struktureerimine toimib ning siin tuleb arvestada ka "ülejäägi kontrollimist" ja "neutraliseerimist". See ei tähenda aga, et poliitilise ruumi konstitutsioon oleks *police*'i puhul vähem tähtis. Kontrollimine ja neutraliseerimine toimub just nimelt *tajutava jaotamise* (*partage du sensible*) kaudu, mis on samal ajal "maailma jaotamine", millele "rajatakse kogukond" (Rancière 2010: 36).

Ning sellel printsiibil, mille järgi maailm jaotatakse, põhineb kogukondade ja sotsiaalsete eksistentside kehtestamine, konstitueerimine. *Police* ei ole seega mitte "sotsiaalne funktsioon, vaid sotsiaalse sümboolne konstitutsioon. [...] Selle olemus seisneb teatavas viisis, kuidas tajutavad jaotatakse" (samas, 36). *Police* ei ole niisiis omaette institutsioon ega eraldiseisev sotsiaalne praktika, vaid ühiskonna struktureerimine, sotsiaalselt kuuldava ja nähtava määratlemine – meelelise *ühiskogemuse*⁶ võimaluste ja piiride kehtestamine.⁷ *Police* kui "loomulik" kord, mis määrab üksikisikud ja rüh-

⁶ On tähtis rõhutada just, et tegemist on ühiskogemusega, avalikus sfääris eksisteerivaga, ühiskondlikult tähenduslike elementide ja funktsioonidega. *Police* ei tähenda inimese privaatsete uskumuste kontrollimist, vaid nimelt sotsiaalsete eksisteerimisvõimaluste määratlemist ja piiritlemist.

⁷ Vrd Foucault' (2000a; 2000b) käsitlust *police*'ist, milles ta laiendab küll oluliselt meie tavaarusaama politseist kui kitsalt korrakaitseinstitutsioonist, kuid jääb siiski *police*'i kui võimuinstitutsiooni ja -praktika juurde. Mistõttu võib Foucault käsitlust tähistada ilma suuremate eksitustega ka eestikeelse mõistega

mad võimu- või alluvuspositsioonile, avalikku või eraellu, omistades neile juba ette ühe või teise aja- ja ruumitüübi, need või teised olemis-, nägemis- ja eneseväljendusviisid” (Rancière 2012: 105). Igale ühiskonna osakesele on määratud oma eripärane koht – iga ühiskonna liige on *identifitseeritud*. See kehtestamine on “ühelt poolt jaotav ja välistav, teiselt poolt osalust võimaldav” (samas). Ning eelkõige just osaluse võimaldamise – koha määramise – alusel (kindlalt määratletud viisidel) jaotav ja välistav.

Police tegeleb ühiskonna osade loendamisega, sotsiaalses ruumis nähtava ja kõneldava identifitseerimisega. Sel viisil vastandub *police* radikaalselt poliitikale, mis on ühe Rancière’i definitsiooni järgi selle nähtavale toomine ning eksisteerivana konstitueerimine, mis “tegelikult eksisteerivast” objektide ja subjektide väljast oli välistatud; poliitika toob ühiskonna osade loendamisse sisse selle ülejäägi, mida *police* – määratledes ühiskondliku eksistentsi viisid – ei luba. Poliitiline akt tähendab mitte-loendatute sekkumist *police*’i (Rancière 2010: 34). Kuid poliitikast täpsemalt edaspidi, praegu keskendume *police*’ile, mille üheks tähtsamaks kaaslas mõisteks on *konsensus*, mis

tähistab kooskõla (aistilise) meele ja (mõistelise) meele vahel, teisisõnu, meelelise esitusviisi ja selle andmete tõlgendamise režiimi vahel. Ta märgib seda, et hoolimata meie ideede ja püüdluste kõikidest lahknevustest me tajume ühtesid ja samu asju ning anname neile ühe ja sama tähenduse. (Rancière 2012: 110)

Tegutsemis- ja eksisteerimisviiside täpse määratlemise eelduseks on ühelaadne arusaamine, ühtne tõlgendusrežiim: objektid ja subjektid peavad osutuma identifitseeritavaks, täpselt kirjeldatavaks. Konsensus ja *police* kuuluvad teadmispõhise ühiskonnakirjelduse juurde: asjad ei saa olla teisiti, kui nad on, kuna see on asjade korra olemus (poliitikat võiks sel juhul nimetada “asjade korratuseks”, mis ei tähenda aga sugugi kaost). Konsensuslikus olukorras muutub poliitili-

politsei, samas kui Rancière’i kontseptsioon vajab tähistamiseks palju laiemat sõna *police*: “[...] Foucault mõistab politseid institutsionaalse aparaadina, mis osaleb võimu kontrollis elu ja kehade üle; minu jaoks tähistab *police* mitte võimuinstitutsiooni, vaid tajutava jaotamist, milles osutub võimalikuks võimustrateegiaid ja -tehnikaid määratleda” (Rancière 2010: 95).

ne tegevus põhimõtteliselt mõttetuks; poliitika (rancièrè'ilikus mõttes) osutub ebavajalikuks ning see tähendab, et poliitilise subjekti esiletõus on võimatu. Rancièrè (1999: 101–102) nimetab konsensuslikku olukorda ka *post-demokraatiaks*, mis on “valitsemise praktika ja *demos*’e-järgse demokraatia kontseptuaalne legitimeerimine, see on demokraatia, mis [...] on taandatud riigimehhanismide toimimisele ning sotsiaalsete huvide ja jõudude kombinatsioonidele”.

Niisiis, me jõuame väiteni, et *tänapäevane liberaaldemokraatia ei ole demokraatia; ei ole poliitika*. See, mida Rancièrè kirjeldab post-demokraatia, *police*’i ja konsensusena, on foucault’likult kirjeldatav võimuhete, teadmiste ja subjektifikatsiooniviiside (diskursiivse) süsteemina, kehadele õige koha määramisena ning nende potentsiaalsuse (eelkõige kasulikkuse, tootlikkuse) esiletoomisena, kehade struktureerimisena. Seetõttu Rancièrè’i järgi ei saa mõista Agambeni sissearvatavat väljaarvamist (erandstruktuuri) ega Foucault’ biopoliitikat poliitikana – neid tuleks mõista võimuhete kirjelduse ja analüüsina. Biopoliitika mõiste viitab võimutehnikatele, mis saavutavad oma eesmärgid kehade individualiseerimise ning populatsioonide sotsialiseerimise kaudu (Rancièrè 2010: 92–93). Võimusuhted, olgu kui tahes produktiivsed (kehasid tootvad, elulaade võimaldavad, mitte repressiivsed),⁸ ei ole Rancièrè’i (ega ka Badiou’ *sündmuse* ning Agambeni *tuleva poliitika*) mõttes poliitilised.

Võttes seda eristust arvesse, peame eristama *võimu* ja *poliitikat*. Võim kuulub kehade sotsiaalse konfiguratsiooni, sotsiaalsete subjektide ja objektide tootmise juurde. Biopoliitikas on keha võimu *objekt* ning seetõttu “lokaliseeritud kehade jaotamises ja agregatsioonis *police*’i poolt” (samas, 92). (Sotsiaalne) keha kui spetsiifiline eluvorm saab eksisteerimisõiguse vaid *police*’is, tajutava jaotamises võimuhete kaudu. Ei *police*, võimusuhted ega järgmisena käsitletav Badiou metastruktuur (olukorra seisund) võimalda *poliitiliste*

⁸ Michel Foucault’ üheks olulisemaks võimupraktikaid iseloomustavaks teesiks on, et võim ei ole keelav, repressiiv, vaid produktiivne, ühiskondlikke suhteid ja subjekte *võimaldav*: “Võimusuhted ei asu väljaspool teist tüüpi suhteid [...] vaid on nende suhtes immanentsed [...] võimusuhted ei ole pealisehitus, mille roll oleks pelgalt keelata või olemasolevat säilitada; seal, kus nad toimivad, on nad otseselt tootja rollis” (Foucault 2005: 103).

subjektide eksisteerimist, kes mitte ei kehtestaks lihtsalt “teistsugust eluvormi”, vaid kujundaks “teistlaadse ühise maailma” (samas, 92).

1.3 Badiou: metastruktuur ehk olukorra seisund

Alain Badiou jaotab maailma(de)s eksisteeriva *olukorraks* ja *olukorra seisundiks* (*l'état d'une situation*);⁹ esimese struktureerivaks printsiibiks on presentatsioon ning viimase jaoks representatsioon. “Igal olukorral on iseomane üheks-loendamise operaator. See on *struktuuri* kõige üldisem määratlus [...] Ei tohi unustada, et iga olukord on struktureeritud” (Badiou 2005: 24). Kuid see ei tähenda, et olukorra elementidel ning nende vahelistel suhetel enestel oleksid sisemised seadused, mis kehtestaksid selle ühtsuse: struktuur ei kõnele midagi eksisteerivate elementide olemusest:

Olukordades sisalduvad kõik need sündmused, eripäraste kollektiivsete nähtuste, kehade [...] voolud, omadused, aspektid, ahelad, mida saab ontoloogia raames uurida. ‘Olukorra’ mõiste on loodud haaramaks kõike, mis *on*, pööramata tähelepanu selle modaalsustele [...]. (Feltham & Clemens 2004: 10)

Olukord on põhimõtteliselt lihtsalt – taaskord – eksistentside loendamine; ilmnevate nähtuste koondamine üheks (mitte tingimata ühtseks) hulgaks.¹⁰ Olukord osutub mõeldavaks ainult loendamise tulemina – enne üheks-loendamist olukorda ei eksisteeri. Niisiis, ühtsus, piiritletus, terviklikkus on tulem, mitte alguspunkt.

Kui aga olukord saab eksisteerida vaid üheks-loendamise tagajärjel, peame eristama 1) üheks-loendamist, struktuuri, mis toodab *ühe* kui “paljususe pitseri”, ja 2) ühte kui tulemit, mille fiktiivne olemine säilitatakse struktuuralse retroaktsiooni tulemusena (Badiou 2005: 90).

See, mis üheks-loendamisest üle jääb, mida ei loendata, on

⁹ Kuigi sõnaühend “olukorra seisund” võib kõlada veidralt, kuna mõlemad sõnad tähendavad põhimõtteliselt seisundit, on see topeldus siin vajalik, nagu edaspidi näeme: *état* ongi *situation*’i struktuuri topeldamine, struktureerimise struktureering.

¹⁰ Siin võib küll väita, et sellisel juhul ei ole meil tegemist üleüldse struktuuriga, vaid hulgaga. Kuid igasugune üheks-loendamine, teatud hulga elementide piiritlemine on Badiou jaoks juba struktureerimine.

üheks-loendamine ise, operatsioon, mille kaudu struktuur toodetakse. Siin ilmneb metastruktuuri, olukorra seisundi vajalikkus. Olukord on niisiis “paljastatud tühjuse (*vide*) ohule” (samas, 93). Ühtne struktuur on *fiksioon*, see ei tulene elementidest endast: “Presentatsiooni maailma näiv kindlus on kõigest struktureerimise (*action de la structure*) tulemus [...]” (samas). Ehk: ühekordselt struktureeritud olukord ei *fikseeri* elementide väärtusi ega positsioone, ei moodusta stabiilset *süsteemi*, mistõttu jääb alati Ühe lagunemise oht.

Seetõttu peab “iga olukord [olema] kahekordselt struktureeritud. See tähendab: alati eksisteerib nii presentatsioon kui representatsioon” (samas, 94) – struktuur ehk esmane üheks-loendamine ja metastruktuur ehk loendamise loendamine. On tähenduslik, et Badiou nimetab metastruktuuri olukorra seisundiks: rääkides poliitilisest ruumist, saamegi kõnelda Riigist kui metastruktuurist, mis representeerib kodanikke. Representeerimist või metastruktuuri võib mõista kui sotsiaalset identiteeti, kuuluvust aga kui üksikindiviidi, kes ei lange kokku selle identiteediga, kuid kes peab metastruktuuri kuulumiseks läbima identifikaatsiooniprotsessi, omandades nii kirjelduse, mis võimaldab talle *representatsiooni*. Kuid Badiou järgi valitseb alati presentatsiooni ülejäák presentatsiooni üle: “on formaalselt võimatu, et *kõik*, mis sisaldub (iga alahulk), ka kuuluks olukorda” (samas, 97). Representatsiooni käigus – kindlustades struktuuri kokkupõrke vastu tühjusega, mille tulemuseks oleks lagunemine – luuakse põhimõtteliselt teistsugune struktuur: “seisund (*l'état*) on struktuur, mis on olemuslikult erinev algsest olukorra struktuurist” (samas, 98).

Siin näeme juba, millele viitab Badiou (2008: 31), kui ütleb, et “valimismehhanism on olemuslikult apoliitiline protseduur”, kui poliitika siduda presentatsiooniga, kollektiivse teotsemisega, mis on organiseeritud teatud printsiipide poolt, mille eesmärgiks on ilmutada uusi, valitseva korra poolt välistatud, võimalusi. Sarnaselt Rancière'ile mõistab Badiou ühiskonna strukturatsiooni võimumechanismina, teatava vägivaldse operatsioonina ühiskondlikult eksisteerivate elementide üle, mille kaudu pannakse eksistents sõltuma representatsioonist: sellest positsioonist, kuhu element on määratud ning nendest omadustest, mis struktuursest kirjeldusest tulenevad. Riik kui metastruktuur, milles representeeritud elemendid pannakse ühte langema esmase olukorra elementidega, ehk: ühiskondlikult

nähakse eksisteerivana ainult neid subjekte, mis on kirjeldatud Riigi tasandil (nt identiteedidiskursusesse kuuluvad üksused).¹¹

Badiou olukorra seisund ja Rancière'i *police* on selles mõttes väga sarnased mõisted. Kuigi esimene lähtub hulgateoreetilistelt-matemaatilistelt alustelt ning teine määratleb *police*'i eelkõige tajutava ühiskogemuse strukturaatsioonina, jooksevad nad kokku punktis, milles määratletakse, kuidas on võimalik ühiskonnas eksisteerida ning kellele ja millele see eksistents on võimaldatud: kes valdavad keelt ning kes kõigest häälitsevad. Mõlemad näevad poliitikat selle süsteemi katkestusena, eelkõige ühiskondliku eksistentsikeskkonna reeglite muutmisena, milles mängib väga olulist rolli *poliitilise subjekti* esiletõus.

See süsteem on Badiou järgi kehtestatud kui *teadmine*, entsüklopeedia. "Teadmine on võime eristada olukorra hulki, millel on teatavad omadused, mida on võimalik tähistada eksplitsiitsete keele väljenditega või fraasikogumitega. Teadmise reegel on alati täpse nimetamise kriteerium" (Badiou 2005: 328). Niisiis, ei piisa sellest, et element oleks tähistatud, et tal oleks nimi: et kuuluda Riiki, peab elemendil olema *täpne kirjeldus*, ta peab vastama teda representeerivale kirjeldusele. Rancière'i terminites: *police* tegeleb ainult "tegelikult eksisteerivate" (s.t *police*'i loogika järgi kehtestatud) kehadega. Teadmise loogika ei luba vaadata kaugemale representatsioonist: ei eksisteeri midagi, mis ei leidu entsüklopeedia lehekülgedel. Rancière'i sõnadega (2010: 37):

Police ei ole seadus, mis hõikab indiviide välja [...] Ennekõike tähendab see kõige olemasoleva – või pigem mitte oleva – iseenesestmõistetavuse meeldetuletust, ning selle loosungiks on: "Liikuge edasi! Siin ei ole midagi vaadata!"

Ehk etteruttavalt öeldes: metastruktuurse entsüklopeedia alusel ei ole võimalik ära tunda sündmust ning seetõttu on poliitiline tegevus välistatud. Poliitiline subjekt ei saa isegi muutuda probleemiks, kuna

¹¹ Siin tuleb ehk täpsustada: "identiteedidiskursusesse kuuluvad üksused" ei ole individid ega pruugi olla ka konkreetsed identiteedid (nt rahvused), vaid pigem kehtestatud tähistuskorrad, mis muudavad identifitseerimise võimalikuks. Me võime siin rääkida nii psüühilistest haigustest, sõrmejäljest passil kui ka ostutšekist – "identiteedidiskursus" ei ole seega kitsalt "identiteetidest koosnev".

iseenesestmõistetavana eksisteerib vaid see, mis on kirjeldatud.

Esmapilgul võib Agamben neile kahele veidi võõraks jääda, kuna keskendub eelkõige elule, eluvormidele ning biopoliitilistele potentsiaalsustele, mis neist eluvormidest võiksid tuleneda. Rancière'i (2010: 93) sõnadega öeldes üritab Agamben siduda poliitikat võimuga, asetades biovõimu onto-teoloogilis-poliitilisele väljale.¹² Ning sel väljal osutub elu kui selline – paljas elu esimeses mõttes – poliitilise subjektsuse tagajaks. Kuid varsti näeme, et ka Agambeni jaoks seostub (mitte-identifikatsiooniline) poliitika eelkõige *kommunikatiivsusega*, mida ta mõistab küll seoses *elu-vormiga*, kuid mitte sisemise potentsiaalsusega, vaid nimelt seoses “tuleva kogukonnaga” – suveräänsele erandile allutatud korrast vabanenud kogunnaga –, milles toimib teistsugune kommunikatsioon kui erandstruktuuri poolt kehtestatud võimuhete ruumis. Niisiis jõuab ka Agamben (võiks öelda, et paratamatult, kui ta ei taha inimelule enesele ja subjektile omistada sisemist ja olemuslikku võimet “heaks poliitiliseks eluks”) ühiskondlik-kommunikatiivse ruumi muutmise juurde.

Lahknevus ühelt poolt Agambeni ning teiselt Badiou ja Rancière'i vahel seisneb aga hoopis milleski muus, mida võiks kirjeldada kui passiivsuse ja aktiivsuse; pagemise ja võitluse eristust; või, Chantal Mouffe'i (2012) sõnadega, taandumuse ja sidumuse vastandust. Kuid sellest edaspidi, praegu üritame kokku võtta selle, mida oleme siiaamaani öelnud struktuuri, strukturatsiooni ning apoliitilise ehk identiteedi ja erinevuse mehhanismil põhineva poliitika kohta.

1.4 Identiteedisund võimustruktuurides

Sissearvav väljaarvamine kehtestab biopoliitilised kehad, mille üle

¹² Onto-teoloogia on Immanuel Kantilt pärit mõiste, mis tähistab mõtlemist alapärasest eksistentsist vaid mõistete abil, ilma “vähimagi kogemuse abita” (Kant 1998: 584). Selle tähendusvälja laiendas oluliselt Martin Heidegger, põhimõtteliselt samastades onto-teoloogia metafüüsikaga: “Ontoloogia ja teoloogia on “loogiad” niivõrd, kui nad kindlustavad põhja olemistele kui sellistele ning käsitlevad neid tervikus. Nad käsitlevad olemist kui põhja olemistele [...] Rangemalt ja selgemalt läbimõeldult on metafüüsika – onto-teoloogika” (Heidegger 1969: 59). Võimu asetamine onto-teoloogilis-poliitilisele väljale tähendab seega võimu positsioneerimist olemise kui sellise probleemi keskele: võimust saab olemise omadus.

on võimalik võimu rakendada – ja nende kehade suhted. *Police* loob ühiskondlike subjektide ja objektide tajumise korrastatud ruumi, öeldes, et sellest väljaspool ei eksisteeri midagi. Olukorra seisund kehtestab ühiskondlikus ruumis eksisteerivad elemendid ning nendevahelised suhted.

Poliitilise tegevuse võimalusi, poliitilise subjekti potentsiaalsust ei ole võimalik otsida “sealt väljast”, vaid alati suhestudes juba kehtestatud korraga. Sest väljaspool ühiskondlikku olemist ei eksisteeri inimese pärisomast “olemust”, millele toetuda. Inimese olemus on sattumuslik, võimusuhte poolt tingitud, mistõttu ei ole võimalik alustada “puhtalt lehel” ega “minna tagasi looduse juurde”. Subjekt konstitueerub *alati* ühiskondlik-poliitiliste suhete kaudu; meie ülesandeks on niisiis visandada teistlaadsed ühiskondlikud suhted, mis võimaldaksid poliitilise subjekti tekkimist. Kuid siin ei piisa lihtsast struktuuri ja dünaamika vastandusest: järgides dekonstruktsiooni poolt meile õpetatud – et struktuur ei ole rangelt fikseeritud suhete ja entiteetide süsteem, vaid eelkõige *vabamäng* (vt nt Derrida 1991; 1997) –, ei ole teistlaadi suhete ettekujutus sugugi niivõrd lihtne. Ei ole kasu sellest, kui fikseerida näiteks teatud laadi identiteetide tootmine, mis võimaldab nende peal rakendada võimu. Pigem tuleks identiteedidiskursus kui selline küsimuse alla seada ning tõdeda, et uute sotsiaalsete identiteetide tootmine ei paku poliitilise subjektuse võimalikkust.

Miks? Need (võimu)struktuurid, millele oleme keskendunud, ei tähenda mitte ainult partikulaarsete identiteetide fikseerimist süsteemis, vaid nimelt *igasuguse identiteedi “alati juba haaratust” võimustruktuuri*. Kui meenutame näiteks subkultuuride vohamist 20. sajandi teisel poolel ning nende täiesti valutut assimileerimist sotsio-kultuuriliste ja eelkõige majanduslike struktuuride poolt, näeme, et teistsuguse identiteedi kehtestamine ei paku võimustruktuuride elujõule erilist väljakutset. Teoreetilisemalt öeldes: identifitseerimisprotsessiga käib alati kaasas subjektifitseerimise loomine, tõlkeprotsess, mis vastupanulise identiteedi suurema vaevata näiteks kaubamärgiks, huvigrupiks või sihtrühmaks muudab. Seega: peame otsima *mitte-identifitseerimis* lahendusi, mis ei sumbuks ühtse tähistaja alla, kui tahes tühi, libisev või dünaamiline see ka oleks.

2. Mitte-identifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt

Eelmises osas nägime, et käsitledes ühiskonda struktuurina, sarnasuste ja erinevuste süsteemina, on ühiskondliku eksistentsi tingimuseks identiteet – eristatav ja määratletav tähenduslikkus, mis ühelt poolt loob ühisosa ning teiselt poolt eraldab ning välistab. Richard Jenkins (2008: 18) kirjutab, et “sarnasus ja erinevus on identifikatsiooni dünaamilised printsiibid, mis asuvad inimmaailma südames”. Identifikatsiooniprotsess loob sarnasust ja ühtsust teatud elementide vahel ning rõhutab erinevust teistega suhestudes. Ühiskondlikud grupid moodustuvad erineva välistamise kaudu – kultuurisemiootiline ja diskursusesteoreetiline (Laclau) põhitõde – ning sotsiaalne subjektsus on võimalik vaid ühiskondlikult esindatud ning representatsioonitasandil eksisteerivate koosluste kaudu.

Parafraseerides Saskia Sassenit (2005: 187), võime eelnevast järeldada, et niikaua, kuni võrdsus põhineb kuulumisel, moodustab subjektistaatus¹³ aluse välistavale poliitikale ja identiteedile. Kuid see välistamine ei tähenda ainult ühe grupi eristumist teisest; palju fundamentaalsemalt tähendab see, et identiteeditu, positsioonitu põhimõtteliselt ei eksisteeri – ei ole ühiskondliku jaotuse *osa*. Välistades tähendusetu, selle, mis ei kuulu ühiskondlikku *police*’i, *metastruktuuri*, *tekstuuri*, ei võimalda identiteedi ja erinevuse süsteemil põhinev poliitika *poliitikat*, vaid taandab poliitika kehade, käitumiste ning ühiskondlike suhete administratsioonile, haldusele.

Artikli teises osas üritamegi mõelda, kas ja kuidas oleks võimalik mitte-identifikatsiooniline poliitika. Kas on võimalik poliitika nende poolt, kes ei ole ühiskondlikult loendatud, identifitseeritud ning subjektifitseeritud; õigemini: kas on võimalik mitte-positsioneeritud tegutsejate esiletõus?¹⁴

¹³ Sassen räägib siinkohal kodanikustaatusest, keskendudes spetsiifilistele formaalsetele ja praktilistele põhinevatele kodanikustaatustele. Soovides üldistada, räägime sotsiaalsest subjektist, kellele rakendub sarnane loogika.

¹⁴ Siin ei ole loomulikult mõeldud seda, et ühiskonnas leidub indiviide/kehasid, kes on varju jäänud, elavad kuskil “ühiskondlikus pimeduses” ning nüüd tulevad valgusesse ning saavad nähtavaks. Tegemist on pigem küsimusega, kas juba-loendatu on võimeline loendamisest välja rabelema ning omandama teistsuguse olemise viisi. Mitte-loendatu ei ole populatsioon või grupp, mis

Kuidas on võimalik mitte-identifikatsioonilise poliitika ühiskondlik eksistents? Kuidas saab mitte-eksisteerivast eksisteeriv; seda mitte identiteedisüsteemi sissekirjutuse, vaid enesekohaste terminite, kõne või keelekasutuse kaudu? Kuidas on võimalik poliitiline subjekt, kes/mis oleks suuteline ühiskondlikke võimusuhteid muutma, mitte kõigest sotsiaalne subjekt, kes/mis on ühiskonna kirjelduskeelte abil kirjeldatud? On selge, et me ei saa käsitleda poliitilist subjekti täielikult struktuurivälisena, ühiskonnast isoleerituna, käituvana oma “sisimast olemusest” lähtuvalt. Poliitilise subjekti probleemile ei saa läheneda teatava *olemuslikult* erineva eluvormi postuleerimise kaudu; pigem on küsimus spetsiifilises suhtes ühiskondliku semiootilise ruumiga, milles toimub sotsiaalsete subjektide identifikatsioon.

See suhe, kui me lähtume mitte-identifikatsioonist, peab olema katkestuslik, identiteediruumi (kehade, gruppide, kvalifikatsioonide loendamise) tööd seiskav või häiriv. Just siin peitub poliitilise subjektsuse potentsiaal: lähtudes teistlaadsetest suhetest – kui identiteediruumi poolt loodud –, on see võimeline katkestama ühiskondliku üheks-loendamise. Seda katkestuslikkust on arusaadavatel põhjustel kritiseeritud kui “kriitilise kujutluse” võimetust ületada *produktiivselt* “liberaalse demokraatia seatud piire” (Znepolski 2013). Meie eesmärgiks siinse artikli järelejäanud lehekülgedel on just vaadata, kuidas oleks võimalik *mitte-identifikatsioonilise poliitika produktiivsus*.

Poliitilise subjekti võib senise arutelu põhjal defineerida järgnevalt: *subjekt, mis, katkestades ühiskondliku identiteediruumi töö, kujundab enese-loomeprotsessi käigus ümber ka sotsiaalse tegevuse, eksistentsi ja keelekasutuse võimalikud piirid ehk seab ühiskondliku korralduse kahtluse alla, pakkudes välja teistlaadseid tegutsemis-trajektoore*. Poliitiline subjekt erineb seega selgelt sotsiaalsest subjektist: viimast saame mõista metastruktuuri, *police*’i ja sissearvava väljaarvamise seisukohast, esimest aga ei ole ühiskondlikult eksisteerivate koodide põhjal võimalik *identifitseerida*. Ülimalt tähtis on siinkohal mitte piirduda kahtluse alla seadmisega, vaid liikuda edasi uute tegutsemis-trajektoorida suunas, vastasel juhul

senimaani on olnud nähtamatu, vaid olemise viis, mida senimaani sotsiaalselt ei eksisteerinud.

jääksime “kõigest katkestusliku” mõtte piireisse.

2.1 Tulev kogukond: unistus vahetust kommunikatsioonist

Giorgio Agamben seab (bio)poliitilisele sissearvavale väljaarvamisele vastukaaluks mõisted, mida võib omavahel suuremate probleemideta ära vahetada: mis-tahes singulaarsus (*singularità qualunque*) ja elu-vorm. Elu-vorm, põgenedes võimustruktuuri (vägivaldse) mõju alt, peab paratamatult olema mis-tahes singulaarsus.

Mõiste *elu-vorm* all [...] mõtlen ma elu, mida ei ole võimalik eraldada tema vormist, elu, millest ei ole kunagi võimalik isoleerida paljast elu. [...] Elu, mida ei ole võimalik eraldada tema vormist, on elu, mille eluviisi panuseks on elu ise. Mida see formuleering tähendab? See defineerib elu [...], milles ainulised eluviisid, -protsessid ja teod ei ole kunagi lihtsalt *faktid*, vaid alati ja eelkõige elu *võimalikkused*, alati ja eelkõige võim(e). (Agamben 2000: 3–4)

Mis-tahes singulaarsus tähistab samamoodi elu, mis on alati ja oma igas võimalikus teos oluline (Agamben 2005: 1). Taandamatu spetsiifilistele eluviisidele, olles igas oma teos tervet elu potentsiaalsust esindav, libiseb singulaarne elu-vorm võimu identifitseeriva ja määratleva pilgu alt ning keeldub käitumast tähistajana, millele oleks määratud positsioon. Mis-tahes singulaarsus on identiteeditu, see ei ole mõistete kaudu määratletav (samas, 67) ega liigitatav kuulumise kaudu teatud sotsiaalsesse või poliitilisse gruppi. See tähendab: singulaarsus ei ole *kategoriseeritav*.

Agamben kirjutab, et singulaarne olemine “piirneb kogu võimalikkusega” (samas). Kuidas seda mõista? Kuuludes teatud gruppi, klassifikatsiooni, omandades teatava kindlasuunalise elutrajektoori (nt kool-töö-pension, mis kõik tulenevad teatud spetsiifilisest erialast), omandab inimene identiteedi, mille kaudu ta peab ennast edaspidi määratlema ning mis seetõttu kirjutab ette tema tegevusvõimalikkused. Inimene omandab indiviidi staatuse (identiteedi), kitsendades oma eksistentsivõimalusi. Indiviid on see, kes on ära tuntav teatava tegevusmustriga, eluviisi ja omaduste kaudu.

Niisiis, Agambeni jaoks, kes otsib vabastust biopoliitilisuse struktuurist, on elu-vormi peamiseks tunnuseks identiteeditus: *eksis-*

tentsi kui võimalikkuse ja potentsiaalsuse lihtne fakt (samas, 43). Märkame siin sarnasust biopoliitilise palja eluga, mille lihtne eksistentsifakt osutus just võimu seisukohast esmatahtsaks. Kuid palja elu puhul tulenes *taandatus* elusolemise faktile just nimelt individuaalsusest, identiteedist (sissearvamisest poliitilisse korda): partikulaarne eluviis (*bios*) hakkas kokku langema elu kui sellisega (*zoe*); poliitiline eksistents osutus elu kui sellist kvalifitseerivaks. “Piirnemine kogu võimalikkusega” tähendabki lihtsalt öeldes võimet tegutseda lähtumata individuatsioonist ja identiteedist. Kuid see võime ei ole Agambeni puhul lihtne võime midagi korda saata,¹⁵ ennekoike on see võime mitte-olla: mis-tahes olemine “on võimeline omaenese võimetuseks”:

Potentsiaalsuses olla on potentsiaalsuse objektiks konkreetne tegu [...], tegutsemises-olemine saab tähendada vaid määratud tegevusele suunatust [...], kuid potentsiaalsuses mitte olla ei saa tegu kunagi koosneda lihtsast üleminekust potentsiaalsuselt aktuaalsusele: see on potentsiaalsus, mille objektiks on potentsiaalsus ise, *potentia potentiae*. (samas, 35–36).

Et olla võimeline eksisteerima teistmoodi, peab eeldama teatud *võimetust*: võimetust tegutseda ettemääratud viisil; võimetust saada määratletud partikulaarse eluviisi (*bios*’e) kaudu. Vastandatuna geneetilisele potentsiaalsusele, mis viitab *võime* ja selle võime tagajärjel aktualiseeruva *teo* suhtele, tähendab potentsiaalsuse eksistents potentsiaalsust *mitte saada aktuaalseks* (Agamben 1999: 180). Selles mõttes on potentsiaalsus alati võimetus (samas, 182). See aktualisatsiooni puudus, määratlematus, individualiseerimatus juhib meid aga juba impersonaalsesse, ühisesse ruumi.

Mathew Abbott (2012: 29) kirjeldab väga selgesti indiviidi ja elu-vormi erinevust: Indiviidi nägu koosneb omadustest ning seda on võimalik (re)konstrueerida; elu-vormi nägu on aga nägu, “mida riik ei näe (sest ta ei ole suuteline seda representeerima)” – elu-vormi mõiste “tähistab umbisikulisust (kuna see on pre-individuaalne) ja samal ajal meie kõige intiimsemat külge (see on see, mis meid üllatab, kui üllatame iseennast)”. Selle umbisikulise ja samas

¹⁵ “Korda saata” võib siinkohal mõista ka väga otseselt, oma tegevuse ühiskondlikku korda positsioneerimisena, teatava akti sisestamisena sotsiaalsetesse võimusuhetesse.

intiimse – mitte-identifikatsioonilise – seob Agamben *žesti* mõistega. Žest, abstraktsete klassifikatsioonide mõju alt ära libisev, “avab *ethos*’e ruumi kui tõelise inimsuse ruumi”: žest murrab välja vahendite ja eesmärgi “valealternatiivist” – žest on vahend ilma eesmärgita (Agamben 2000: 57).¹⁶ Inimese naer, kehahoiakud, konkreetset näoilmed – kõik esindavad inimsust kui sellist; potentsiaalsust kui võimalikkust: žest ei allu omaduste kaudu klassifitseerimisele.¹⁷

Nüüd on aga oluline tähele panna, et žest ei ole *vahendamatus*, inimese sügavamat olemist/olemust avav tegu. Žest on, vastupidi, “vahendatuse esiletoomine”, inimese identiteedituse – enesega mitte-samasuse – näitamine. “Žest on [...] kommunikeeritavuse kommunikatsioon. Sellel ei ole mitte midagi öelda, kuna see näitab inimese kui puhta vahendatuse keeles-olemist” (samas, 59). Žest on niisiis üldisem kitsalt kehalistest liigutustest või näoilmetest; pigem võiks žesti mõista kui konkreetset kõneakti. Kuid miks on just žest pandud esindama inimese alatist keeles-olemist (vahendatust) ning samal ajal identiteedi, individuatsiooni puudumist? Ühelt poolt on žest see, mida ei saa fikseerida süsteemsete suhete kaudu, mis ei vii täide, ei reprodutseeri keelestruktuuris kehtestatud tähendusi; teiselt poolt ei väljenda žest sügavamat sisemust, ei representeeri inimese olemust: inimese olemine teostub ainult selles vahendatuses, milleks on *keelesündmus*.

Näeme, et Agamben ühest küljest otsib väljapääsu keelestruktuuri tähistuskorrast, kuid samal ajal ei saa ta postuleerida inimtegevuse aluseks inimese sisemust/olemust/puhast elusolemise fakti: ta

¹⁶ Vt ka Gilles Deleuze’i esseed “Immanence: A Life”, milles ta kirjutab: “Indiviidi elu annab teed impersonaalsele, kuid samas ainulisele elule, mis vallandab puhta sündmuse, mis on vabastatud sisemise ja välise elu juhuist ning subjektiivsuse ja objektiivsuse juhtumustest [...] See ei ole enam individuatsiooni, vaid singularisatsiooni isesus (*haecceity*). [...] Indiviidi elu hajub ainulises elus, mis on omane inimesele, kel ei ole enam nime, kuigi teda ei saa segamini ajada kellegi teisega” (Deleuze 2001: 28–29). Agambeni ja Deleuze’i vahel leidub märgatavaid sarnasusi just elu ning selle immanentsuse ja singulaarsuse käsitlemises.

¹⁷ Näoilmete ja žestide “universaalne keel”, mille eesmärgiks on dešifreerida inimese kehakeel ning taandada see spetsiifiliselt *tähistavale-sümboolsele* funktsioonile, on samamoodi abstraktsioon, mis võtab oma eelduseks, et igal teol, aktil, vahendil peab olema konkreetne eesmärk, mida on võimalik representeerida.

peab pöörduma teistlaadse keelekontseptsiooni poole. “[F]ilosoofia tegeleb keele puhta eksistentsiga, mis on sõltumatu keele tegelikest omadustest [...], lingvistika aga tegeleb keelega niivõrd, kui võrd see on kirjeldatav tegelike omaduste kaudu, kui võrd sellel on grammatika” (Agamben 1999: 67). Keel grammatikana on tähistav, representeeriv, abstraheriv; keele puhas eksistents aga see, mis võimaldab mis-tahes singulaarsuste toimimist. *Puhas eksistents* on võimalik ainult ilma grammatikata, ilma referentsita süsteemile, mis jõustaks kõneakti tähenduse; *puhas keeleline eksistents* on *puhas kommunikativus*, mis ei eelda ühtegi tähistatavat (*identiteeti*). Keel, mis on puhastatud süsteemsest korrastusest, võimaldab “puhast ühisust”, mis

õõnestab iga olemasoleva kogukonna pretensiooni olemuslikule eraldatusele, sest näitab, kuidas kõigi identiteetidest lähtuvate sisse- ja väljaarvamise kriteeriumide aluseks on tegelikult keel, mitte mingi keeleväline olemus/essents; see aga tähendab, et iga antud sisse- või väljaarvamist (ehk jagunemist, *divisione*) saab keele kaudu seada kahtluse alla algse kommunikativuse ja ühiseuse (ehk koos-jagamise, *con-divisione*) nimel. (Monticelli 2012: 157)

Identiteedisunnist, tähistusnõudest puhastatud keel võimaldab ilmendada žestil, kõneaktil, mis on võimeline esile tooma *olemise potentsiaalsust*. Mäletame, et (bio)poliitilise struktuuri fundamentaalseks aktiks oli panna *bios* ja *zoe* kokku langema ehk poliitiline identiteet muutus eristamatuks elusolemise faktist ning viimane seekaudu esimesest sõltuvaks. Kontseptualiseerides elu-vormi või mis-tahes singulaarsust, keerab Agamben selle vormeli ümber, öeldes, et poliitiline eksistents peab tulenema inimese olemisepotentsiaalsustest, tema *võimest*, mitte struktuursest *võimust*.¹⁸ Kuid, nagu öeldud, ei ole tegemist inimese sisemise, bioloogilise võimega oma keskkonda kujundada: võime, *potentsiaalsus*, tuleneb eelkõige kommunikatsi-

¹⁸ Michael Hardt ja Antonio Negri (2001: 407) kasutavad vägagi sarnaselt ladinakeelset sõna *posse* ehk “võim kui verb, kui tegevus”: rahvahulga sisemine, immanentne võime. Sellest sisemisest võimest tulenevalt muutub aga rahvahulk täielikult immanentseks: “Rahvahulgal ei ole moodustumiseks poliitiliseks subjektiks põhjust otsida vahendeid väljaspoolt omaenese ajalugu ja produktiivse võime olevikku” (Hardt, Negri 2001: 396).

oonist, ühisusest, keele vahendatusest. Niisiis, inimese tegutsemisvõime on olemuslikult (kui see sõna on siin sobilik) poliitiline: võime kujundada *kollektiivset ruumi*.

Peab aga kohe ütlema, et Giorgio Agambeni singulaarsuste tulev kogukond, tulev poliitika on eelkõige *võimetuse* poliitika ehk sõna otseses mõttes identiteediruumist pagemise poliitika, mille eesmärgiks on eelkõige näitamine, et identiteeditu eksistents on võimalik. “Need puhtad singulaarsused kommunikeerivad ainult näite tühjas ruumis, olles sidumata ühise omandi/omaduse (*property*) või identiteedi külge. Nad on kogu identiteedist võõrandatud, et omandada kuulumist iseenesest” (Agamben 2005: 10–11). Niisiis, Agambeni tulev kogukond ei saa omandada *ühtegi diskursust*, mis looks ühisosa: täielik avatus ilma tegevuseta, praktikata. Selles mõttes on Agambeni poliitiline ühtsus täielikult desubjektiveeritud, subjektiivaba – objektiivne kommunikeeritavus, mille kallal ei ole isegi tarvis tööd teha (energiat kulutada); kommunikeeritavus, mis *iseenesest*, oma puhta olemise kaudu õõnestab (bio)poliitilist struktuuri.

Eesmärgiks on luua ruum, kuhu võivad kokku tulla kõik, olenemata sotsiaalsest kuuluvusest, eelnevatest suhetest; luua *võrdsusel põhinev* maailm, mida Alain Badiou (2008: 35) järgi võib kutsuda kommunistlikuks ideeks või hüpoteesiks; “puhtaks võrdsuse ideeks”. Kommunistlik hüpotees sätestab, et me eksisteerime kõik ühes ja samas maailmas, et me jagame maailma kõigi teistega ning puhtalt see fakt paneb võrdsusele aluse. Agambenit lugedes aga jääb mulje, et see idee, mitte-identiteetide puhas kommunikatiivsus on iseenesest piisav, loomaks teistsugust poliitikat.

Agamben (2005: 86) kirjutab, et üks asi, mida Riik kuidagi taluda ei suuda, on ühtsus, mis ei omanda ega kuuluta mingisugust identiteeti. Riik ei suuda taluda ainulisuste ühtsust, inimeste kokku kuulumist ilma igasuguse representeeritava kokkukuulumise tingimusega. Identiteeditus on tavapäraselt valitsemise seisukohalt täiesti ebaoluline, seda ei panda tähele, sest see ei kuulu ühegi tuntud kategooria alla ega takista ühiskonna jätkuvat kategoriseerimist. Üksikud “identiteeditud” ainukordsed olemisavaldused ei puutu absoluutselt valitsemisse, Agambeni sõnul – riiki. Kuid domineerivate võimusuhte seisukohalt on ohtlik just see, kui need ainukordsed süsteemivälised “olemised” hakkavad moodustama “ühisust”. See ei puuduta enam ainult üksikisikuid, vaid ühiskonna eksisteeri-

misaluseid, neid kommunikatsiooniviise ja võimumehhanisme, mis ühiskonnas valitsevad.

Kuid siin on üks probleem, mis peitub ka Giorgio Agambeni poliitilises mõttes. Selle probleemi võib võtta kokku sõnadesse *subjektsuse puudumine*. Agambeni poliitilise ontoloogia eelduseks on, et esinedes iseendana, ainulise eksistentsina, elu-vormina, suudab singulaarsuste ühisus (tulev poliitika) moodustada kogukonna, mis iseenesest lööb segamini poliitilise korra, vajamata diskursust, kollektiivset subjektsust. Agambeni suunas võib teele saata sarnase kriitika, mida Jacques Rancière (2011: 86) teeb Michael Hardti ja Antonio Negri *rahvahulga* mõistele: “Poliitilised subjektid peaksid rahvahulka väljendama niivõrd, kui rahvahulk on olemise enese seadus. Selles mõttes kuulub rahvahulga mõiste poliitilise filosoofia traditsiooni, kuna selles peitub katse taandada poliitiline erandlikkus printsiibile, mis asetab olemise kogukonda”.

Vahendamata ühegi konkreetse diskursuse poolt, peaks olema võimalik kogukond, mis ei allu suveräänses korras kehtestatud poliitilistele piiridele ning identiteedipõhisele eristusele meie ja nende vahel: Agambeni unistus singulaarsuste puhtast kommunikeeritavusest. Kuid samal ajal ei teki ka *poliitilist subjekti*, vaid kõigest eeldus poliitilise subjekti konstitueerimiseks: võimelisus mitte-võimelisuseks ehk võimelisena teistmoodi eksistentsiks. Kuid mulle tundub, et Giorgio Agambeni tuleva poliitika nägemusega ei ole võimalik väga palju kaugemale minna. See on suunatud just nimelt poliitilisest võimusuhtest pagemisele, mitte aga selle väljakutsumisele. Singulaarsuste identiteeditu ühtsus ei luba ühtegi konkreetset lausumisviisi, ei võimalda kõnelemist. Paradoksaalsel kombel on poliitiline, mis peaks olema eelkõige avalikkusesse puutuv, tagasi suunatud privaatsesse: Agambeni tulev kogukond ei valda ühist keelt ega ole seotud ühegi konkreetse ajaloolise lokalisatsiooniga, mistõttu ühisus ei ole kuidagi kontseptualiseeritav. Iga singulaarsus on mõistetud väljendama iseennast kui ennast, põrkudes juhuslikult teistega, loomata ühist tähenduslikku ruumi.

Nagu Mouffe (2012) ütles, taandumisest ei piisa veel võimusuhte ümberkorraldamiseks. Niisiis on meil tarvis pöörduda mujale, et otsida poliitilise subjekti võimalikkust seotuna konkreetsete ajalooliste tingimustega. Agambeni probleemiks oli poliitilise subjekti kustutamine selle universaliseerimiskatse läbi; vaatame järgmisena,

kas Jacques Rancière suudab oma poliitikakäsitluses minna kaugemale; või täpsemalt öeldes: tulla veidi lähemale meie maailmale.

2.2 Rancière: tajutava ümberkujundamine

Väitsime, et singulaarsuste/elu-vormide – iseenda potentsiaalsust esitavate subjektitute kommunikatsiooniaktide – puhas identiteeditu ühisus, mis rajaneb puhtal kommunikatiivsusel, ei suuda pakkuda mitte-identifikatsioonilise poliitilise subjekti kujundit. Kommunikatiivsuse universaalsus hajutab poliitilisuse samaaegselt igale poole ja mitte kuskile, lokaliseerumata üheski konkreetsetes lausungis või situatsioonis. Singulaarsuste universaalne ühisus ähvardab niisiis tagasi pöörduda selleks, millest üritas põgeneda: individualismi, üksikindiviidi identiteedi kehtestusse ehk privaatsesse sfääri. See ei tähenda loomulikult, et kommunikatsioon, mis oleks võimeline pagema võimuhetes kehtestatud diskursuste mõju alt, oleks mitte-identifikatsioonilise poliitika jaoks tähtsusetu. Pigem peame tõdema, et sellisest kommunikatiivsuse võimest üksinda ei piisa; mitte-identifikatsiooniline poliitika ei võrdu mitte-subjektsusega – see sõltub subjektivatsioonist.

Ette rutates võime juba paika panna tähtsaima eristuse identifikatsiooni ja subjektivatsiooni vahel: identifikatsioon eeldab alati preformeeritud positsiooni, identiteeti kui teksti – olgugi et tegemist on *alati* protsessiga; subjektivatsiooni puhul ei eksisteeri eelnevat ühiskondlikku positsiooni, subjektivatsioonikeel luuakse üheskoos praktikaga. Identifikatsioon seostub struktuuriga ning subjektivatsioon sündmuslikkusega, sellega, mis langeb struktuursete suhete mõjualast välja.

Alustades mõtlemist mitte-identifikatsioonilise poliitika subjektist, pöördume Jacques Rancière'i poole, kes pakub Agambenist mõnevõrra teistmoodi lähenemise, keskendudes kommunikatiivsuse asemel *tajule* ning *tajutava jaotamisele*. Agambeni kommunikatiivsus püsis *puhtana*, kuna keeldus omandamast tähendust ning keeldus viitama enesest väljapoole: see piirdus ainulise kommunikatiivse sündmusega. Rancière'i jaoks osutub aga samavõrra tähtsaks see, mis poliitilises kommunikatsiooniaktis tajutavaks muutub: millised subjektid ja objektid – ning nende konfiguratsioonid, kooslused – ilmuvad poliitilisele areenile.

Eelmises osas vaatasime lähemalt *police*'i-loogikat, mille eesmärgiks oli jaotada ühiskondlik väli identifitseeritavateks kehadeks ning nendevahelisteks ennustatavateks (täpselt kirjeldatud) ühendusteks. *Police* loob *Ühiskonna*, milles igatühele on reserveeritud positsioon ning identiteet. Rancière (2010: 58) kirjutab, et kanooniline poliitilisuse ja ühiskonna eristus tugineb eristusele ühiskonna liikmete vahel, kes on võimelised lahendama ühiseid probleeme, ning nende vahel, kes ei ole võimelised oma privaatsetest huvidest kaugemale vaatama. *Police*'i loogika järgi korrastatud ühiskonnas ilmneb enamik liikmeid valitsetavatena. Demokraatia tähendab samaaegselt nii valitsusvormi kui ka erahuvide korrastamatut kokkupõrkevälja: “demokraatiat kui valitsemisvormi ähvardab demokraatia sotsiaalse ja poliitilise eluviisina, seega peab esimene viimase maha suruma” (samas, 47). “Maha suruma” – s.t korrastama, jaotama, struktureerima.

Kuid Rancière'i jaoks seisneb demokraatlik loogika just “poliitilisuse piiride ähmastamisel ja nihutamisel. Seda tähendabki poliitika: poliitilisuse piiride nihutamine kõigi ja kõige võrdsuse – kui poliitilisuse haihtuva tingimuse – läbimängimise kaudu” (samas, 54). Niisiis, eelduseks on sarnaselt Agambeniga *võrdsus*, kõigi ja kõige samaväärsus; kuid Agambeni mõtlemises omandas see võrdsus iseenesest poliitilisuse piire nihutava võime. Rancière'i jaoks on aga tarvis midagi enam: me ei saa enam loota iseenesliku võrdsuse toimimise peale: võrdsust peab *aktiivselt läbi mängima*. Rancière'i järgi on vaja võitluslikkust, suhestumist võimustruktuuriga, mille alt ära libisemist *demonstreeritakse*, presenteeritakse. Just see presentatsioon, aktiivne läbimängimine on võimeline tootma demokraatliku *lisandi* ehk *demos*'e.

Kui *police* tähendas tajutava jaotamist “tegelikult eksisteerivateks kehadeks” omaduste ja kvalifikatsioonide järgi, siis “*poliitika* tähendab kõigile kvalifikatsioonidele kvalifitseerimatute võimu lisandumist” (samas, 53). Poliitika eesmärgiks on ühiskondlikku jaotumist õõnestada, näidates, et kõik, mis on nähtav ja kõik, millest on võimalik kõnelda, ei ole kõik, mis on olemas. Nähtava ja kõneldava – tähendusliku – piirid ei ole eksistentsi piirid. Poliitiliseks subjektiks, kes on võimeline ühiskondlikult eksisteeriva (tajutava) piire nihutama, nimetab Rancière *demos*'eks: “*Demos* ei ole populatsioon, enamus, poliitiline keha ega madalam klass. See on ülejääk-

kogukond, mis koosneb kõigist, kel ei ole valitsemiseks vajalikku kvalifikatsiooni; teisisõnu, kõigist ja ükskõik kellest” (samas, 53).

Jällegi, näeme, et poliitiline subjekt ei ole kuidagi kvalifitseeritud omaduste ega ühiskondliku positsiooni poolt: ükskõik kes (või mis-tahes, agambenlikult öeldes) võib saada poliitiliseks subjektiks. Poliitiline subjekt genereeritakse/konstitueeritakse demokraatliku võrdsuse eelduse läbimängimise kaudu ehk *praktikas*. Ülejäägi eksisteerimise demonstratsioon kehtestab poliitilise subjekti eksistentsi. Kuid kuidas see on seotud tajutavaga ning tajutava jaotamisega? Lühidalt võib öelda, et poliitilise subjekti esiletõusu on võimalik ära tunda selle järgi, et kogu tajutava jaotus saab ümber liigendatud, teisendatud: poliitiline subjekt teisendab avalikku ühiskogemust sellesse sissetungimise kaudu. Kui sotsiaalset subjekti saame mõista (bio)poliitiliste valitsemistehnoloogiate ning võimusuhte objektina, siis poliitilise subjekti “ülesandeks” on just nimelt selle objekti-staatuse kahtluse alla seadmine. Poliitiline subjekt ei ole defineeritav oma füüsilise konfiguratsiooni kaudu, vaid tegutsemise kaudu avalikus ruumis, mis katkestab struktuursete võimusuhte töö.

Näiteks Rancière’i kriitika humanitaarabi-programmide pihta seisneb selles, et nende eelduseks on abivajajate ja puudust kannatavate isikute *abitus*, võimetus tegutseda – mistõttu on tarvis sekkuda nende eluprotsessi ning tegutseda nende eest. Kuid just see *representatsioon* muudab (potentsiaalse) subjekti objektiks, sõltuvaks välisest sekkumisest. Selle asemel, et tegutseda subjektidega *üheskoos*, tegutsetakse subjektide kui objektide peal. Inimõigused muutuvad humanitaarõigusteks ehk nende õigusteks, kes ei ole võimelised oma õigusi ellu viima (vt Rancière 2010: 62–75).

Kuid Rancière’i käsitluses leidub aga (vähemalt) üks punkt, mida tuleks kriitilisemalt vaadata. Eemaldudes agambenlikust singulaarsuste universaalsusest, otsib Rancière lokaliseeritud, tajutavat-tegutsevat subjekti. Ent poliitika on Rancière’i jaoks põhimõtteliselt kui välgatus, sündmus, mida ei ole võimalik *institutionaliseerida*, mis “välistab igasuguse demokraatliku väljenduse jätkuvuse” (May 2008: 145). Rancière’i demokraatiat/poliitikat võiks niisiis võrrelda Juri Lotmani käsitletud plahvatus- ja ennustamatushetkega. Lotman (2001: 153–154) seob plahvatuse (kultuuri)struktuuri välise nähtuse (teksti) sissetungiga: “Hetkel, kui selle välismaailma tekstid osutuvad kultuuriruumi tõmmatuks, toimub plahvatus. Sellest vaatepunk-

tist võib plahvatust tõlgendada kui kahe teineteisele võõra – omandatava ja omandava keele kokkupõrget. Tekib plahvatusruum – ennustamatuste kimp”.

Rancière'i demokraatia aga ei lähe ennustamatusehetkest kaugemale, jäädes nimelt valikuvõimaluste plahvatusliku kasvu instantsi juurde. Rancière'i poolt mõtestatud poliitilise võrdsuse läbimängimine on küll konkreetselt lokaliseeritud, ühiskondlike struktuursete suhetega võitluslikult suhestatud, kuid mängib kõigest katkestuse rolli. Demokraatlikus välgatuses tuuakse *hetkeks* esile kogukonna potentsiaalsus: “Sündmuse *kohalolu* toob välja *seal-koos-olemise* faktilisuse. [...] võrdsete kogukond leiab aeg-ajalt vahendid, millega märgistada sotsiaalse keha pind oma tegelike mõjude jälgedega” (Rancière 2007: 87). Siin ei ole juttu ühiskondliku korralduse muutusest, vaid võrdsuse episoodilisest läbikumamisest struktuursetest võimusuhetest. Poliitika, olles korraks välgatanud, omandab suurema vaevata struktuurse positsiooni: võimusuhte kaudu *on* demokraatlik võrdsusenõue institutsionaliseeritav, kuid seda juba poliitilisest subjektist sõltumatute asjaolude kaudu.

Niisiis, Rancière'i teooria ei võimalda meil vastata küsimusele, kuidas tagada poliitilise subjekti jätkuvus, vaid mõistab igasugust poliitilist sündmust kui mõne eelneva kordust. Demokraatia on määratud vaid *korduma ennustamatuse hetkedes, mis saavad kiiresti sotsiaalseteks faktideks*. Et minna siit edasi, lisada *kommunikatiivsete singulaarsuste ruumile ning tajutavuse ümbermängimisele ka ajaliskus ja ajaloolisus*, pöördume järgmisena Alain Badiou poole ning küsime, kuidas on võimalik *truudus* sündmusele ehk kuidas on võimalik poliitika jätkuvus ilma, et see kirjutataks sisse ühiskondlikult kehtestatud võimusuhetesse.

2.3 Badiou: truudus

Subjektivatsioon, mõistetuna aja distsipliinina, jaotub Badiou'l truuduseks, reaktiivsuseks ja okultatsiooniks – kolmeks erinevaks sündmusega suhestumise operatsiooniks. Ainult truudus on võimeline tootma *tõde* ja seekaudu poliitilist subjektiivsust. “Ma nimetan ‘tõeks’ tõelist truuduse protsessi sündmuse suhtes; selleks, mida truudus olukorras *toodab*” (Badiou 2001: 42). Et aga eristada truudust reaktiivsusest ning okultatsioonist, vaatame kõigepealt viima-

seid. *Subjektiivsest* vaatepunktist toodavad ka nemad iseenesele omase tõde, kuid oluline on, et neid ei saa Badiou mõttes nimetada poliitilisteks, emantsipatiivseteks.

Reaktiivne subjekt “eitab tõde” ning sündmuse uudsust (Badiou 2009: 47). Reaktiivne subjekt kirjutab sündmuse sisse teadmiste keelde, sisestab metastruktuursetesse suhetesse. Kuid see reaktiivsus ei tähenda sugugi lihtsat eitamist, vastandumist, miinusmärgistamist. Palju suurema efektiivsusega esineb sündmuse muutmine ajalooliseks faktiks; olukorra metastruktuuri loogikast lähtuvalt paratamatuks nimetamine (entsüklopediseerimine). Juri Lotman (2001: 143) kirjutab väga sarnases mõttes ajaloolase retroaktiivsest pilgust, mille vaates “transformeerub otsustavalt toimunu olemus”:

Retrospektiivne pilk võimaldab ajaloolasel vaadelda möödanimku otsekui kahest vaatepunktist: asudes kirjeldatud sündmuse suhtes tulevikus, näeb ta enda ees kogu reaalselt toimunud sündmuste ahelat ning, kandudes mõttes minevikku ja vaadates sealt tulevikku, teab juba protsessi tagajärgi. Kuid need otsekui pole veel teostunud ja esitatakse lugejale ennetena. Seeläbi kaob juhuslikkus ajalooost täiesti. (samal, 144)

Badiou reaktiivne subjekt tegutseb sarnaselt Lotmani ajaloolasega, kinnitades sündmuse kuuluvuse teadmiste valda ning seekaudu *kus-tutades nii subjekti kui sündmuse*. Reaktiivne subjekt kustutab subjektiivatsiooni protsessi ning eitab sündmuse tõde, allutades need täpse kirjelduse (analüüsi) võimalikkusele. Nii kirjeldatakse potentiaalset subjektiivatsiooni tihti vaid juba eksisteerivate terminite kaudu (esindusdemokraatia, tööturg, õppelaenu, karjäär), mis on “objektiivsed” ehk mis omavad tõeväärtust metastruktuuri suhtes – igasugune viide uuele olemise viisile saab taandatud eksisteerivatele võimalikkustele. Reaktiivne subjekt lõikab läbi oma seosed sündmusega, mis tähendab samal ajal ka, et ta katkestab suhted sellega, mis üldlase võimaldab subjektiivatsiooni: reaktiivne subjekt ei toeta subjektiivatsiooni protsessi.

Okultatsioon tähistab vastupidist sulgemist. Lähtudes sündmusest, tekitatakse “täielik keha”, mis esindab absoluutset, universaalset tõde; see “pakub uue saatuse võimalust hoomamatu, ent päästva täieliku keha märgi all, mille ainsaks nõudeks on selle teenimine [...] igab eakindla saamise eitamise kaudu” (Badiou 2009: 61). Okultat-

sioon on ühe spetsiifilise olemise viisi tõstmine absoluutse tõe tasandile. Viimast on Badiou (2001: 74) analüüsinud kui *simulaakrumit*, milles abstraktse hulga suletud partikulaarsus hakkab kehtima ka kõigi teiste maailmade kohta (näiteks toob ta “aaria rassi”, mis tõestas natsistlikku praktikat). Okultatsioon, samamoodi nagu reaktiivsus, kustutab subjekti, postuleerides transtsendentaalse keha, milles kogu ühiskond leiab oma pääsemise.¹⁹

Tähenduse sõltuvuslikkus konkreetsest kontekstist, agambenlikult öeldes *keelesündmusest*, semiootiliselt öeldes *pragmaatikast*, loob tingimuse *truudusele*, kolmandale subjektsuse eksisteerimise viisile – ning ainsale, mis ei kustuta subjektivatsiooni ega sündmust. Kui reaktiivsus sisestab sündmuse metastruktuuri ning okultatsioon loob sündmusest tulenevalt suletud täieliku keha, mida Badiou nimetab simulaakrumiks, siis truudust iseloomustab samaaegselt avatus (sulgematus) ning lokaalsus (lõplikkus, universaliseerimatus).

Nüüd, enne kui läheme truuduse kirjeldamise juurde, peame kirjeldama sündmust ehk seda, mille suhtes truudust praktiseeritakse. Nagu eelnevalt mainitud, ei ole metastruktuur lõplik ja igavene asjade kord, vaid alati ümbermängitav. Metastruktuurse fikseerimise sattumuslikkuse nähtavaletoomine – *tühjuse*, millega metastruktuur piirneb, *lokaliseerimine* – nõuab “loendamise düsfunktsiooni”, millele Badiou (2005: 56) annab nimeks *sündmus*. Sündmus on olukorra katkestus (Clemens, Feltham 2004: 6), teisisõnu nähtus, mida ei ole võimalik kirjeldada olukorra terminites, metastruktuuri keeles – sündmus libiseb entsüklopeedia kaante vahelt välja. Ning oma kirjeldamatu, eristamatu loomusega loob sündmus potentsiaalsuse kogu ühiskondliku võimustruktuuri lahtiliigendamiseks.

Sündmus on võimalikkus, potentsiaalsus, mis juba oma ilmneamise hetkel ähvardab haihtuda. Sündmus on tühjuse – mida välistades metastruktuur kehtestub – ilmnemine, mida takistab kadumast vaid subjekti truudus. Sündmus on markeeritud iseenese haihtumise

¹⁹ Okultatsiooni võiks võrrelda Ernesto Laclau tühja tähistajaga, mis tähistab ühiskonna puuduvat täielikkust. Laclau küll kinnitab, et see tähistamine on alati seotud puudusega, kuid ühiskonna või kultuuri sisemisest vaatepunktist tähendab see just nimelt teatava diskursiivse ühtsuse (keha) loomist, mis esindab ühiskonda kui tervikut (vt Laclau 2007: 36–46).

kaudu; selle “kuulumine olukorda on olukorra seisukohast otsustamatu” (Badiou 2005: 181).

Just siin ilmneb subjektivatsiooniprotsessi olulisus: ainult subjekt on võimeline tooma sündmuse olukorda, samal ajal säilitades selle sündmuslikkuse, s.t kirjutamata seda sisse metastruktuuri. Samal ajal ei ole subjektil muud ilmnemisvõimalust kui truudus sündmusele: subjektiks saab see, “kes on truu juhuslikule kokkupõrkele sündmusega” (Clemens, Feltham 2004: 6). Niisiis, subjekt ja sündmus tingivad teineteise; nii subjekt kui sündmus *ei ole* ontoloogilised kategooriad, vaid pragmaatilise tegutsemise tulemid. Ontoloogia seisukohast sündmust ei eksisteeri – *olukord keelab sündmuse* (Badiou 2005: 190). Kuidas aga Badiou subjekt erineb identiteeti otsivast struktuuripositsioonist? Tuleme nüüd tagasi truuduse juurde, mille kohta Badiou kirjutab:

Esiteks, truudus on alati partikulaarne, kuna sõltub sündmusest. Ei ole üldist truuduslikku dispositsiooni. Truudust ei tohi kuidagi mõista kui võimet, subjektiivset omadust või voorust. Truudus on lokaliseeritud operatsioon, mis sõltub olukordade uurimisest. Truudus on sündmuse funktsionaalne suhe. (samas, 233)

Sündmus aga ei ole midagi, mille järgi oleks võimalik käituda, see ei ole kood ega keel; see ei ole positsioon süsteemis. Sündmus on olukorra terminites määratlematu. Subjekti ja sündmuse kokkupõrge, millest mõlemad välja kasvavad, on *uue olemise viisi* postuleerimine, viisi, mida veel ei eksisteeri, mis on eristamatu. Badiou (2012: 68) kirjutab, et sündmus “annab endast märku asjaolus, kui mitte-eksisteeriv saavutab tõelise eksistentsi, intensiivse eksistentsi”. Eelnevalt mitte-eksisteeriv subjekt omandab eksistentsi sündmuse toel, millele subjekt on omakorda toetuseks olukorda sisenemisel. Niisiis, mis *eristab* (s.t, muudab tajutavaks, eristatavaks) sündmuse ja subjekti, on eelkõige nende kahe nähtuse omavaheline *suhe*. Ja selle suhte nimeks on truudus.

Just nimelt truudus – pragmaatiline operatsioon, mitte ontoloogiline omadus – on see, mis võimaldab meil mõtestada poliitilist subjekti mitte pelgalt katkestusliku, vaid ka genereerivana. *Ainuke garantii sündmusele saab olla subjektivatsiooniprotsess*. Siin tuleb aga rõhutada, et poliitiline subjekt ei kattu indiviididega, kes sünd-

muse realiseerimises osalevad, kes genereerivad poliitilise keha. See tähendab ka, et poliitilist subjektsust ei ole võimalik otsida juba eelnevalt kehtestunud (ja sotsioloogilisest vaatepunktist kirjeldatud) ühiskondlikest gruppidest, mille positsioon struktuuris on juba paika pandud. Et eksisteeriv grupp võiks saavutada poliitilise subjektsuse, peab just nimelt oma positsioonist lahti ütlema, mitte-identifitseeruma talle omistatud positsiooniga.

Niisiis, rancière'ilikust demokraatlikust välgatusest ei piisa, et luua aja distsipliini järgivat poliitilist subjekti. Nagu Alain Badiou (2012: 42) Araabia kevade kohta kirjutab: "Ükskõik kui säravad ja meelde jäävad Araabia maailma ajaloolised mässud ka ei olnud, põrkuvad nad lõpuks poliitika universaalsete probleemidega, mis jäid eelneval perioodil lahendamata. Nende keskmes leidub poliitilisuse probleem *par excellence* – nimelt, organisatsioon". Organisatsioon – kuid, pangem tähele, mitte identifikatsioon teatud grupiga, riigiga, ideoloogiaga, vaid subjektivatsioon, uue praktika ühiskogemusse toomine – "asetseb Idee ja sündmuse lõikumispunkti. Samas eksisteerib see lõikumispunkt ainult protsessina, mille otseseks subjektiks on poliitiline võitleja" (samas, 63). Ideeks, nagu ka Agambeni ja Rancière'i puhul, on Badioul kõikide võrdsus kõigiga ehk tema terminites *kommunism*.²⁰

Peamiseks küsimuseks, järgides Badioud, saab poliitilise subjekti jaoks seega: kuidas on võimalik genereerida olemise viis, mis kannaks endas võrdsuse ideed? Siin ei pea tingimata mõtlema selle peale, et eesmärgiks ongi luua globaalne kommuun, milles ei eksisteeriks võimusuhteid nagu agambenlikus tulevas kogukonnas. Ajaliselt jätkuva, ajaloolise poliitilise protsessi eesmärk on pigem kehtivaid võimusuhteid taastootva tajutava ühiskogemuse (Rancière) õõnestamine "igapäevase poliitika" kaudu, pidevas truuduslikus praktikas. Seda on väga selgesti väljendanud Slavoj Žižek (2007: xxxv): "Tõeline ülesanne ei seisne mitte hetkelistes demokraatlikes plahvatustes, mis õõnestavad kehtestatud *police*'i korda, vaid dimensioonis, mida Badiou tähistab "truudusena" sündmusele: kuidas tõlkida/inskribeerida demokraatlik plahvatus positiivsesse

²⁰ Kommunism ei tähendagi Badiou puhul muud kui kõigi inimeste võrdsuse postuleerimist, tegemist ei ole marksistliku klassivõitlusega, kuigi loomulikult lähtub Badiou marksistlikust traditsioonist.

police’i korda [...]”. Niisiis, emantsipatiivse poliitilise mõtte keskne küsimus: kuidas organiseerida võrdsuse hüpotees ühiskondlikku kogemusse? Just see on (emantsipatiivse) poliitika ülesanne: ühiskogemuse, tajutava (tegevuse võimalikkuste) demokratiseerimine (rancièrè’ilikus mõttes) uute subjektide ja objektide – ning subjekti-objekti suhete, tegutsemisviiside – loomise kaudu ehk mitte-eksisteeriva presenteerimine maailmale pidevas truuduses sündmusele.

Kokkuvõtteks

Esmaseks tingimuseks poliitilise subjekti mõtestamiseks on struktuuralsest mõttest loobumine, kuna see juhib meid alati tagasi ühiskondlike positsioonide, identiteetide ning võimusuheteni, mis omakorda viivad tagasi subjektsuse kui struktuuri funktsioonini. Positsioneerimine, kirjeldamine, identifitseerimine – need on sotsioloogia ülesanded, mitte kriitilise teooria omad.

Struktuurist loobumise filosoofiat esindab kõige selgekujulisemalt Agamben, kes postuleerib poliitika tingimusena puhta kommunikatiivsuse, kuid kes samas oli sunnitud üleüldse kustutama subjektsuse dimensiooni, kuna viimane nõuab konkreetse diskursuse omandamist. Seega, kuigi võrdse kommunikatsiooni ruum on meie jaoks tähtis kui tingimus, ei piisa selle mõtestamisest poliitika määratlemiseks: me väitsime, et mitte-identifikatsiooniline poliitika sõltub subjektivatsiooniprotsessist, mida tuleb mõtestada teisiti, kui teeb seda ühiskonna struktuursusele ja identiteetide kehtestamisele keskenduv võimusemiootika. Subjektivatsioon erineb identifikaatsioonist, mis on juba kehtestatud ühiskondlike koodide omandamine ning subjektifikatsioonist, mille nimetasime võimusuhetes loodud identifikaatsiooni võimaldavate keelte/koodide/teadmiste produktsiooniks. Identifikaatsiooni ja subjektifikatsiooni mõistete kaudu saame mõtestada *sotsiaalse subjekti* eksisteerimist ja tekkimist. Kui jääme pidama Agambeni puhta kommunikatiivsuse juurde, võime poliitika võimalikkuse üle arutlemisel – poliitilise subjekti kustutamise korral – lihtsalt tagasi langeda sotsiaalse subjekti juurde.

Jacques Rancièrè, erinevalt Agambenist, peab poliitilise subjekti esilekerkimist esmatähtsaks tingimuseks poliitika eksistentsi jaoks.

Just subjekt on see, kes etendab poliitikat. Rancière'i jaoks oli poliitika eelkõige ühiskondlikult tajutava ümberkonfiguratsioon, tundmatu ja eelnevalt mitte-eksisteeriva *lisandi* sisenemine ühiskondlikku kogemusse. Ka Rancière pidas ülimalt oluliseks poliitika võrdsuslikku alust, kuid tema jaoks on võrdsusliku printsiibi lokaliseerimine (tajutavus) möödapääsmatu. Poliitika ei saa eksisteerida igal pool ja alati: kuigi võrdsus on universaalne printsiip, on just lokaliseeritus see, mis muudab poliitika võimalikuks. Poliitika on "uute subjektide ja objektide" sisestamine ühiskondlikusse ruumi.

Kuid Rancière jääb pidama tajutavaks muutmise juurde, eeldades, et sellest piisab. Rancière'i järgi peaksime poliitika temporaalsel mõtestamisel piirduma suurte sündmustega nende toimumishetkel; siis, kui nad on kõige nähtavamad, tajutavamad. Kuid kas poliitika peab hajuma üheskoos sündmuse kadumisega ajalukku? Alain Badiou, kelle jaoks sündmus on üks võtmemõisteid, arvab teisiti: sündmus, mis tekitab ühiskondlikku korraldusse katkestuse, lisades uue (poliitilise) subjekti, saab edaspidi eksisteerida truuduse kaudu, mis on just nimel subjekti ülesanne. Mistõttu ka subjekti kategooria on poliitika jaoks fundamentaalne: subjekt toestab sündmust, kannab sündmuse tõde ühiskondlike võimusuhte ümberkonfigureerimiseks, teostab sündmust läbi aja, temporaalselt.

Niisiis, poliitilist subjekti saame vaadelda põhimõtteliselt erineva trajektooriga sotsiaalsest subjektist. Esimene lähtub universaalse võrdsuse printsiibist (ükskõiksus, *indifférence*, puhas kommunikatiivsus – struktuuritus), samal ajal, kui sotsiaalne subjekt tekib diferentseeritud ja hierarhiseeritud süsteemis, milles ta omandab positsiooni (identiteedi). Poliitiline subjekt muutub nähtavaks, sisestades ühiskondlikku kogemusse eelnevalt mitte-eksisteeriva objekti, probleemi, keha vms, mis on võimeline lokaliseerima võrdsuse printsiibi. Sotsiaalne subjekt sünnib, tõlkides enesekohaseks diferentseeritud identiteedisüsteemi koodid ja institutsioonid. Poliitiline subjekt tegutseb truuduses sellele tundmatule, eristamatule sündmusele, mida ta aitas ühiskondlikku kogemusse sisestada: poliitiline subjekt etendab sündmuse pragmaatilist tõde. Niisiis, poliitilist subjekti peame vaatlema kolmes dimensioonis: virtuaalne (uuelaadse eksistentsi võimalikkuse postuleerimine), ruumiline (selle eksistentsi tajutavaks muutmine) ja temporaalne (eksistentsiviisi elluviimine, ajaloolisus). Võrdsus, struktuurituse ükskõiksus, mis-tahesus ei eelda niisiis

ajaloost, ajatust, igavikulisust. Küsimuseasetus nihkub pigem temporaalsusele, mille poliitiline subjekt on võimeline kehtestama, ning sellele, mida see temporaalsus tähendab ühiskondlikule tervikule ja kuidas mõjutab ühiskonda tervikuna.

Loomulikult saame ka sotsiaalset subjekti vaadelda nende kolme dimensiooni kaudu, õigupoolest peamegi, kuid siin on dimensioonide olemus hoopis erinev: virtuaalne on erinevuste ja sarnasuste süsteem, struktuur; ruumiline on ühiskondlik positsiooniline jaotus ning temporaalne on juba kehtestatud identiteetide läbimängimine, n-ö rollide omandamine. Sellest eristusest leiame ka vastuse, miks me ei saa igasugust ühiskondlikku konstrueeritust pidada poliitiliseks: poliitilisel kui eelkõige uue sisestamisel, mis katkestab võimuhete töö ning sunnib nende ümberkonfiguratsiooni, ei ole midagi pistmist ühiskondlikult konstrueeritud identiteetide omandamisega. Poliitiline tähendab eelkõige nende identiteetide ning positsioonide kahtluse alla seadmist uuelaadse eksistentsiiviisi esiletoomise kaudu.

Kirjandus

- Abbott, Mathew 2012. No life is bare, the ordinary is the exceptional: Giorgio Agamben and the question of political ontology. *Parrhesia* 14: 23–36.
- Agamben, Giorgio 1999. *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Stanford: Stanford University Press.
- 2000. *Means without Ends: Notes on Politics*. Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- 2005. *The Coming Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2009. *Homo sacer: Suveräänne võim ja paljas elu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Badiou, Alain 2001. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. London; New York: Verso.
- 2005. *Being and Event*. London, New York: Continuum.
- 2008. The Communist hypothesis. *New Left Review* 49: 29–42.
- 2009. *Logics of Worlds. Being and Event, 2*. London, New York: Continuum.
- 2012. *The Rebirth of History*. London; New York: Verso.

- Clemens, Justin; Oliver Feltham 2004. An introduction to Alain Badiou's philosophy. – Badiou, A. *Infinite Thought: Truth and the Return of Philosophy*. London; New York: Continuum: 1–38.
- Deleuze, Gilles 2001. Immanence: a life. – Deleuze, G. *Pure Immanence: Essays on a Life*. New York: Zone Books, 25–34.
- Derrida, Jacques 1991. Struktuur, märk ja mæng humanitaarteaduste diskursuses. *Akadeemia* 7: 1411–1438.
- 1997 [1967]. *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Foucault, Michel 2000a. “*Omnes et Singulatim*”: Towards a critique of political reason. – Foucault, M. *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*. New York: The New Press, 298–325.
- 2000b. The political technology of individuals. – Foucault, M. *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*. New York: The New Press, 403–417.
- 2005. *Seksuaalsuse ajalugu I. Teadmistahe*. Tallinn: Valgus.
- 2008. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hardt, Michael; Antonio Negri 2001. *Empire*. Cambridge; London: Harvard University Press.
- Heidegger, Martin 1969. *Identity and Difference*. New York; Evanston; London: Harper & Row, Publishers.
- Jenkins, Richard 2008. *Social Identity*. London; New York: Routledge.
- Kant, Immanuel 1998. *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laclau, Ernesto 2007. *Emancipation(s)*. London; New York: Verso.
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- May, Todd 2008. *The Political Thought of Jacques Rancière: Creating Equality*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Monticelli, Daniele 2012. Poliitika ja/kui sõprus. Agambeni mis-tahes-singulaarsused ja nende tulev kogukond. *Vikerkaar* 1/2: 149–165.
- Mouffe, Chantal 2012. Kui tähtis on sidumus riigiga. *Vikerkaar* 6: 70–77.
- Rancière, Jacques 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- 2007. *On the Shores of Politics*. London; New York: Verso
- 2010. *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. London; New York: Continuum.
- 2012. Poliitilise kunsti paradoksid. *Vikerkaar* 4/5: 99–127.

- Sassen, Saskia 2005. The repositioning of citizenship: emergent subjects and spaces for politics. – Passavant, P.A.; Dean, J. (eds). *Empire's New Clothes: Reading Hardt and Negri*. London; New York: Routledge, 177–201.
- Znepolski, Boyan 2013. Down with democracy! Long live the people! *Eurozine*. Online: <http://www.eurozine.com/pdf/2013-02-12-znepolski-en.pdf>.
- Žižek, Slavoj 2007. Introduction: Robespierre, or, the 'divine violence' of terror. – Robespierre, M. *Virtue and Terror*. London; New York: Verso, vii–xxxix.
- Van Waas, Laura 2011. Nationality and rights. – Brad K. Blitz; Maureen Lynch (eds). *Statelessness and Citizenship: A Comparative Study on the Benefits of Nationality*. Cheltenham; Northampton: Edward Elgar, 23–44.
- Vihalem, Margus 2011. What is 'the subject' the name for? The conceptual structure of Alain Badiou's theory of the subject. *Sign Systems Studies* 39(1): 60–80.

Publikatsooni ilmunud toetas Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA, finantseeris Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond.

Kahest vastandlikust tendentsist ajaloohariduses

Merit Rickberg

Ajalugu on osa iga kultuuri minapildist. Jutustades lugu minevikust kirjeldab ajalugu meile samal ajal ka olevikku ning loob väljavaateid tulevikuks. Seetõttu täidab ajaloo õpetamine lisaks puht hariduslikele eesmärkidele ka sotsiaalseid funktsioone, millest üheks olulisemaks võib pidada ühiskondliku sidususe tagamist.

Euroopa Liidu haridusmaastikul on arvamused selle kohta, kuidas ajalugu kõige efektiivsemalt ühiskondliku sidususe tagamiseks rakendada, jagunenud suures plaanis kahte leeri. Euroopa Liidu hariduspoliitika propageerib mitmeperspektiivilist lähenemist. Selle suuna lähtepunktiks on oletus, et erinevaid vaatenurki kaasav analüüs kui õppemeetod aitab kujundada avatumat ja tolerantsemat suhtumist teistesse kultuuridesse ning toimib seetõttu pingete maandajana globaliseerivas maailmas. Sellele vastandub rahvuslik ajalooõpe, mis osana kultuuri enesemudelist kinnitab ühtse ajaloonarratiivi kaudu rahva terviklikkuse ja järjepidevuse ideed.

Nende kahe vastandliku suuna vahelist pinget Euroopa kultuuriruumis ning selle pinge mõju ühiskondlikule sidususele saab mõtestada lähtudes Juri Lotmani kultuuri dünaamilisest mudelist. See võimaldab käsitletava probleemi taandada küsimusele kultuuri ühtsuse ja terviklikkuse ning samas mitmuslikkuse ja paljumeelsuse mehhanismide vahelisest tasakaalust.

Märksõnad: kultuuri enesekirjeldus, ühtsus vs mitmuslikkus, rahvuslik ajalugu, mitmeperspektiivilisus, EL-i hariduspoliitika, ühiskondlik sidus

Ajaloohariduse sihid Euroopas

Euroopa Liidu riikide minevik on kahtlemata suures osas jagatud. Jagatud minevik ei tähenda aga sugugi jagatud ajalugu – sageli pigem vastupidi. Küsimus Euroopa ajalugude ühisosast on EL-i poliitikas päevakorda tõusnud Euroopa integratsiooniprojekti kolmanda lainega, kus ühispiinda lõimumiseks otsitakse kultuurist (Karlssoon 2012: 38). Ainult majanduslikust ja poliitilisest integratsioonist

Euroopa ühtsuse projekti õnnestumiseks ei piisa. Saksa ajaloolase ja kultuuriteoreetiku Jörn Rüseni arvates on selleks, et Euroopa riigid ja nende kodanikud suudaksid juba olemasolevas majanduslikus ruumis üksteisega kultuuriliselt samastuda, tarvis, et lisaks ühisele valuutale lastaks käiku ka vastav “kultuuriline ühisvaluuta”, mis võimaldaks tajuda seda piirkonda enda omana (Rüsen 2000: 76). Ühist ajalugu nähakse Euroopa Liidus olulise osana sellest “kultuurilisest valuutast”, mis peaks fikseerima Euroopa väärtused loodava ühise identiteedi suhtes.

Nägemusi selle kohta, kuidas peaks Euroopa ajalooküsimusega tegelema, on väga erinevaid. Ideel, et kogu Euroopa peab mäletama ühtemoodi ning õppima ajalugu n-ö ühest õpikust, leidub küll toetajaid (vt Müller 2012), kuid levinum on siiski arvamus, mille kohaselt ei tohiks ei Euroopa mälu ega ka kirjutatud ajalugu kaotada oma mitmekesisust. Ühtse ajaloonarratiivi konstrueerimist EL-is nähakse pigem ohuna Euroopa sidususele (Berger 2011: 66, Jarausch 2012: 317, Fausser 2000: 45). See negatiivse reaktsiooni kartus on seotud sellega, et juba poliitiliselt ühtse Euroopa projekt on tekitanud ärevust ja lisapingeid paljudes Euroopa piirkondades ning viinud pigem vastureaktsioonide kujunemisele (Berger 2011: 65) ning sarnase reaktsiooni (kui mitte veel teravama) võiks tuua kaasa ka selle idee rakendamine ajaloo ja mälu vallas.

Ajaloo valdkonna peasuund Euroopa Liidus järgib EL-i motot “ühinenud mitmekesisuses” ning on kujundanud arusaama, et ühtne vaatepunkt Euroopa ajaloole saab seisneda vaid ajalugude paljususe tunnistamises (Jarausch, Lindenbergen 2011: 9, Borries 2000: 154, Berger 2011: 66, Heinen 2000: 109). Peamine väljakutse seisneb selles, kuidas kujundada avatus “teise/võõra” kogemuse ja vaatenurkade suhtes (Jarausch, Lindenbergen 2011: 5). Selle tulemusena peaks Euroopa identiteediloome soodustama sellise minapildi kujundamist, mis ületab sotsiaalsed ja rahvuslikud piirid (Heinen 2000: 109).

Euroopa ühise ajaloo loomise olulisimaks töökojaks on haridusvaldkond. Kuidas ajalugu õpetada nii, et see vastaks Euroopa väärtustele, otsustatakse Euroopa Nõukogus, mis on peamine ajaloohariduse suunakujundaja Euroopa Liidus. Vastuvõetud otsused esitatakse soovitude kujul ja need ei oma reaalselt seadusandlikku jõudu, kuid sealsed ideed jõuavad erinevate haridusprojektide kaudu liidu-

riikide õpetajate ning haridusspetsialistideni. Euroopa Nõukogu propageeritav haridussuund ilmutab end selgesti, kui heita pilk viimaste aastate projektide pealkirjadele: “Koostöökultuuri arendamine ajaloo õpetamise ja õppimise kaudu”; “Harimine mitmekesisuse ja demokraatia nimel: ajaloo õpetamine nüüdisaegses Euroopas”, “Piirideta Euroopa jagatud ajalood”¹.

Nimetatud projektid järgivad Euroopa Nõukogu Ministrite Komisjoni 2001. aasta soovitus, milles sätestati Euroopa Liidu ajaloo-hariduse väärtussüsteem. Läbivateks mõisteteks selles dokumendis on erinevuste austamine, sallivus, vastastikune mõistmine ja tunnustamine, mitmekesisus, globaalne perspektiiv, rahumeelne inimühiskond, inimõigused².

Need väärtused on seotud tänapäevase ühiskonna väljakutsetega, kus kooliharidus peab õpilasi valmistama ette eluks kiiresti muutuv, kultuuriliselt mitmekesisel ning vastuolulises ühiskonnas. Euroopa Nõukogu seisukohast peab ajalooõpetust arendama mõtteviisi, mis võimaldab Euroopa kodanikel “elada üheskoos keerulistes ning pidevalt muutuvates kontekstides, mille arengud on sageli ennustamatud ning ootamatud” (samas). Seega on ajalooharidusele määratud tähtis roll ühiskondlike probleemide lahendamiseks.

Üheks lähenemiseks, mida näha sobiva vahendina selleks, et eelmainitud eesmärgi ajalooõppes saavutada, on multiperspektiivsus või eestipäraselt mitmeperspektiivilisus (vt Borries 2001, Stradling 2005). Kõige üldisema definitsiooni kohaselt on mitmeperspektiivilisus selline informatsiooni analüüs või esitus, mille puhul võetakse arvesse mitmeid erinevaid vaatepunkte lisaks iseenda omale³. Idee seisneb selles, et erinevaid vaatepunkte kaasates saab õpilane teadlikuks mitte ainult “võõrast” arusaamast, vaid suudab hoomata ka “oma” ajaloolise teadmise paratamatut piiratust. Kuigi

¹ Council of Europe: History Teaching. <https://www.coe.int/en/web/history-teaching>.

² Council of Europe, Committee of Ministers 2001. Recommendation (2001) 15 of the Committee of Ministers to member states on history teaching in twenty-first-century Europe. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2c31.

³ Council of Europe 2016. *Competences for Democratic Culture: Glossary of Key Terms*. <https://rm.coe.int/16806ce230>.

mitmeperspektiivilisus kui teatud pädevus on rakendatav erinevates valdkondades, seostatakse seda hariduses eelkõige just ajalooaga. Levinud on “veendumus, et mitmeperspektiiviline või siis teistsuguseid (erinevaid) inimesi (kultuure, keeli) kaasav ja mitte välistav ajalugu tagab lõppkokkuvõttes suurema turvalisuse ja aitab leevendada pingeid ühiskonnas” (Medijainen 2008: 109), mistõttu on mitmeperspektiivilisus kuulutatud omaette kõrgemaks väärtuseks, mida tuleb levitada ja süvendada (samas).

Lisaks eeltoodud mitmeperspektiivilisuse üldisele definitsioonile on Euroopa Nõukogu väljaantud sõnastikus “Demokraatliku kultuuri pädevused” (2016) lisatud mitmeperspektiivilisuse seletuse juurde ka eeldused mitmeperspektiivilisuse edukaks rakendamiseks. Selleks tuleb:

- tunnistada, et kõik inimesed, kaasa arvatud me ise, omame osalist ning kallutatud vaatenurka, mis on määratletud kultuurilise, haridusliku ja perekondliku tausta poolt ning seotud isikliku ajaloo, isiksuse omaduste ning kognitiivsete ja afektiivsete protsessidega;
- tõdeda, et teiste inimeste vaatepunkt võib olla sama tõene kui meie endi oma, kui läheneda sellele nende kultuuri ning isiku positsioonilt;
- omada valmidust ning võimet võtta teise inimese vaatepunkt selleks, et üritada näha maailma nii, nagu tema seda näeb.⁴

Neid eeldusi vaadates ilmneb mitmeperspektiivilise lähenemise vastuolu. See lähenemine peab aitama meil saavutada teatud maailmanägemuslikku seisundit, kuid too seisund on samaaegselt ka eelduseks selle lähenemise edukaks rakendamiseks. Seega jääb lahtiseks küsimus, kuidas nende eeldusteni jõuda, et mitmeperspektiivilisust edukalt rakendada.

Kuna Euroopa Liidu riikide ajalooõppes on domineerival kohal rahvuslik ajalugu (van der Leeuw-Roord 2001: 11), mis oma olemuselt vastandub EL-i hariduspoliitika väärtustele, on levinud arusaam, et mitmeperspektiivilisuse rakendamiseks tuleb ennekõike ületada rahvuslikule ajaloole omane mõtlemisviis. Just seetõttu on võitlus mitmeperspektiivilise ajaloo eest kujunenud tihedalt seotuks võitlusega rahvusliku ajaloo vastu.

⁴ Council of Europe 2016. *Competences for Democratic Culture: Glossary of Key Terms*. <https://rm.coe.int/16806ce230>.

Äärmiselt negatiivset suhtumist rahvuslikku ajalukku EL-is ilmestab Euroopa Nõukogu väljaantud infoleht “*Tackling Today’s Challenges Together: Biased History Teaching*”⁵ (e.k. “Lahendame üheskoos tänapäeva väljakutsed: Kallutatud ajalooõpe”), kus on esitatud kirjeldus rahvusliku ajaloo ohtlikkusest ning antud juhised selle vastu võitlemiseks. Sellel infolehel kirjeldatakse rahvuslikku ajalugu kui kallutatud ajalugu, mis soodustab eelarvamuste kujunemist, stereotüüpset mõtlemist, ksenofoobiat, natsionalismi ja rassismi ning võib lõpuks viia konfliktide ja vägivallani. Rahvusliku ajaloo õpetamise eesmärgiks võib selle infolehe järgi olla õpilastega manipuleerimine ning ajupesu.

Levinud on arusaam, et rahvusliku ajaloo puhul seatakse ajalugu teenima oleviku huve selliselt, et tekitada mineviku abil emotsionaalne side rahvusliku kogukonnaga (Hutchins 2016: 12–13). Euroopa Nõukogu konsultant ajalooõppe küsimustes ning ajalooõpetajate ühenduse EUROCLIO asutaja Joke van der Leeuw-Roord kirjeldab rahvuslikku narratiivi kui uhkuse ja valu peegeldust, “mille kaudu tutvustatakse õpilastele ühelt poolt rahvuslikke kannatusi ja teisalt kujundatakse rahvuslikku uhkust” (van der Leeuw-Roord 2004: 7–8). Ajalugu jutustades keskendutakse sellele, mis oma rahvust teistest eristab. Tulemuseks võib olla küll rahva või kultuuri “siseringi” suurem ühtsus, kuid teisest küljest toob see kaasa eraldatuse end ümbritsevast maailmast (van der Leeuw-Roord 2000: 116).

Euroopa hariduspoliitilised eesmärgid, mis on seotud suurema ühtsusega kõrgemal tasandil, kaasavuse ja mitmekesisusega, lähevad seega rahvusliku ajaloo eripäradega otseselt vastuollu. Vaatamata Euroopa Liidu haridusega tegelevate institutsioonide pingutustele vähendada rahvuslikku ajaloo osakaalu koolihariduses, ei ole see suunamuutus siiani haridusmaastikul läbi läinud. Pigem vastupidi, mitmed uuringud näitavad rahvusliku ajaloo osatähtsuse kasvu Euroopa riikide õppekavades ning õppematerjalides (vt van der Leeuw-Roord 2009, Hutchins 2016). Rahvusliku ajaloo püsivus koolihariduses annab märku, et EL-is ei ole osatud hinnata selle ajalookäsitluse olulisust nii ühiskondlikul kui individuaalsel tasemel.

⁵ Council of Europe 2017. *Education for Democracy: Tackling Today’s Challenges Together: Biased History Teaching*, <https://rm.coe.int/1680698fba>.

Ajalood, mille järgi me elame

Rahvus(riik) ja ajalugu on teineteisega väga tihedalt seotud mõisted. Ütlus, et pole rahvust ilma ajaloota saab kinnitust, kui vaadata kasvõi mõiste “rahvus” mõnda klassikalist definitsiooni. Ernest Renani (1994) järgi põhineb rahvus vastastikusel solidaarsusel, mis tuleneb end muust maailmas eristavast ajalooteadvusest; Max Weber (1994) mõistab rahvuse all aga etnilist kogukonda, keda ühendab ühise päritolu või põlvnemise müüt. Rahvuslike ajalugude laine 19. sajandil oli seotud ühest küljest vajadusega õigustada olemasolevate riikide territoriaalset terviklikkust ning samaaegselt teisest küljest maata rahvaste püüdlustega nende riikide piiridest välja murda (Berger 2011: 55). Mõlemal puhul täitis ajalugu sama eesmärgi – kinnitada rahva ühtsust nende ajaloolise järjepidevuse tõestamise kaudu.

Rahvus saab oma ühisest minevikust teadlikuks jagatud narratiivide vahendusel. Marek Tamme (2012: 52) sõnul on rahvust võimalik “tinglikult käsitleda “narratiivse kogukonnana”, mille identiteet tugineb suurel määral “lugudele, mille järgi me elame”. [...] Narratiivne vorm võimaldab rahvusel käsitada ennast järjepidevana, siduda eraldiseisvad sündmused üheks tähenduslikuks tervikuks, selmet näha neid vaid juhuslike sattumuste summana”. Juba 19. sajandil kujunes ajalootund üldhariduskoolis oluliseks poliitiliseks tööriistaks, mille abil rahvuslike ajaloonarratiive ühiskonnas propageerida (Ahonen 2001: 180). Rahvusliku ajaloo levik 19. ja 20. sajandil on kujundanud oluliselt ajaloohariduse traditsiooni ning selle mõju on selgelt näha ka tänapäeva koolitunnis.

Vaatamata EL-i pingutustele kultuuriintegratsiooni vallas on rahvuslike ideede propageerimine riikliku ühtsuse tagamiseks olulisem kui Euroopa sidusus tervikuna. Ajalootund ei ole samas ainus võimalik integratsioonivahend. Ühtset ajaloolist narratiivi levitatakse ka riiklike pühade ja sõjaväeliste pidustuste kaudu, mis sageli on pühendatud n-ö loomismüütidele; monumendid ja sambad austavad rahvuskangelasi ning muuseumides jutustatakse rahvuslikest saavutustest (Jarausch 2012: 313).

Miks on rahvuslik ajalugu, vaatamata Euroopa Liidu hariduspoliitika pingutustele, nõnda visa kaduma nii kooliharidusest kui ka muudest eluvaldkondadest? Üheks võimalikuks selgituseks on Jörn

Rüseni etnotsentrismi käsitus. Rüseni arvates on etnotsentrism kõigis selle erinevates vormides inimentideedile pea loomumane joon (Rüsen 2002: 2), mis seisneb eelkõige oma ja võõra eristamises. Sellise eristusega käib kaasas ka positiivsete ja negatiivsete väärtuste omistamine. “Veenev identiteedikäsitus annab inimestele enesest lugupidamise. Et identiteet on alati tuginenud erinemisele teiste teistsugususest, siis viib iseenda positiivne hindamine loogiliselt negatiivsele arvamusele teiste teistsugususest” (Rüsen 2007: 102).

Võib öelda, et inimese ajalooteadvus kui mentaalne protsess, mis võimaldab end ajas orienteerida mineviku tähenduslikuks muutmise kaudu, põhinebki sellisel vastandamisel. Vastanduse aluseks ei pea olema ilmingimata rahvus, vaid põhimõtteliselt ükskõik milline sotsiaalse eristuse printsiip. Rahvusliku ajaloo edu, võrreldes Euroopa Liidu pakutava ajalookäsitlusega, võib seega seisneda just nimelt selles, et rahvuslik narratiiv järgib inimesele omase minapildi loomise protsessi käike. Mitmeperspektiivilisus aga näib olevat suunatud justkui selle protsessi takistamisele, rünnates rahvusliku ajalookäsitluse terviklikkust mitmesuse ideega. Nende kahe vastandliku suuna vahelist pinget Euroopa kultuuriruumis ning selle pinge mõju ühiskondlikule sidususele saab mõtestada lähtudes Juri Lotmani kultuuri dünaamilisest mudelist. See võimaldab käsitletava probleemi taandada küsimusele kultuuri ühtsuse ja terviklikkuse ning samas mitmuslikkuse ja paljukeelsuse mehhanismide vahelisest tasakaalust.

Aja loomine kultuuri enesekirjeldusprotsessides

Ajalugu on kultuuri eneseteadvuses tähtsal kohal. Eessõnas Boriss Uspenski tööde kogumikule “Vene kultuuri jõujooni” kirjutab Peet Lepik (2013: 16): “Kultuurita on ajalugu mõeldamatu ja ajaloorefleksioonita kultuuri ei ole olemas”. Kultuuri ühe kirjelduskeelena on ajalool täita oluline roll kultuuri terviklikkuse tagamisel. Sealjuures on ajalugu ise samal ajal ka paljukeelne nähtus, sest nagu on välja toonud Peeter Torop, hõlmab see “nii mineviku loomist (koostamist või konstrueerimist), selle mineviku uurimist, mineviku teadvustamist identiteedi osana, aga ka ajaloo- ja identiteedikirju-

tuse keele püsivust/muutlikkust ajas. Kõik see kokku moodustab kultuuri võimekuse end mõista” (Torop 2012: 28).

Seega võime ajaloo puhul märgata sama seaduspära, mis toimib ka kultuuris tervikuna, kus samaaegselt töötavad kaks vastandlikku ja samas teineteisest sõltuvat mehhanismi, mis on ühest küljest seotud nii kultuuri sidususe, kui ka selle dünaamikaga. Need mehhanismid on kultuurisemiootika teesides esitatud järgnevalt:

- a) Tendents mitmekesisusele – erinevalt organiseeritud semiootiliste keelte arvu suurenemisele, kultuuri “polüglotism”.
- b) Tendents ühetaolisusele – püüd mõtestada iseennast või teisi kultuure kui ühtseid, jäigalt organiseeritud keeli. (Lotman jt 2013)

Üheaegne püüdlus suurendada kultuuri iga osa eripära ning autonoomiat ning samaaegselt tajuda kogu kultuuri tervikuna tagab selle, et iga semiootiline süsteem on samaaegselt nii terviklik individuaalsus, kui ka eraldiseisvate individuaalsuste kogum. Seega rääkides enesekirjeldusprotsessidest kultuuris, sõltub see, kas me vaatame midagi lihtsalt tekstina või enesekirjeldusena sellest, analüüsi tasandist. See, mis ühel tasandil on kirjeldatav erinevate osade integratsioonina ning seotud tendentsiga ühetaolisusele, võib kõrgemal tasandil paista hoopiski kultuuri ühe osa individuaalsuse suurenemisena ning seonduda seega hoopiski mitmekesisuse suurenemisega.

Vaatamata sellele, et need mehhanismid on ühest küljest justkui teineteise vastu suunatud, on neil mõlemal süsteemi sidususe loomisel oma osa mängida. Kultuuri polüglotism tagab semiootilise ruumi sisemise keerukuse ning võimaldab luua lõputul hulgal kontakte erinevate seaduspärade alusel dialoogi astunud kultuuri osade vahel (Lotman 2010b: 562–563). Sidususe loomine toimub sellise protsessi puhul kultuuri erinevate osade vahelise kommunikatsiooni kaudu. Toropi sõnul on kultuur rikas “kui ta loob ja kasutab enesekirjelduseks võimalikult palju erinevaid keeli, mis muudavad tema minapildi eripalgeliseks” (Torop 2017: 221). Mida keerulisem on semiootiline süsteem, mida rohkem keeli tema siseselt üksteisega ühenduses on, seda suurem on informatsiooni maht, mis selle süsteemi siseselt ringleb ning seda efektiivsemalt suudab süsteem maailma enda ümber kirjeldada (Lotman 2010b: 563–564).

Kultuuri tendents ühtsusele on hädavajalik aga selleks, et kultuu-

ri osade autonoomia kasv ei jõuaks punkti, mida Lotman on nimetanud “kultuuri skisofreeniaks” (Lotman 2010b: 564). Sellisel puhul jõuab kultuur staadiumisse, kus äärmuseni viidud kultuuri polüglootism tekitab olukorra, milles “kultuuri isiksused” ei taju enam oma ühtsust kõrgema järgu terviku suhtes. Terviklikkuse kindlustamiseks loob kultuur oma metakeele, mis toimib süsteemi siseselt kui integratsioonimehhanism, mis ühendab süsteemi eri osi ning hõlbustab nendevahelist suhtlemist (Lotman 2010d: 588). Selle põhjal konstrueerib kultuur oma enesemudeli, mida võib pidada n-ö “ideaalseks autoportreeks” (Lotman 2010b: 564) või kultuuri omamüüdiks (Lotman jt 2013). Kujutades kultuuri tema struktuuri tasandil ühtsena, avaldab metatasand Lotmani sõnul reaalse maailmaga kokkupuutes kultuuri ülesehitusele olulist korrastavat ning vastuolusid tasandavat mõju (Lotman 2010c: 501–502).

Selle autoportree loomine eeldab aga alati mingi osa väljaarvamist kultuuri minapildist. Üks osa, mis loodud mudelisse ei mahutu, kuulutatakse kultuuri tsentris paikneva metakeele perspektiivist “mitteeksisteerivaks” või “valeks” ning selle alusel leiab aset massiline tekstide kustutamine kultuuri (aktiiv)mälust (Lotman 2010b: 564–565). Kui me vaatame, kuidas kujuneb kultuuris rahvuslik ajaloonarratiiv, võime näha samal printsiibil toimuvat tekstide liikumist. Teatud narratiivid võtavad sisse koha kultuuri tsentris, korrastades seeläbi kultuurimälu. See n-ö metaajalugu määrab ära, millised ajalootekstid kultuuris levivad ja millised tähendused neile kultuurisiseselt omistatakse ning laseb unustusse vajuda neil, mis enesekirjeldusele ei vasta.

Sarnaselt Lotmanile on Ameerika kultuuripsühholoog James V. Wertsch kirjeldanud “narratiivsete mustrite” (*narrative templates*) toimimist. Tegu on kultuurimälu tööriistadega, mille abil kultuurisiseselt ajaloosündmusi tõlgendatakse. Kõrge abstraktsioonitase võimaldab hõlpsasti siduda selle narratiiviga väga erinevaid sündmusi ja tekste, põimides need tähenduslikult ühtseks tervikuks ning tagades seeläbi ühtse arusaamise ning reaktsiooni kultuuris (Wertsch 2008: 142). Nii näiteks on tema sõnul Vene kultuurimälu korrastavaks tõlgendusmustriks narratiiv “välisvaenlase minema ajamisest” (Wertsch 2007: 23).

Heites pilgu Eesti ajaloomaastikule, leiame selle keskpunktist narratiivse mustri, mida Marek Tamm on nimetanud “eestlaste suur

vabadusvõitlus” (Tamm 2012: 57). See ajaloonarratiiv seob kõik olulisemad ajaloosündmused vabaduse võitmise ja kaotamisega ning kinnitab seeläbi eestluse järjepidevuse ideed, mis alates “muistse priiuse” kaotamisest XIII sajandil seoses Saksa ja Taani vallutustega kuni 1991. aasta omariikluse taastamiseni on alati olnud seotud iseisvuspüüuga (samas).

Seda, mil moel “eestlaste suure vabadusvõitluse” narratiiv kultuuri korrastab, võib kirjeldada lähtudes Jörn Rüseni etnotsentristlike juhtnarratiivide kolmest põhiprintsiibist. Esiteks on juhtnarratiivide peamiseks tähendusloome kategooriaks oma ja võõra eristamine, mille puhul kultuuridevahelised suhted on mõtestatud võimuvõitlusena n-ö hea ja kurja vahel (Rüsen 2007: 103). Teine tunnus on teleoloogiline järjepidevus, mis kirjeldab aja kulgemist ettemääratud trajektoori pidi (samas, 104). Kolmandaks loovad juhtnarratiivid monotsentrilise maailmapildi, milles oma rahvas elab maailma keskmes ning teistsugusus jääb äärealadele (samas, 105).

Seega on sellistel narratiividel korrastav ja sidusust loov mõju nii ajalises, kui ka ruumilises plaanis. Rahvusliku ajaloo katkematu ajatelje loomise olulisus seisneb selles, et “kuna kultuur tajub ennast olemasolevana vaid samastudes oma mälu püsivate normidega, võrdsustatakse mälu katkematus tavaliselt olemasolu katkematusega” (Lotman 2010c: 489). Aja katkematuse kui kultuurilise terviklikkuse ruumiliseks ekvivalendiks on ettekujutus katkematust piirist “oma” ja “võõra” vahel ehk sisemise ja välimise ruumi eristamine.

Sealjuures eksisteerivad need “katkematused” vaid enesemudeli tasandil. Semiootiline reaalsus, mida see mudel kirjeldada üritab, avaldab sellisele tõlgendusele järjekindlat vastupanu oma mitmekeesisuse ja kirevusega (Lotman 2010a: 256). Kultuuri enesemudel ei kata võrdselt kogu kultuuri ruumi, vaid omab tugevamat organiseerivat mõju kultuuri keskmes, ulatudes vaid osaliselt selle äärealadele. Seega leiab just perifeeriast varjupaika kõik see, mis pole kirjeldatud tsentri metakeele poolt (ehk siis see, mille “ametliku” eksistentsi on tsenter välistanud kui irrelevantse või tähendusetu). Perifeerias on seoste loomine ambivalentne ning uute tähenduste loomise kõrge potentsiaali poolest vaadeldav kui kultuuri ennustamatuse ja määramatuse reserv (Lotman 2010a: 259).

Kui tsentri seisukohalt on metastruktuur kirjeldatav kui oma, siis perifeerias on see Lotmani (2010a: 259) kirjelduse järgi vaadeldav

võõra keelena, mis ei ole võimeline adekvaatselt kirjeldama reaalse maailma praktikaid, ning mida kaugemal kultuuri keskmest, seda selgemini ilmneb kultuurikirjelduste ja reaalsuse vastuolu. Kirjeldades perifeeria ja tsentri vahelist konfliktisust, toob Lotman esile, et tekstid, mis on loodud kooskõlas tsentri normidega, jäävad perifeerias lihtsalt õhku rippuma, kuna sealne semiootiline reaalsus ei vasta selle kirjelduse normatiividele ning selline ebakõla viib lõpuks konfliktini (samas).

Daniele Monticelli, kes on uurinud tsentri ja perifeeria vahelisi suhteid Lotmani traditsioonist lähtuvalt (vt Monticelli 2012), toob paralleeliks Lotmani käsitlele Jacques Derrida Hamletist laenatud ütluse “aeg liigestest on lahti”, mida Derrida kasutab oma Marxi pärandit käsitlevates töödes. Koos Anne Langega kirjutatud artiklis “Tõkelised ebakõlad totalitarismi monoloogides” selgitab Monticelli seda Derrida seisukohta järgmiselt: “Derrida jaoks nimelt ei lakka minevik (ega ka tulevik) kunagi kummitamast olevikku, õõnestades igat üritust allutada neid ühemõõtmelisele ajaloolisele narratiivile. Ta defineerib aja liigestest lahtiolemist kui “olemise anakrooniat”, milles olematus tungib olemasolevasse ja toob seega sellesse taandamatu erinevuse” (Lange, Monticelli 2013: 891).

Samas võib mineviku mitmuslikkuse eiramist näha ka ajaloona-ratiivi konstrueerimise paratamatusena. Igasugune ajaloonarratiiv põhineb paratamatult teatud valikul, mis kaasab osad sündmused kui tähenduslikud verstapostid oma jutustusse, jättes seejuures ebaolulise kõrvale. David Vseviov on ajalookirjutamise protsessi piltlikustanud järgnevalt:

Kui ajaloolane istub käsikirja taha, siis tema jaoks aja kulg nagu peatuks. Ta on petlikus lõpp-punktis, kus aja lugu tardub, lakates olemast dünaamiline protsess. Sellest näilisest lõpp-punktist pöörab ta pilgu minevikku, püüdes kirjeldada kogu eelnevat kui teekonda lõppjaama. Unustades sageli, et nii kaua, kuni ajalugu pole jäädavalt lõppenud, saab tegemist olla vaid ajutise vahejaamaga. Nii satuvadki ajalooraamatutesse ja õpikutesse just need sündmused ja isikud, kes sellel reisil läbi ajaloo jäävad sihini viiva teekonna äärde. Sest vaid nemad on tänapäeva seisukohast olulised, nad oleksid meid nagu teatepulka edasi andes toonud tänase päevani. (Vseviov 2009: 84)

Mitmeperspektiivilise ajalookäsitluse eesmärgina võiks mõista püü-

du tuua nähtavale see, et sageli ajalookirjutistes katkematuna kujutatavat ajalootelge on võimalik vaadelda ka sattumuslikuse, katkestuste ja pidevusetuse kategooriates. Sealjuures ei pea olema eesmärgiks esitada ajalugu selle täies mitmekesisuses, mis ei ole niikuinii võimalik, vaid muuta hoomatavaks taolise “ühemõõtmelise” ajaloonarratiivi ebatäius ning märgatavaks ajaloo paratamatu mitmuslikkus.

Ajalugu kui Euroopa (des)integratsiooni mehhanism

Olles suunatud domineeriva ajaloolise narratiivi lagundamisele, on mitmeperspektiivilise ajalooõppe kõrgeim siht ometi samuti sotsiaalse sidususe tagamine. Kui rahvuslik ajalugu saavutab selle sidususe, tõmmates piiri “oma” ja võõra” vahele, on mitmeperspektiivilise ajaloo eesmärk selle piiri tähenduslikkuse ja mõjuvõimu vähendamine. Sellise lähenemise eesmärgina ei saa näha vaid Euroopa riikide integratsiooni, mille puhul ühtsus Euroopa tasemel loodaks liikmesriikide kultuurilise autonoomia vähendamise kaudu. Pigem võib sellise ajaloo poliitika sihina näha just püüdu vältida lokaalsete konfliktide tekkimist, mis on mitmerahvuselistes Euroopa ühiskondades üha sagedasemad.

Globaliseerivas maailmas ei ole teiste teistsugusus enam äärealadel hingitsev probleem, mida on kultuuri tsentris paiknedes võimalik ignoreerida, vaid see läbib kõiki kultuuripiirkondi. Seetõttu ei sobitu mudel, mis jaotab maailma tsentriks ja perifeeriaks, enam kuigi hästi nüüdisaja semiootilise reaalsusega, vaid, sattudes sellega pidevasse vastuollu, muutub hoopis ise konfliktide allikaks. Samas ei ole multikultuursus Euroopa kontekstis uus nähtus ning seega ei saa rahvusliku mudeli ühendava jõu vähenemist tõlgendada vaid ühiskondade etnilise ja kultuurilise mitmekesisuse tulemusena. Olulisema mõjutegurina võib näha hoopiski muutust globaliseeruva maailma infovälja toimimises. Kui internetieelsel ajastul tõi migratsioon teise riiki paratamatult kaasa sidemete katkemise või märgatava nõrgenemise lähtekultuuriga, siis tänapäeval on identiteedi seos geograafilise paiknemisega märgatavalt vähenenud. Elukõige uus meedia, kuid ka üha kättesaadavamad transpordivõimalused lubavad inimestel säilitada tihedad sidemed oma endise kodumaaga (Poster

2008: 697).

Selle tulemusena ei aktsepteeri migrandid enam vastuvõtva ühiskonna assimilatiivset identiteedimudelit, vaatamata sellele, et Euroopa riigid üritavad säilitada oma kultuurilist homogeensust üha antagonistlikumaks muutuvates kultuurikooslustes (Robbins 2007). Seetõttu ei seisne probleem rahvusliku ajaloo pelgalt suutmatuses ühiskonda integreerida, vaid selles nähakse reaalselt ohtu ühiskondlikule sidususele ja rahumeelsele koosseksiteerimisele. Selle tulemusena ongi Euroopa Liit loobunud ühe kultuuri keskse ühiskonnamudeli ideest ning hakanud viljelema poliitilist suunda, mis annab kultuurilisele mitmekesisusele positiivse väärtuse (Poster 2008: 697).

Sealjuures on alahinnatud rahvusliku ajaloo rolli olulisust identiteediloomes nii indiviidi kui kultuuri tasemel. Kaie Kotovi (2005: 184) sõnul on enesekirjeldustes sõnastatud identiteet loomuldasa normatiivne, vastandudes alati teatud määral kultuuris esilekerkivatele uuendustele. Selline “enesenimetamise agressioon” on seotud vajadusega pidevalt muutuv ja arenevas maailmas püsima jääda.

Euroopa hariduspoliitika, mis on suunatud kindlapiiriliste ajalooliste enesekirjelduste vastu, võib tekitada hirmu iseenda kaotamise ees liiga kiiresti muutuv maailmas ning viia olukorrani, kus riigid ja rahvused tunnevad soovi hakata enda ümber veel kõrgemaid müüre püstitama. Politoloog Karl-Peter Fritzsche toob välja, et olukorras, kus Euroopa multikultuuristumine on toimunud kiiremini kui tolerantsuse kasv ühiskonnas, on tekkinud “tolerantsuse tühimik”. Ühest küljest nõudlus sallivuse järgi kasvab, kuid tulenevalt kultuurilistest “kaitsestrateegiatest”, mis tunnetavad erinevust ohuna, leiab aset hoopis sallimatuse järsk tõus (Fritzsche 2000).

Mitmeaperspektiivilise ajalookäsitluse ühe asjatundja Robert Stradlingi arvates on need arengud omased näiteks riikidele, mis oma geograafilise asukoha tõttu on olnud võõrvägede poolt okupeeritud või kuulunud erinevate suurvõimude huviorbiiti ning sattunud seetõttu konfliktide keskmesse (Stradling 2011: 5–6). Riikides, kus ajalugu täidab n-ö “kodanikureligiooni” rolli, võib mitmeaperspektiivilise ajalooõppe idee juurutamine pigem kutsuda esile vastureaktsiooni, sest katsed sellisesse narratiivi kriitiliselt suhtuda on vaadeldavad n-ö “pühaduse” teotamisena. Seega võib öelda, et kuigi nii rahvuslik, kui ka mitmeaperspektiiviline ajalugu on suunatud

ühiskondliku sidususe suurendamisele, võivad mõlemad lähene-mised hoopiski ühiskonda lõhestada – seda nii riikide, kui ka Euroopa kui terviku tasemel.

Ajaloo rollist lõimumisprotsessides Eestis

Katseid taandada erinevate mälukogukondade vahelist lõhet Eestis iseloomustab ühesuunalisus. See kehtib ka haridusvaldkonnas, kus lõimumisprogrammid on suunatud eelkõige muukeelsele elanikkon-nale. Analüüsisides Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeelega koolides, on Toomas Karjahärm (2008: 8) toonud välja, et mitte-eestlaste noorem põlvkond, kes on õppinud eesti keelt ja Eesti ajalugu, ei ole lähenenud oma ajaloomõistmises eestlastele, vaid pigem on märgata vastupidist tendentsi. Arvestades, et Eesti ajalugu õpetatakse nii eesti kui ka vene koolides ühtemoodi, võib eelmainitud tendentsi seletada ajaloomälu konfliktina vene koolide õpilaste seas, kelle jaoks Eesti ajaloo ametlik versioon läheb vastu-ollu ajalootõlgendustega teistest infokanalitest. Võttes arvesse veel ka asjaolu, et Eesti ajaloo väärtussüsteemis on venelastel valdavalt negatiivne roll, on vastandumine eestlaste narratiivile loomulik.

Siiski on olemas ka näiteid katsetest leida venekeelsele elanik-konnale Eestis positiivne roll rahvuslikus ajaloonarratiivis. 2013. aastal algatas Kaitseministeeriumi projekti “Sinu Riigi Kaitse”, mille eesmärk on “tõsta Eesti venekeelsete noorte teadlikkust riigi-kaitse ja -julgeoleku valdkonnast, äratades neis huvi Eesti riigikaitse ning kaitse- ja välispoliitika aktuaalsete teemade vastu.”⁶ Programmi juurde kuulub ka ajalooline osa, milles tutvustatakse iseseisva Eesti Riigi eest sõdinud venelaste rolli Eesti Vabadussõjas. Projekti raames välja antud Eesti sõjaajaloolase Igor Kopõtini raamat “Eesti Rahvaväe vene sõdurid Vabadussõjas 1918–1920” jutustab autori sõnul “silmapaistvatest inimestest, kes meie riigile oluliste ajaloo-sündmuste taustal andsid hindamatu panuse Eesti iseseisvusesse. Koos oma eesti võitluskaaslastega panid need vaprad vene mehed

⁶ Sinu Riigi Kaitse 2015. Programm. <http://kaitsen.ee/programm-2>.

kindla aluse Eesti Vabariigi tekkeks.”⁷

Vaatamata sellele, et Sinu Riigi Kaitse projekti puhul luuakse vajalik ühispind, mille kaudu venekeelne elanikkond Eesti ajalooga positiivses võtmes suhestuda saaks, võib ka siin tekkida tsentri ja perifeeria vahel konflikt, mis tuleneb mälu erinevustest ning perifeeriale omasest seoste loomise ambivalentisusest. Näitena võib tuua kaitseväge juhataja Riho Terrase kõne vabariigi aastapäeva auks korraldatud paraadil Narvas 2015. aastal, milles ta meenutas kuulajatele seda, et venelased ja eestlased võitlesid Eesti vabadussõjas õlg õla kõrval ühise vabaduse eest. Ometi andsid sellele kõnele järgnenud reaktsioonid uudistekommentaariumites⁸ märku sellest, et paljude venelaste jaoks tekkis seos mitte Eesti rahvaväe koosseisus sõdinud venelastega, vaid hoopiski Nikolai Judenitši juhitud Loodearmee. Arvestades paljude Loodearmees sõdinute rasket saatust pärast nende interneerimist (seik, mis eesti ametlikust ajaloonarratiivist sageli kas välja jäetakse või marginaliseeritakse), omandas Terrase kõne selliste seoste aktualiseerimise tõttu hoopiski teistsuguse tähendusvarjundi, mis võimaldas iroonilist tõlgendust, saboteerides seeläbi selle narratiivi tegelikku eesmärki.

Sellise hariduspoliitika eesmärgiks võib küll olla Eesti rahvusliku ajaloonarratiivi kaudu ühise aluse loomine mõlema rühma identiteedile, kuid erinevuste mahavaikimine võib pigem vastupidist mõju avaldada. Lotmani sõnul ei too erineva eristamatus mitte esile, vaid hävitab sarnasuse, kuna kaotab vastandamise üldse (Lotman 2005: 167). Erinevate ajaloonarratiivide vahelisest avatud poleemikast hoitakse eemale ehk küll suurema konflikti hirmus, kuid sellega kaotatakse ka vajalik ühispind, mis kommunikatsiooni üldse võimalikuks muudaks.

Ajaloolised rahvuslikud erisused enamus- ja vähemusrahvuste vahel on üks suuremaid pingeallikaid sellistes poliitilistes keskkondades, mis pürgivad totaalse identiteedi, ehk sellise riikliku enesemääratluse poole, mille puhul poliitiline identiteet ühendatakse rahvuslike stereotüüpidega. Nende pingete vältimiseks on paljudes multikultuursetes ühiskondades valitud hoopis selline identiteedikä-

⁷ Sinu Riigi Kaitse 2015. Tundmatu ajalugu. <http://kaitsen.ee/?p=252>.

⁸ vt nt: <http://rus.delfi.ee/archive/terras-v-osvoboditelnoj-vojne-estoncy-i-russkie-srazhalis-plechom-k-plechu?id=70867085&com=1®=1&no=0&s=1>.

situs, mis lahutab poliitilise identiteedi kultuurilisest ning seab oma prioriteediks kodanike lojaalsuse kodumaa poliitilistele struktuuridele, mitte aga nende kuuluvuse enamuskultuuri (Raud 2001: 263).

Sellistes ühiskondades nähakse ajaloolise enesemääratluse vabadust iga inimese õigusena ning riik peaks looma selle õiguse säilitamiseks vajalikud tingimused. Konfliktsete mälukogukondade puhul on nende tingimuste täitmine aga keeruline ülesanne, mille lahenduseks valitakse pahatihti lihtsalt konfliktsete teemade vältimine või mahavaikimine, mis tegelikult ei pruugi kaotada ühiskonnas valitsevaid pingeid.

Vaatamata sellele, et traditsiooniline ajalookäsitlus näeb rahvusekeskset eesti-identiteeti eestlastele ainuomase mudelina, on tegu tegelikult vaid ühe võimaliku variandiga, mis kujunes välja talupoeglikust maarahva mentaliteedist. Juba alates keskajast arenesid Eestis kõrvuti kaks eestikeelsele kultuurile omast identiteedimudelit – linna- ja maamudel. Kui maamudelit iseloomustas selge kultuuri-piiride rõhutamine ning suletus võõrastele, siis hāgusamate piiridega ja integreeritum linnamudel on kirjeldatav pigem mitmekeelsena, kultuuriliselt sallivana ja dūnaamilisena (Raud 2001: 257). Seega pole multikultuursuse idee sugugi mitte ainult Kesk-Euroopa importkaup, vaid ajalooliselt omane ka Eesti kultuurile.

Ka nüūdisaegsel Eesti ajalookirjutuse maastikul võib nende kahe mudeli pōrkumisi kohata. Enim kõlapinda tekitanud juhtumiks võib pidada teose “Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg” ilmumist. Anti Selarti koostatud ja mitmete ajaloolaste ühistōona valminud raamatut peetakse esimeseks keskaja tervikkāsitluseks, millel on õnnestunud vabaneda rahvusromantilisest lāhenemisest ning kirjeldada Eestimaal toimunut laiemas ning multikultuursemas ajaloolises kontekstis.

Eesti rahvuslikku ajalookāsitlust viljelev Lauri Vahtre (2013) kommenteeris teoses “Eesti ajalugu II” kasutatavat lāhenemist jārgmiselt:

Oluliseks erinevuseks senistest kāsitlustest on hoopis vaatepunkti muutus – tōus kõrgemale, laiema konteksti haaramine, vastuhakk kolkluale ja konnaperspektiivile. Seni muistseks vabadusvōitluseks peetu osutub kõrvaliseks episoodiks suurel sūndmustekangal, mille sisuks on Lāānemere ūmbruse maade hōlmamine ladina-kristlikku Euroopasse. [...] Ka nii vōib, aga siis peaks raamatu kaanele olema kirjutatud “Euroopa ajalugu” [...], mitte “Eesti ajalugu”. [...] Kui me ei vaata maailma eestlaste vaatepunktist, siis

vaatame kellegi teise vaatepunktist. Milles ma eralist edasiminekut ei näe. Prooviks sellega leppida, et see, mis sakslasele on Idameri, jääb meile igavesti Läänemereks.

Kahtlemata on ka Lauri Vahtre väljendatud murel alust. Rahvuslik vaatepunkt, isegi kui see pärineb väikeselt rahvusest, ei ole ajaloo mõistmise puhul kuidagi vähem tähtis kui näiteks üleeuroopaline perspektiiv. Samuti ei ole see perspektiiv vajalik vaid rahvusele endale, vaid omab väärtust ka ajaloo tervikpildi poole püüdlemise seisukohast.

Eesti on piiririik ja seda nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt Euroopa jaoks tähenduslikul piiril. Seega omab siinse ajaloo vaatenurk kultuuri-geograafiliselt olulist väärtust ka Euroopa ajalooteadvuse jaoks. Eesti perifeerne mentaliteet, mida näiteks ilmestab meie suhtumine teise maailmasõtta (“ei see ega teine” ja sealjuures paratamatult “nii see, kui ka teine”) on vaatepunkt, mis pole ei ida ega ka lääne pool kuigi laialdast mõistmist leidnud, kuid mille eripära ja olulisust 20. sajandi sündmuste hindamisel on ajaloolased üha enam väärtustama hakanud. Nii on Eestil piiririigina tegelikult ka mitmeid eeliseid selleks, et kujundada välja ajalookäsitlus, mis suudab hõlmata vaatepunktide rohkust ja vastuolulisust ning seeläbi leevendada pingeid eri mälu kogukondade vahel.

Kui Euroopa Liidu hariduspoliitikas on küsimus, kuidas õpetada ajalugu, taandatud kahe vastanduva suuna konfliktile, mille puhul üks välistab teise, siis kultuurisemiootika seisukohast võib seda vastuolu ennast näha väärtuslikuna. Mõlemal lähenemisel on täita tähtis roll nii kultuuri dünaamika kui ka sidususe osas. Seega kerkib küsimus, kas ajaloohariduses oleks mõeldav ka kolmas variant, mis arvestaks nii rahvusliku ajaloo, kui ka mitmeperspektiivilise lähene-mise eesmärkidega.

Kui esimesel puhul on eesmärgiks identiteedi kujundamine ühe narratiivi kaudu ning teisel puhul erinevate ajaloonarratiivide kriitiline analüüs, mis on suunatud rahvusliku narratiivi vastu, siis haridusteadlane Keith Barton (2012) pakub kolmanda võimalusena välja kesktee, mis põhineks küll ajaloonarratiivide mitmekesisusel, kuid ei heidaks sealjuures kõrvale ajaloolise identiteedi kujundamise vajalikkust indiviidi seisukohast. Ajalooline identiteet on oma olemuselt mitmekihiline ning dünaamiline nähtus, kuid eeldab parata-

matult siiski ka valikuprotsessi, mille käigus kultuuriruumi kireva mitmekesisuse seast “oma” “võõrast” eristatakse. Ajalookäsitlus, mille puhul küsimust ajalooliste tõdede lahknemisest vaadeldaks ajaloolise identiteedi loomise kontekstis, ei lahendaks küll konflikti eri mälukogukondade vahel, kuid looks vähemalt pinnase dialoogiks.

Kokkuvõtteks

Mõtiskledes perestroika-aegse maailmakorralduse üle, ei pidanud Juri Lotman (2003: 253–254) mõeldavaks võimalust, et globaliseeruva maailma ookeanis oleks võimalik jääda üksikuks saarekeseks. Globaliseeruv maailm on aga praeguseks hetkeks toonud mitmeid näiteid sellest, et selline saarestumine ei ole sugugi võimatu. Hirm iseenda kaotamise ees liiga kiiresti muutuv as maailmas on viinud olukorraneni, kus riigid ja rahvused tunnevad soovi hakata taas müüre püstitama. Nüüdisaegne ajalooharidus ei peaks ehk võtma eesmärgiks kõiki neid müüre kukutada, sest ka piiridel on kultuuris oma roll. Ehk piisab sellestki, kui teha ruumi mõnele avale, mille kaudu võõrast tunda õppides oma hirmudest jagu saada.

Leida viis õpetada ajalugu mitmerahvuselistes ühiskondades, vältides seejuures erinevate mälukogukondade vahelise vaenu õhutamist, on tänapäevase hariduspoliitika üks suuremaid väljakutseid. Võttes arvesse rahvusliku ajaloo osatähtsuse kasvu Euroopa riikide hariduses, on oluline üritada mõista, miks Euroopa Liidu propageeritav mitmeperspektiiviline ajalooõpe ei ole viinud oodatud tulemusteni. Kahtlemata on selle taga mitmeid erinevaid mõjutegureid, kuid üheks võimalikuks puudujäägiks on see, et mitmeperspektiivilises ajalooõppes ei arvestata ajalooliste narratiivide rolli tähtsusega kultuuri enesekirjeldusprotsessides.

Ajalooteadvus nii indiviidi, kui ka ühiskonna tasandil kujuneb kahe vastandliku kultuurimehhanismi vahelises pingeväljas – püüdluses ühtsuse ja terviklikkuse ning samas mitmuslikkuse ja paljukesksuse poole. Seejuures ei ole ühe tendentsi domineerimine teise üle ajaloohariduses pikemas perspektiivis vaadatuna kuigi probleemiline. Nagu on öelnud ajaloolane Ernst Schulin: “Nagu juba iidsest ajast, nii eksisteerib ka veel tänapäeval enamik inimesi

väärade ajalooliste kujutlustega, peenemalt öeldes, ajaloomüütiliste ettekujutustega iseenda, oma keskkonna, oma kodumaa ning selle maailmatahtsuse kohta. Kui see juba oleks eluohtlik, siis ei elaks meid ammu enam” (Kivimäe 2000: 65). Kultuur on isereguleeruv mehhanism ja isegi, kui haridusteadlased ei suuda leida tasakaalu rahvusliku ja mitmeperspektiivilise ajalooõppe vahel, kannavad kultuuri sisemised mehhanismid hoolt selle eest, et tasaarveldus mingil hetkel aset leiaks.

Kirjandus

- Ahonen, Sirkka 2001. Politics of identity through history curriculum: narratives of the past for social exclusion – or inclusion? *Curriculum Studies* 33(2): 179–194.
- Barton, Keith 2012. School history as a resource for constructing identities: Implications of research from the United States, Northern Ireland, and New Zealand. – Carretero, Mario; Asension, Mikel; Rodriguez, Maria (eds.). *History Education and the Construction of National Identities*. International Review of History Education. Charlotte: Information Age Publishing, 93–108.
- Berger, Stefan 2011. Writing national histories in Europe: Reflections on the pasts, presents and futures of a tradition. – Jarausch, Konrad H.; Lindenberger, Thomas (eds.). *Conflicted memories: Europeanizing contemporary histories*. New York; Oxford: Berghahn Books, 55–68.
- von Borries, Bodo 2000. Narrating European history. – Macdonald, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflection and Provocations*. Eustory Series: Shaping European History, vol. 1. Hamburg: Körber-Stiftung, 152–162.
- 2001. Multiperspectivity – utopian pretensions or feasible fundament of historical learning in Europe? – van der Leeuw-Roord, Joke (ed.). *History for Today and Tomorrow: What does Europe mean for School History?* Eustory Series: Shaping European History, vol. 2. Hamburg: Körber-Stiftung, 269–295.
- Fausser, Katja 2000. Dimensions of a complex concept. – Macdonald, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness:*

- Reflections and Provocations*. Eustory Series: Shaping European History, vol. 1. Hamburg: Körber-Stiftung, 41–51.
- Fritzsche, Karl-Peter 2000. Unable to be tolerant? – *Podium: International Tolerance Network* 2. <http://www.human-rights-education.org/images/unable2betolerant.pdf>
- Heinen, Armin 2000. Towards a European “experience space”? – MacDonald, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflection and Provocations*. Eustory Series: Shaping European History, vol. 1. Hamburg: Körber-Stiftung, 103–112.
- Hutchins, Rachel D. 2016. *Nationalism and History Education: Curricula and Textbooks in the United States and France*. New York: Routledge.
- Lotman, Juri; Ivanov, Vjatšeslav; Pjatigorski, Aleksandr; Toporov, Vladimir; Uspenski, Boriss 2013 [1973]. Kultuurisemiootika teesid (slaavi tekstidest lähtuvalt). – Kull, Kalevi; Salupere, Silvi; Torop, Peeter (toim.). *Beginnings of the Semiotics of Culture*. Tartu Semiotics Library 13. Tartu: University of Tartu Press, 105–126.
- Jarausch, Konrad H.; Lindenberger, Thomas 2011. Contours of a critical history of contemporary Europe: a transnational agenda. – Jarausch, Konrad H.; Thomas, Lindenberger (eds.). *Conflicted memories: Europeanizing contemporary histories*. New York; Oxford: Berghahn Books, 1–20.
- Jarausch, Konrad H. 2012. Nightmares or daydreams? A postscript on the Europeanisation of memories. – Pakier, Małgorzata, Stråth, Bo (eds.). *A European Memory?: Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York; Oxford: Berghahn Books, 309–320.
- Karjahärm, Toomas 2008. Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeelega koolis. – Karjahärm, T.; Adamson, A. (toim.) 2008. *Eesti ajaloo pöördepunktid*. Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus.
- Karlsson, Klas-Göran 2012. The uses of history and the third wave of Europeanisation. – Pakier, Małgorzata, Stråth, Bo (eds.). *A European Memory?: Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York; Oxford: Berghahn Books, 38–55.
- Kivimäe, Mart 2000. *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga* (R. Koselleck – J. Rüsen – E. Nolte). Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* 3: 184–192.
- Lange, Anne; Monticelli, Daniele 2013. Tõkelised ebakõlad totalitarismi monoloogides. *Keel ja Kirjandus* 12: 881–899.

- van der Leeuw-Roord, Joke 2000. Working with history – developing European consciousness. – Macdonald, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Eustory Series: Shaping European History, vol. 1. Hamburg: Körber-Stiftung, 114–124.
- 2001. Europe in the learning and teaching of history. – Joke van der Leeuw-Roord (ed.). *History for Today and Tomorrow: What does Europe mean for School History?* Eustory Series: Shaping European History, vol. 2. Hamburg: Körber-Stiftung, 10–34.
- 2004. Eriarvamusi sisaldav ajalooõpetus kui väljakutse Euroopa ajalooõpetajatele. – Maripuu, Eda; Kilumets, Tiina; Kand, Mart; Teplov, Sergei; Žiburtovitš, Vjatšeslav (toim.). *Ajalugu ei ole ainult minevik. Minevik ei ole veel ajalugu: ajalooõpetajate käsiraamat*. Tallinn: Eesti Ajalooõpetajate Selts, 7–13.
- 2009. Beyond the Doorstep: The nature of history teaching across Europe. – Aktekin, Semith *et al.* (eds.). *Teaching History and Social Studies for Multicultural Europe*. Ankara: Harf, 155–176.
- Lepik, Peet 2013. Lugejale. – Boriss Uspenski, *Vene kultuuri jõujooni*. Tartu: Ilmamaa, 7–19.
- Lotman, Juri 2003 = Лотман, Ю. М. 2003. Тут надо быть 1000 раз осторожным. – *Воспитание души*. Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 250–255.
- 2005. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- 2010a = Лотман, Юрий 2010. Внутри мыслящих миров. – Юрий Лотман. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ, 150–390.
- 2010b = Лотман, Юрий. 2010. Культура как коллективный интеллект и проблема искусственного разума. – Юрий Лотман. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ, 557–567.
- 2010c = Лотман, Юрий. 2010. О семиотическом механизме культуры. – Юрий Лотман. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ, 485–503.
- 2010d = Лотман, Юрий. Мозг – текст – культура – искусственный интеллект. – Юрий Лотман. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ, 580–589.
- Medijainen, Eero 2008. *Ajaloo ja poliitika piiridel: mõisteid ja mõtisklusi*. Tallinn: Koolibri.
- Müller, Jan-Werner 2012. On ‘European memory’: some conceptual and normative remarks. – Pakier, Małgorzata; Stråth, Bo (eds.). *A*

- European Memory?: Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York; Oxford: Berghahn Books, 25–37.
- Monticelli, Daniele 2012. Self-description, Dialogue and Periphery in Juri Lotman's Later Thought. Some elements for a comparison with contemporary political thinking. – Frank, Susi K.; Ruhe, Cornelia; Schmitz, Alexander (eds.). *Explosion und Peripherie. Jurij Lotmans Semiotik der kulturellen Dynamik revisited* Transcript Verlag. (Kultur- und Medientheorie), 57–78.
- Poster, Mark 2008. Global Media and Culture. *New Literary History* 39(3): 685–703.
- Raud, Rein 2001. Multikulturaalse Eesti eeldused. – Bertricaud, A. (koost.). *Eesti indentiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita.
- Renan, Ernest 1994 [1885]. Qu'est-ce qu'une nation? – Hutchinson, John; Smith, Anthony D. (eds.). *Nationalism*. Oxford; New York: Oxford University Press, 17–18.
- Robbins, Kevin 2007. Transnational Cultural Policy and European Cosmopolitanism. *Cultural Politics* 3(2): 147–174.
- Rüsen, Jörn 2000. 'Cultural Currency'. The nature of historical consciousness in Europe. – Macdonald, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflection and Provocations*. Hamburg: Körber-Stiftung, 75–85.
- 2002. Introduction: historical thinking as intercultural discourse. – Rüsen, Jörn (ed.). *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate*. New York: Berghahn Books, 1–11.
- 2007. Kuidas ületada etnotsentrismi? Lähenedisviisid ajaloolisele tunnustamiskultuurile 21. sajandil. *Vikerkaar* 1: 99–110.
- Stradling, Robert 2005. *Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel. Teejuht õpetajale*. Tallinn: Koolibri.
- 2011. *The scope for a wider and deeper European perspective in the teaching of 20th century history in secondary schools*. MitOst: Symposium on 1989: a Turning Point in Perceptions of 20th century dictatorships and their representation in schools. Berlin/Teltow. http://www.mitost.org/fileadmin/user_upload/Referate/BBuP/Robert_Stradling_Paper.pdf.
- Tamm, Marek 2012. Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevuse ja korduvuse mustrid Eesti kultuurimälus. – Tamm, Marek. *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: SA Kultuurileht (Loomingu Raamatukogu 28–30), 48–64.

- Terras, Riho 2015. Terras: Kui me ise ennast ei kaitse, ei kaitse meid keegi. *Postimees* 24.02.15.
- Torop, Peeter 2012. Ajaloo keeled. – Harro-Loit, Halliki; Tasa, Monika (toim.). *Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja*. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 21–43.
- Torop, Peeter 2017. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine. – Tammaru, Tiit (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2016/2017 "Eesti rändeajastul"*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 221–228.
- Vahtre, Lauri 2013. Lauri Vahtre: Vabadusvõitlus siiski oli. *Postimees* 31.01.10.
- Vseviov, David 2009. Ajalooõpiku kirjutamisest. – David Vseviov. *Aja vaimud*. Tallinn: Valgus, 83–84.
- Weber, Max 1994. The Nation. – Hutchinson, John; Smith, Anthony D. (eds.). *Nationalism*. Oxford; New York: Oxford University Press, 21–25.
- Wertsch, J. V. 2007. National narratives and the conservative nature of collective memory. *Neohelicon* 34(2): 23–33.
- 2008. Collective memory and narrative templates. *Social Research: An International Quarterly* 75(1): 133–156.

Teoreetilisi noppeid eestluse ajaloost (sissevaade 1988. a Loomingu Raamatukogu 25./26. numbrisse)

Agne Pilvisto

Rahvuslikkusest rääkimine on Eesti meediaruumis muutunud riskantseks: nii jaatajaid kui eitajaid ootab ründevalmis opositsioon. Ehkki mitmetes tasakaalukusele üleskutsuvates sõnavõttudes on leitud, et väljakujunenud vastasseis on paljuski kunstlik ja selle põhjused pigem emotsionaalset laadi või inimloomusest tulenevad, jääb endiselt lahtiseks küsimus, kuidas mõtestada rahvuslikkust 21. sajandi Eestis. Võimalikke vastuseid sellele püütakse järgnevalt otsida lähiajaloo nendest etappidest, mil rahvuslusele oli avalikus diskursuses veel endastmõistetav osa. Lähemalt tuleb vaatluse alla Toomas Haugi 1988. aastal koostatud “Valik II. Artikleid eestluse ajaloost”, mis koondab katkendeid aastatest 1901 kuni 1956. Eesti mõtlejatest on esindatud Villem Reiman, Juhan Luiga, Eduard Laaman, Johan Kõpp, Oskar Loorits, Uku Masing, Hans Kruus, Karl Ast-Rumor ja Ants Oras. Põhitähelepanu pööratakse tekstides sisalduvate mõttesuundade teoreetilistele aspektidele, püüdes kaardistada nende ideedelooliseid lähtekohti ja võimalikke vastastikkuseid. Dominantideks on keel, soomeugrilus ja historism.

Märksõnad: eestlus, rahvuslikud teooriad, rahvuslik ajalookirjutus, Eesti teooria

Viimaste aastate mentaliteedimuutuste ja polariseerumise käigus on üha enam kinnitust leidnud, et rahvuslikkuse mõtestamine on kestev ja konfliktne protsess. Erinevate (vasak)liberaalsete ja (uus)konserveerivate vaadete kokkupõrkel pea igapäevaseks muutunud sõnasõjad – alustades ühiskonna alusväärtuste määratlemisest ja lõpetades kultuurisümbolite tõlgendamisega – annavad tunnistust sellest, et üksmeele saavutamine rahvustervikut puudutavates küsimustes on keeruline mitte üksnes praktikas, vaid ka teoorias. Et lõhenemine ulatub igapäevapoliitikast sügavamalegi, osutas muuhulgas mõne aasta tagune diskussioon nn traditsioonilise ja akadeemilise ajalookäsitluse ümber – sellest aga juba edaspidi.

Alustuseks võiks meenutada kaks aastat tagasi Akadeemias ilmunud Kalevi Kulli ja Marek Tamm (2015) esseed “Eesti teooria”, millest siinne kirjutis osaliselt tõukub. Vaatamata vihjelisele nime-tusele ei ole Eesti teooria rahvuslikult orienteeritud: näiteks ei pea autorid vajalikuks lähtuda ainuüksi eesti keeles kõnelenud või eesti päritolu mõtlejatest, rääkimata siis nende rahvusideoloogilisest või riiklikust (ühte)kuuluvusest. See-eest püütakse tuvastada teist laadi sidusust, s.o “sarnastest mõjuallikatest ja põhihoiakutest moodustuvat diskursiivset tervikut” (Tamm, Kull 2015: 579), mille lõimivaks komponendiks on maiskondlikkus¹. Teooria raamistus ei eelda sinna paigutuvatelt ajaloolistelt figuuridelt mingit muud vaimset ühisosa peale selle, et kõik käsitletud mõtlejad on vähemalt mingi osa elust ja mõtetegevusest mööda saanud Eesti (või endise Liivimaa) territooriumil – laiemalt uuritakse kohavaimu ehk *genius loci* või *air du lieu* mõju ideedeloole. Selline perspektiiv pakub alternatiivi väljakujunenud ajaloouurimise tavadele ja mõjub kahtlemata originaalselt ja värskendavalt. Autorid lähenevad ainesele loominguliselt, teadvustades oma vaatepunkti eeliseid ja lünki, hõlmates kohalikkude ideedevõrgustikku selle muutuvuses ja mitmekesisuses. Et rahvuslikkus seejuures tagaplaanile jääb, on igati mõistetav.

Tulles tagasi sissejuhatuses mainitud poleemika² juurde, siis vastuseisu tekitas tookord teatavasti see, et eesti ajalookäsitlused³ on algusaegadest peale teeninud esmajoones rahvuslikku eesmärki – vaatepunktide pluralismi asemel on ajaloole lähenetud funktsionaalselt, selleks et luua ja kinnistada rahvusteadvust. Märkimisväärsel kombel on juba eestikeelse mõiste ‘ajalugu’ teke orgaaniliselt seotud eestlusega. Kui enne oli kõneldud lihtsalt ‘sündinud asjadest’ või ‘aearaamatutest’, siis omasõna juurutanud noortel haritlastel Matthias Johann Eisenil, Jaan Jungil, Jaan Bergmannil jt oli algusest

¹ Mõiste pärineb algselt Jaan Unduskilt, nagu osutas Kalevi Kull Eesti teooria teemalises “Semiosalongi” loengus.

² Kokkuvõtvalt ja enam-vähem kõiki osapooli arvestades on sellest kirjutatud nt Mart Laar (2013); peale Laari osalesid arutelus ka nt Mart Helme, Lauri Vahtre, Eerik-Niiles Kross jpt. Antud kontekstis on ilmselt oluline välja tuua, et teosele “Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg”, millest vaidlus tõukus, on eessõna Anti Selartiga kahasse kirjutatud Marek Tamm.

³ S.t eestlase vaatepunktist kirja pandud ajalugu, arvestamata baltisaksa või sovetlikke käsitlusi.

peale rahvuspedagoogiline siht silme ees – “Ajalugu “ise” väljendas [...] rahvuslaste niisugust lähenemisviisi minevikule, milles väärtuseline külg langes ühte utilitaarsega, see, mis oli rahvuse jaoks hinnatav, oli talle samuti kasulik”, nagu on sedastanud Mart Kivimäe (2004: 89). Eestikeelne ajaloomõiste on oma algupäralt niisiis eestimeelne.

Rahvusliku ajalookäsitlusega on mitmetes artiklites tegelenud ka Marek Tamm (2012) ja koondanud need pealkirja alla “Monumentaalne ajalugu”. Nagu nimetuski osutab, mõtestab Tamm eestlaste suhet oma ajalooa monumentaalsena, kuna nähtavasti kipuvad eestlased oma minevikust selekteerima ainult suurejoonelist, helget ja meenutamisväärtset ning projitseerivad neid omadusi ka tulevikku (samas, 10–11). Kirjeldatud meelsus peegeldub näiteks muistse vabadusvõitluse ja 700-aastasest orjapõlvest pääsemise narratiivides, suurte persoonide keskses ajalookäsitlustes, samuti ärkamisaegse ideoloogia taaselustamises 1980. aastate lõpus (samas, 36, 127). Oletatavasti sai “Eesti teooria” loodud nendele tendentsidele vastukaaluks või vähemasti täienduseks.

Siin huvitaks mind need kaks pealtnäha vastandlikku lähenemisviisi (rahvuslik ja teooriapõhine) teatud mõttes kokku viia ja vaadelda rahvuslikku diskursust ennast läbi teoreetilise prisma – välja tuua need tunnused, mis võiksid iseloomustada eestluse teooriat. Lähemalt tuleb vaatluse alla Toomas Haugi 1988. aastal koostatud “Valik II. Artikleid eestluse ajaloost”⁴, mis oma väikese mahu juures sisaldab küll üksnes fragmente, ent võimaldab tänu kontsentreeritusele mõningaid eestlusele omaseid mõttesuundi ehk ka hõlpsamini kokku võtta. Kitsa raamistuse tõttu ei pretendeeri siinne tõlgendus amendavusele, pigem võib seda pidada eskiisiks. Üldjuhul üritan vältida ühe või teise autori nägemuse kritiseerimist “ajaloolise tegelikkuse” alusel, v.a viimases punktis (vt Historism), kus see puutub juba otsapidi teooriasse. Peaasjalikult püüan kaardistada ideelätteid, millest erinevad eestluse käsitlused inspiratsiooni on ammutanud, samuti vastastikmõjusid, mis neid tahes või tahtmata üksteisega kokku on põiminud.

Kuna iga kirjutaja on juba selle kogumiku raamide tõttu asetatud ideoloogi positsiooni, peab nende tekstides mingisugune vaadete

⁴ Edaspidi lihtsalt “Valik” – A. P.

süsteem paratamatult sisalduma, olgu siis implitsiitselt või eksplitsiitselt. Ja nagu mis tahes muud “ismid”, eeldab natsionalismgi mõttelist eeltööd, teoreetilisi lähtepunkte, ning – selleks, et veenvate järeldusteni jõuda – koherentsust. Teoreetiline pilk võimaldaks rahvuslusega sageli kaasneva paatose taga selgemini näha seda toetavat mõttelist struktuuri. Kõigepealt aga valikust endast.

Artikleid eestluse ajaloost: tekst ja kontekst

Rahvusluse taastamine 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses oli eriti viljakas ajakirjanduses, eeskätt väljaannetes nagu Vikerkaar (Tamm 2012: 121–129), Looming ja Loomingu Raamatukogu (Kivi-mäe 2004: 70) – kirjutamise põhiimpulss oli mõistagi tsen-suuri järkjärguline lõdvenemine ja lõplik taandumine 1989. aasta juuniks. Selle murrangulise perioodi ajalookirjutuse puhul on igal juhul sobilik kasutada Marek Tamme lانسseeritud epiteeti “monumentaalne”: nagu öeldud, oli peamiseks suundumuseks taasluua ärkamisaegset mentaliteeti, teatud mõttes isegi korrata rahvusliku ärkamise kultuurimudelit – Mart Laari, Lauri Vahtre ja Heiki Valgu sulest 1989. aastal ilmunud ühisteoses “Kodu Lugu II” nimetavadki autorid oma vahetut kaasaega, s.o perestroikast alguse saanud ajalooetappi “uueks ärkamisajaks” (Laar jt 1989b: 96). Ajastu energilisele ajakirjanduselule iseloomulikult ilmus “Kodu Lugu” kahe järjestikuse numbrina Loomingu Raamatukogus⁵.

Omaette fenomenina on vaadeldud Vikerkaare tolleaegseid ajalookäsitlusi, mida Tamm on kokkuvõtvalt nimetanud “Vikerkaare ajaloodiskursiks” (Tamm 2012: 121). Lisaks ajaloolise mälu, tabude ja traumade käsitlemisele ning kontinuiteedi loomisele on vikerkaareliku kirjutusžanri üheks oluliseks tunnuseks suurte ajalooliste isikute ennistamine ning nende kaasamine kaasaegsesse rahvuslikku mõtestamistegevusse (samas, 127). Iseloomulike näidetena võib esile tuua Mart Laari (1987) käsitlusi Jakob Hurdast ja Carl Robert

⁵ Järjekorras esimesena ilmus Loomingu Raamatukogus “Kodu Lugu” nr 40/41.

Jakobsonist⁶ ning Toomas Haugi (1988b) käsitlust Villem Reimanist. Siinse essee kontekstis on huvipakkuv viimane, s.o Haugi nägemus Reimani tähtsusest ajaloolise tegelasena, kuna Reimaniga algab ka tema “Valik”.

Enne kui lähemalt “Valikusse” süveneda, tuleks tutvustada koostajat, püüdes seejuures mitte kahe silma vahele jätta tema enese võimalikke taotlusi autorite ja nende tekstide selekteerimisel. Kõigepealt tuleb märkida, et tänapäeval peamiselt kirjandusuurijana tuntud Toomas Haugi orientatsioon tolleaegses ajakirjanduses oli paari võtmelise artikli tõttu selgelt rahvuslik (mis ei ole eesti kirjandusloos muidugi mingi erand). Põhijoontes järgib ta nn Hurda-Reimani suunda, mida võiks Unduski eeskujul nimetada sisemiseks ehk vaimseks ajaloo- ja rahvuskäsitluseks (vt Undusk 1997b). Et Haug on oma vaadetele valdavas osas truuks jäänud, teeb temast – vähemalt nüüdisaegses kirjandusmaailmas – aga juba vähemuse esindaja. Konservatiivseid väärtusi esindavat Haugi nähakse noorema põlve retseptisoonis pigem vanasse kooli kuuluvana ja kogu oma tagasihoidlikkuse juures võivad tema üleskutsed täna-päeval kõlada juba “pisut kummalise ja võõrana” (Ross 2016).

Omas ajas olid need muidugi täielikult omal kohal. Näiteks avaldas ta 1988. aastal artikli “Ühest kultuuriloo tabust”, milles peale sini-must-valge sümboolika propageeritakse ka XIX sajandi teise poole vaimsust – ikka uue ärkamisaja toetamise ja tiivustamise eesmärgil. Teine oluline kirjutis oli mainitud artikkel Reimanist, milles joonistub välja Haugi viis tõlgendada ajalugu suurte isiksuste elutöö tulemusena, mis seatakse mõõdupuuks ka tulevastele generatsioonidele: “V. Reimani suuremaid ja kestvamaid teoseid on aga tema isik, tema isikumüüt, millega võiksid ennast uurivalt kõrvutada kõigi järelpõlvede liikmed” (Haug 1988: 93).

Ka Reimanile järgnev autorite nimistu on imponeeriv: Juhan Luiga, Eduard Laaman, Johan Kõpp, Oskar Loorits, Uku Masing, Hans Kruus, Karl Ast-Rumor, Ants Oras. Markantsel kombel moodustavad Haugi kaanoni esikolmiku – Reimani, Luiga ja Laamani – artiklid omamoodi isikumütoloogilise keti: Luiga käsitleb Reimani

⁶ Samas numbris kirjutab Hurdast ka Ülo Tedre – vt “Miks tähistame Jakob Hurda juubelit”. Laari enda Hurda-sümpaatiat avaldub selgemini Loomingu artiklis “Jakob Hurt ja meie” (Laar 1989: 942–947).

vaimuloolist panust ja Laaman vastavalt Luiga oma. “Valiku” edasised artiklid liiguvad sajandivahetuse suurmeeste juurest enam-vähem ilmumise kronoloogiat järgides läbi vabariigiaja, jõudes välja 1950. aastatesse – viimased kaks teksti on kirja pandud emigratsioonis. Autorite selektsiooni puhul torkab veel silma, et elukutselisi ajaloolasi on nende hulgas ainult üks – Hans Kruus. Ülejäänud on kultuuri- või ajalooaga tegelenud leivatöö kõrvalt. Suurima osakaaluga on kogumikus esindatud teoloogid – Reiman, Kõpp ja Masing; literaadid Laaman ja Ast-Rumor tegutsesid mõlemad ka poliitikutena; Luiga oli hariduselt arst, Loorits folklorist, Oras filoloog. Need tiitlid on mõistagi tinglikud ja üldplaanis isegi kõrvalised, sest tollase intelligentsi tegevusvälju lõplikult määratleda on ilmselt võimatu – sageli oli tegemist autodidaktidega, kes pühendusid mitmele valdkonnale korraga, eestlusele sealhulgas. Sestap mõjuvad ka nende rahvuslikud visioonid ootamatult mitmekülgsena – võiks isegi öelda, et interdistsiplinaarselt.

“Valiku” esimene tekst pärineb 1901. aastast, mis tähendab, et rahvusliku liikumise algatajad (Jannsen ja Koidula, Faehlmann ja Kreutzwald, Hurt ja Jakobson jne) ning ärkamisaja ette valmistanud estofiilid (O. W. Masing, Rosenplänter jt) on kaanonist kõrvale jäänud. Villem Reimani poleemilise artikliga juhatakse sisse pigem see kultuurilooline etapp, kus rahvavalgustuslik projekt oli juba kindla vundamendi alla saanud ja ühiskonda oli sügenemas ideoloogiline paljus. See väljendub näiteks vasak- ja parempoolsete mõtetsuundade väljakujunemises, aga ka erinevate ajakirjanduslike platvormide olemasolus – 1901. aasta on märgiline veel selle poolest, et seni kultuurielus domineerinud “Postimehe” kõrvale tekkis konkureeriv, Konstantin Pätsi välja antud ajaleht “Teataja”. Kultuuridiaalooogi tekkele aitasid kaasa teisedki eestikeelsed väljaanded, nt “Uudised” (1903), “Päevaleht” (1905), “Isamaa” (1906) jt (Aru 2011: 149). Mis muidugi ei tähenda, et ärkamisaegsed eeskujud kuhugi kadunud oleksid – uute avaliku elu tegelaste suude läbi said nad edaspidigi “kaasa rääkida”, mis on ühtlasi oluline eeldus mõtteloolise järjepidevuse tekkimiseks. Seda laadi hiiglaste õlgadel seismise mudel on kultuurilise sidususe loomisel ootuspärane ning kahtlemata üks Haugi peamisi rahvusideoloogilisi taotlusi.

Sama liini jätkates võiks välja tuua needki hiiglased, kelle mõttepärand oli kujundanud siinse vaimse kliima eestluse tekkeajaks.

Kulli ja Tamme (2012: 588–596) jälgi mööda käies võiks ka eestluse teooria kohta öelda, et see on küpsenud “ratsionalismi ja romantismi pingeväljas”; et vaimne kultuur või miks mitte ka kohavaim, milles eestluse kandjad üles on kasvanud, toetub üpriski hästi piiritletavale filosoofilisele vundamendile, *resp.* ratsionalistlikule (Leibniz, Kant jt) ning romantistlikule (Goethe, Schelling jt). Teistest mõtlejatest ei tohi siinse teemapüstituse kontekstis unustada Herderit, kelle roll rahvuskeskse mõtlemise tekkes oli teedrajav (vt Kivimäe 2004: 67–68, 85–87⁷; Undusk 1995; tema baltisakslasest järgija Merkeliga seoses vt Undusk 1997a). Visandatud mõttelooline taust kumab läbi ka Haugi valimikust: kohati on neid eelkäijaid nimetatud nimepidi (eeskätt muidugi ärkamisaegseid tegelasi, samuti Herderit (70)⁸, Kanti (21, 29), Schillerit (67), Goethet (73) jt), enamasti aga on nende kohalolu tajutav vaikimisi.

Kuna eestluse puhul on tegemist kaasaegsetest oludest lähtuvate, sageli politiseeritud arusaamadega, tuleb silmas pidada ka kirjutajaid ümbritsenud rahvusvahelist ja siseriiklikku kliimat (Eesti iseseisvumine, maailmasõjad, võimuvahetused, poliitlised liitlased ja vastased).

Eestluse teoreetilisi põhijooni

Selleks et “Valikus” esindatud autorite plejaadi kuidagi hallata, ilma et pilt liiga kirjuks läheks või laiali valguks, vaatleksin artikleid läbinud mõtteviisidest lähemalt kolme. Tinglikult nimetaksin neid järgmiselt: 1) keelepõhine 2) soomeugrilik ja 3) historistlik. Tuleb muidugi möönda, et mõnes artiklis moodustavad need vaated terviku ja ükski komponent ei tõuse esmatahtsana esile. Tinglik on see kolmikjaotus ka seetõttu, et kirjutiste teoreetiline kude ei ole igal pool sama tihe ega kattu täielikult eelkäijate omaga – samas, terviku seisukohalt prevaleerivad (vähemalt minu lugemiskogemuse põhjal) alusprintsipiidena just need kolm.

⁷ Kivimäe näeb Herderi siinmaised tõlgendusi muide mitmes osas ka problemaatiliseks – seda küsimust ma aga antud juhul lähemalt ei puuduta.

⁸ Siin ja edaspidi viitan “Valiku” katkenditele ainult lehekülje numbriga.

Keel

Et eesti keelt ja meelt läbi aegade paari on pandud, ei tulene üksnes hästi kokku kõlavast riimist (ehkki ka see on võib-olla kaasa aidanud). Ühise keele olemasolu on olulisim rahvustloov tegur ja ühtlasi üks peamisi argumente, mida eestluse fundeerimisel on kasutatud. Loogika termineis jätkates võiks isegi öelda, et eesti keel on eesti identiteedi piisav ja tarvilik tingimus: selleks, et oleks rahvus, piisab keelest, ja ilma keeleta pole teda mitte⁹. Meenutades veel kord ärkamise-eelse ajakirjanduse võtmelist panust siinse keelevundamendi loomisel (eeskätt Rosenplänteri “Beiträget” ja O. W. Masingu rahvavalgustuslikke väljaandeid: nädalalehte, aabitsat ja “Pühhapäwa Wahhe-Luggemissi”), tekib tähelepanuväärne järjepidevus toonase ja tänapäevase estofilia vahele – 2006. aasta rahvusteemalisel konverentsil küsib Cornelius Hasselblatt retooriliselt: “Mis takistaks meid võtmast keelt kui kõike hõlmavat kriteeriumi?” (Hasselblatt 2008: 19); ja vastab ise: “Olgu kõigepealt keel see element, mis määrab rahvuskultuurilise kuuluvuse” (samas, 20). Ühtlasi väljendab see 19. ja 21. sajandi vaheline sild ilmekalt arengukaart, mille on läbi teinud rahvuskeele ideoloogia: algselt valgustuslikke eesmärgi teeninud hoogsast keeletööst on välja kasvanud vankumatu rahvuslik alustala.

Sarnane on lähtekoht Villem Reimani (1861–1917) artiklis “Võltsimata isamaalased”. Jutumärkides on pealkiri muide ka originaalis, kuna tegemist on tsitaadiga ühest “Teatajas” ilmunud Eduard Vilde üllitistest, mis heitis “Postimehe” ringkonnale (sh Reimanile) ette pseudoisamaalisust – lendulastud “võltsimata isamaalaste” tiitlit tuleb Reimani poleemilises vastuses mõista irooniliselt, nagu ka kõiki teisi osundatud fraase:

“Võltsimata isamaalased” [s.o “Teataja” seltskond – *A.P.*] on seni omad teod “sugurahva ja emakeele armastuses”, mida nad vististi “tegelikus elus”

⁹ Täpsuse huvides tuleb muidugi tunnistada, et rahvuslikus liikumises esineb ka värvikaid erandeid – nt Ado Grenzstein, kes venestamisajal käis välja idee, et eestlased võiksid samahästi ka vene keelt rääkida ja algupärasest kultuurist sootuks loobuda; eesti “suguveri” sellepärast ei kannataks, vaid elaks üle segunemise isegi võõra verega (Grenzstein 2013: 153–163; vt ka Undusk 1991: 57–62).

toime on saatnud – muidu ei tohiks nad ju mitte nõnda agarasti kiidelda – väga osavasti ära peitnud, et neist muudele inimestele vähematgi välja ei paista. (8)

Nii heidab Reiman kinda tagasi. Selgituseks tuleks ilmselt lisada, et vaidlus käib selle ümber, kes (kumb ajaleht) esindab “õiget” isamaalust, mis ei väljenduks ainuüksi kõnes ja kirjas, vaid ka tegudes – kitsamalt puudutab see eesti keele kasutamist professionaalses ja koduses keskkonnas. Reimani edasine selgitustöö ongi kultuurilooline lühiülevaade eesti keele kõnelemise levikust privaatses sfääris: ootuspäraselt algab haritud kõnelejaskonna genealoogia Kreutzwaldist, “Fählmannist” ja Jannsenist, “et ainult vanemaid nimetada” (9). Viimaste näitel illustreerib Reiman, et vanema põlve haritlaste perekondades ei oleks eesti keel saanudki kodukeeleks muutuda, kuna nende baltisaksa päritolu või baltisakslaste vahetus läheduses kasvanud abikaasadel “hirmus vähe oli seda, mis neid oleks võinud meie rahvuse poole tõmmata” (samas). Vähearenenud eesti keelele ja kultuurile eelistasid haritlaste naised juba olemasolevat baltisakslust, mille vaimus nad sestap oma lapsigi kasvatasid. Edasi 1880.–1890. aastatesse suundudes viitab Reiman (nimesid nimetamata) juba noorele Tõnissonile ja tema Tartu mõttekaaslastele, kelle eestvedamisel hakati eestikeelset suhtlust propageerima nii avalikes kui ka isiklikes ringkondades – mis paraku osutus mõningate viljakate eranditega raiskuläinud “külvamise tööks”, nagu eestimeelsete ettevõtmiste puhul sageli ette tuli. Enne nn Tartu renessansi käsitlemist teeb Reiman vihjamisi kõrvalepõike ka Koidula¹⁰ koduseinte vahele, “mis mõnikord päris tragikaliseks – kurbmänguks – kippus minema”, kuna temasugune kõrgvaimne poetess, niisamuti kui ta lapsedki, oma kodumaast ja -keelest eemale pidid jääma. Üldjoontes tahab Reiman öelda seda, et eesti keele kõnelemise levik on mitmete takistavate, eeskätt sotsiokultuuriliste asjaolude tõttu kulgenud üle kivide ja kändude, tänu tegusatele ja püüdlikele isamaalastele on aga tasapisi ometi hoo sisse saanud. Loo moraal on lihtne: “Teataja” tegelased ei teadvusta oma võlga “Postimehe” seltskonna ees, kes eestikeelse keskkonna tekkele palju enam kaasa on aidanud kui nad ise. “Et nüüd muna kanast targem tahab olla, see on vana viis

¹⁰ Ka Koidula nime ei mainita, küll aga tsiteerib Reiman tema värsse.

Eestis" (11–12), noomib autor.

Huvipakkuv on siinkohal seegi, et Reimani ajaloolise vaateviisi tagant kumab läbi teatud kontseptuaalne arusaam eestluse väljakujunemise loogikast: keel pole Reimani jaoks oluline mitte iseseisva nähtusena, vaid mingi olulise sisu kandjana; teisisõnu vormina, ilma milleta valguks lihtsalt laiali ka kogu eestlus. Vorm ei ole Reimani tõlgenduses aga midagi abstraktset, seda ei ole mõistetud platonistlikult: vastupidi, keelevorm nii nagu selle sisugi ei ole lahutatav oma ajalikust ja ebatäiuslikust ümbruskonnast:

Juhtus vanemal ajal mõnel rahva lapsel õnneks parema hariduse ja elukorra osaliseks saada, siis oli see sel ajal nii kui iseenesest mõista, et tema ka haritud ringkonna k e e l e vastu võttis, just nagu ta muud haritud inimeste kombed enesele omandas. Keel aga ja m e e l ei ole mitte ainult kõla poolest sugulased, vaid keel on juba ka meele ja mõtete ilmutaja. [...] Kes Saksa haridust sai, sellest sai saks. Mõlemad: Eesti keel ja Eesti meel, läksivad jäljetult kaduma. (8–9)

Mingi teoreetiline idu on selles 19. sajandi hariduselu puudutavas mõttekäigus igatahes olemas; seda võiks nimetada keele ja meele kokkukuuluvuseks, või täpsemini – keeles peituvaks meeleks või mõtteks. Siit edasi viib muidugi juba mõttelooline otsetee Uku Masingu (1909–1985) juurde. Enne kui aga tema enese artiklit "Eesti hingest" käsitlema hakata, tuleks teha lühike ekskurss ka nn keelelise relativismi või lingvistilise determinismi lätete juurde.

Tänapäeva humanitaarias eeskätt Edward Sapiri ja Benjamin Lee Whorfi kaudu tuntud hüpoteesi, mis seab mõtlemise sõltuvusse keelest, sõnastas ühe versiooni kohaselt esimesena üldkeeleteaduse rajaja Wilhelm von Humboldt, nagu on sedastanud Andres Ehin (1999), uurides Masingu vaimseid eelkäijaid. Humboldt kuulus teatavasti ka eespool mainitud romantikute Goethe ja Schilleri sõprusringi, mis võiks viia oletuseni, et Reimanit, Masingut (jt siinseid lingvistilist determinismi pooldavaid mõtlejaid) seob vaatama ajalisele distantsile küllaltki sarnane ideeline aluspõhi¹¹. 20. sajandil

¹¹ Hoolikalt aja- ja mõtteleos jälgijades jõuab Humboldtist kaugemalegi – kõigepealt muidugi Herderini, kelle ideede esindatust kohalikus kultuuriruumis on uurinud J. Undusk, viidates aga omakorda veel nt viimase eellasele Johann Joachim Winckelmannile – sellest lähemalt vt Undusk 1995: 577–587. Tõen-

arendasid vastavat teooriat edasi eeskätt etnoloogid ja -lingvistid, kes pidasid erinevate keelestruktuuride tekke juures oluliseks ka ümbritseva looduse ja kliima mõjusid – sellesse konteksti asetuvad ka Masingu seisukohad:

Terve eluaja merel elanud inimesel on väga vähe ühist sellega, kes kõik oma päevad on veetnud kündes põldu või jahti pidades metsas. Aga ka laplane, kes näeb vaid mõne kuu lumeta maad, ja neeger Kongo äärest, kelle muinasjutudki midagi ei tea jääst, need ei või olla ühesugused inimesed. (59)

Eestlaste asustatud loodusele, kas metsa- või mereäärsele keskkonnale on Masingu järgi iseloomulik vähene muutlikkus ja kestev kohin. Selles näeb ta ka võimalikku seletust näiteks tuleviku ja grammatilise soo puudumisele eesti keeles, mis ei kipu asju kuigi-palju liigitama või väärtusklassidesse jaotama, vaid suhtub välisilma kui tervikusse. (61) Seda laadi otseühendused loodushelide ja maailmavaate vahel võivad esialgu mõjuda küll kummastavalt, neid seisukohti põhistav keelefilosoofia on see-eest vägagi sugereeriv:

Keel on üks vastupidavamaid kujusid. Inimene on sunnitud väljenduma ettemääratud kujul, et olla teistele arusaadav, ta peab mõtlema sõnade abil ja ta peab tarvitama samu häälikuid nagu kaasinimesed. See ei jäta avaldamata mõju ta minale, annab inimesele ühe esimesi ja põhilisi kujusid. Aga keel omakorda on tingitud mingist ürgsest ümbrusest ja on nende tunnete väljendus, mis inimesel oli selles. Kui teda õieti osata seletada, eriti ta iseärasusi võrreldes teiste keeltega, siis võime tast lugeda välja, mis siis oli selle rahva algne, praegugi mõõduandev kuju, milline oli see esimene tunne, mis on saanud määravaks terve rahva elule. Sest keel on rahvale midagi sarnast, mis inimesele esimene mälestus. See võib olla koguni kadunud teadvusest, unustatud täiesti, aga ta siiski on määravaks inimese elule. (60)

Selline oleks siis Sapiri-Whorfi hüpotees masinglikus sõnastuses. Eesti ideedeloo kontekstis tuleb lisada, et paljuski sarnaselt on keelt

deid selle kohta, et Herderi vaim ikka Eestimaa kohal on lehvunud, leidub muuhulgas nt O. W. Masingu ja ka K. J. Petersoni kirjalikus pärandis. Kõneka faktina toob Undusk välja sellegi, “et esimene üliõpilase Kreutzwaldi poolt Tartu ülikooli raamatukogust laenatud teos, ja seda 1826. aasta veebruaris, oli kaht Herderi varajast traktaati [...] sisaldav köide.” (samas, 582)

mõtestanud Oskar Loorits (1900–1961)¹² – Masingu kaasaegne ja vahetu mõjutaja, kes on esindatud ka “Valikus”. Oletatavasti on Masing talt üle võtnud aga eeskätt rahvuse folkloorsete ja usundiliste omaduste kirjelduse, teoreetilise keeleteaduse osakaalu selles on Masing ise loovalt edasi arendanud (sellest lähemalt järgmises alapeatükis).

Võrdlev-ajalooline keeleteadus, mis Looritsa ja Masingu taolistele mõtlejatele tee sillutas, on teoreetilise lähtealusena olemas muide juba Reimani, domineerides aga üksnes tema vanema Eesti ajaloo käsitlustes¹³. Juhan Luiga (1873–1927) mälestuses jääb aga kokkuvõttes enamini kõlama imetus Reimani keelekasutuse, mitte-teooria vastu. Reimani kirjutamisstiili iseloomustab ta kui rahva-keelest võrsunud tihedat ja orgaanilist proosat, mida vastandab “kunstlikule ilukeelele, arendatuna keeleteadlastelt tihti sisemise keeleinstinkti nõrkusest tähistatuna” (17). Ses tsitaadis võib juba ilmselt näha kiviheidet noor-eestlaste kapsaaeda – nemad olid teatavasti “süüdi” nii keeleuuenduses kui ka ilukirjandusliku keele esteetilises killustumises, s.t uute stiilide tekkes, tuues endaga kaasa juba hoopis teist laadi keele ja meelega teemalised vaidlused. Teoreetilises plaanis võiks seda seletada nii, et loomuliku keelega hakkasid konkureerima selle algmaterjalist loodud uued, kunstlikud ja kunstipärased keelevariandid – mida võiks Lotmani järgi nimetada ka sekundaarseteks modelleerivateks süsteemideks –, mis kätkesid senisest erinevaid euroopalikke-läänelikke mõtteviise. Uudsete keeleliste ja kirjanduslike raamide olemasolu ei tähendanud aga algupärase (omakeelse ja -meelse) loomingu lõppu. Vastupidi, isegi vaatamata rohkele euroopluse sissetoomisele näeb näiteks Ants Oras (1900–1982) 20. sajandi esimeses pooles, alates Noor-Eestist kuni 1950ndateni väga originaalset ja omanäolist luulekeelt – mis ei sarnane mentaliteedilt sugugi kaasaegse lääne luulega. Lisaks ajaloolistele iseärasustele (vastset iseseisvunud riigi haprus, noore kultuuri ülesehitamine, sellega kaasnev tuhin ja heroiline paatos)

¹² Looritsa ja Masingu vaimset sugulust on vaatamata nende omavahelistele hõõrumistele rõhutanud ka Ehin (Undusk 1995); samuti Jaan Kaplinski (2000).

¹³ Juhan Luiga, kes sellele seigale osutab, ei kiida mainitud teoreetilist lähenemist sugugi heaks, kuna tema arvates on “soome kooli filologism, mis vanemast kultuuriajalooast tahab teha mõne võrdleva keeleteaduse haru [...] ebaproduktiivne püüd ning juhib eksiteele” (22).

iseloomustab siinset vaimuilm – vähemalt Orase retrospektiivis – degeneereunud õhtumaisusest lahkneva jõu olemasolu.

Talupoja kanguses juurduv, läänemaa sügavaimatest lätetest joond, luuleks sublimeerunud jõud [...] peab meid aitama üle kriisidest, mis on lääne omadest veel palju raskemad, kuid milledega võitlemiseks meil peaks olema sisemisi varusid. (110)

Õhtu- ja eestimaise meelelaadi vastandamine juhatab sisse ka järgmise alapeatiki teema.

Soomeugrilus

On üllatav, kui võrd sageli vastandatakse “Valikus” eestlust läänelik-kusele. Tänapäevaste sotsiaalteaduslike teadmiste taustal pole muidugi mingi saladus, et identiteet just vastandumise kaudu luuaksegi – ent kui rikkalikult on välja mõeldud variante selle kehtestamiseks! Eriti paradoksaalselt mõjub see just Gustav Suitsu sõnastatud “olgem–saagem” Euroopasse pürgiva mudeli taustal – sest ükskõik mil määral euroopa kultuuri aegade jooksul sisse on ahmitud, näib eesti suhe õhtumaisusse jäävat ikkagi kuidagi ebalevaks. Ja kuigi soome-ugri ürgkultuuri otsingud on algselt välja kasvanud lihtsalt ühest keeleuurimise harust, võib oletada, et ilma neisse otsinguisse sissekodeeritud vastandumisvõimaluseta poleks soomeugrilus kunagi kujunenud sedavõrd elujõuliseks nähtuseks. Populaarne on ta ju tänapäevani – mõelda võib näiteks Jaan Kaplinski, Valdur Mikita, Hasso Krulli, Margus Oti jpt peale. Oma 90. sünnipäeva puhul soovitas hiljaaegu veel Ain Kaalepi, et “olgem eestlased, aga jäägem ka asiaatideks” (Kiin 2016).

Tasuks ehk alustada sellest, milles soomeugrilus (või Masingu sõnaga ‘sugrilus’) õieti seisneb? Ammugi pole tegemist üksnes keeleteadusliku nähtuse, vaid oma populaarsemates suundades pigemini eestiliku omamütoloogiaga. “Valiku” raames võiks sugriluse genealoogia koostada eeskätt kolme autori – Luiga, Looritsa ja Masingu – põhjal. Eduard Laaman (1888–1946) oletab näiteks, et Luiga “on üks esimestest, kes meie traditsioonilisele lääne orientatsioonile, mis tegelikult oli seni osutunud passiivseks alistumiseks

lääne ülemvõimule, seab trotslikult vastu meie ida-suguluse ja ida-algupära” (30). Pisut vastuolulisena mõjub selle teadmise taustal Luiga varasem kriitika Reimani “soome kooli” vaimus kirjutatud ajalookäsitluse pihta (vt allmärkus 13) – tundub, et ideoloogina on ta sedasama suunda märksa laiahaardelisemalt kultiveerinud, kuigi – tõsi küll – mitte just otseselt ajalookirjutuse žanris. Küllaltki grandioosselt mõjub aga näiteks järgmine kirjeldus:

Maailm on väga, väga vana ja inimsugu niisama. Ristiusu episood on väga lühike ning väikese ulatusega inimkonnas. Kümme tuhat aastat tunneme inimsugu, ning nii palju, kui teda tunneme, näib ta kohati ikka jõudnud olevat vaimlises arenemisel astmele, millele inimhing üldse võimaldatud. Laotse on sügavam kui Paulus ja Zarathustra sügavam kui Luther. Aischylos on kõrgem kui Goethe ja Budha Sakya Muni sügavam kui Cartesius. [...] Hoopis ekslik on arvata, et need ainukesed kultuurrahvad on olnud ilmas, kellest meile teated ulatuvad. Neid on palju enam. Mida enam arheoloogilised uurimised valgust heidavad kadunud rahvaste peale, seda enam kahvatub Kreeka-Rooma, Egiptuse kultuuri monopol.

Me teeme suure vea, kui end väga kaugel ees tunneme 12. sajandi eestlastest. Sümbolid on muutunud – psühholoogia on väga vähe muutunud. (22)

Luiga otsinguid muistsete tsivilisatsioonide ajaloos on Laaman kokku võtnud nimetusega “soome-ugri ürgpanteism”, mille allikad peituvad Kaug-Idas – Euraasia mongolite juures ja Hiina päritolu taoismis (30). Sarnane päritoluliin on esitatud ka Looritsa artiklis “Eesti kultuuri struktuurist, orientatsioonist ja ideoloogiast” (53) ja Masingul kordub see refräänina väga mitmetes töödes – paraku mitte küll “Valikus” – põhjalikumalt lahtiseletatuna aga näiteks essee “Taevapõdra rahvaste meelest” (vt lähemalt – Ehin 1999). Eesti juurte ulatumine aasia kõrgkultuuri on mõistagi poeetiline liialdus, kuid eestluse teooria kontekstis ei ole see esmatähtis. Vahemärkuse korras võib aga siiski meenutada, et ka sugriluse tekkel on oma ajaloolised eeltingimused – ja võimalikud eeskujudki:

Eesti kultuuris, nagu vene omaski, on olemas “nativistide” (vene slavofiilid) ja “läänlaste” vastasseis. Nativiste ühendab usk sellesse, et eesti kultuur peaks olema rohkem omajuurne, toetuma põlisele ja päritule, mitte võõrsilt, eriti lääne poolt Euroopast imporditule (Kaplinski 2000).

Masingu kultuurilise vastasseisu kõnekaks manifestatsiooniks on

näiteks Suitsu üleskutse sarkastiline parafras: “kuid nooreestlus seadis sihiks: olles eestlased olla eurooplased. See tähendas esijoones: olla sakslased, sest teised eurooplased meile ikkagi on alles saavutamatus kauguses” (Masing 2008: 250).

Midagi sarnast sisaldub juba Garlieb Helwig Merkeli (1769–1850) murrangulistest ajalookäsitlustes, milles varasem baltisaksa historiograafia traditsioon ümber lükatakse ja kohalikele balti rahvastele hiilgav minevikulugu luuakse, tõstes viimased teiste eurooplastega võrdväärsle ja kohati kõrgemalegi positsioonile¹⁴. Ühtlasi võtab Merkel endale õiguse senised kultuurikandjad, s.o baltisaksa aadelkond rõõvliteks tituleerida ja kohalikud “metslased” õilistada, mis annab märku juba küllaltki teravalt teadvustatud sotsiaalsest ja poliitilisest ebaõiglusest ning väljakujunenud võimuhete tajumisest ajutistena (Undusk 1997a: 723–729). Domineerimise ja allumise rollide lahutamine rahvusidentiteedist võimaldab niisiis piirid oma ja võõra (võimu) vahel rasvasemalt ära märkida ning vastavalt vajadusele ka ümber mängida.

Tulles tagasi “Valiku” juurde, siis vastandumise kõrval tuleks aga tähele panna ka sugrilusega kaasnevat positiivset programmi ning muljetavaldavat mõtlemise ja kujutlusvõime vabadust, mida see eeldab. Väga paeluv on näiteks arusaam rahvuslikust karakterist, mis hommikumaisest eestlusest välja koorub: põhijoontes kirjeldatakse seda autoriti üsna sarnaselt, ehkki esineb ka lahknevusi. Keskseid sugriliku iseloomu tahke katab enam-vähem Looritsa kirjeldus:

Meie rahvatraditsioonis nii selgesti väljenduv elutunde ja mõtteviisi põhi-laad on ilmsesti idamaine: passiivne ja mediteeriv, vaatlev ja unelev, salliv ja aupaklik, oma ekstreemides impressionismi, müstikasse ja visionäärsusse kalduv, kuid üldisemalt siiski põhjamaiselt intellektuaalne ja meelekindel – kuni põikpäise jonnakuseni. (53–54)

Kahtlemata on nendes orientalse suunitlusega psüühekirjeldustes olemas ka poliitiline alltekst.

Soomeugrilaseks olemine ei puuduta ju üksnes individuaalset eksistentsiaalset valikut, vaid kogu rahvastervikut – ja sageli jätab

¹⁴ Herderi eeskuju seda laadi mõttekäikude puhul on muidugi endastmõistetav ja seda mõju ei salga ka Merkel ise (vt Undusk 1997a: 746).

see kollektiivne ida ja lääne (“saagem eurooplasteks”) vahel pendeldamine mulje mingisugusest kultuurilisest kõielkõnnist: selleks, et eestlasena ellu jääda, peab vaimne hoiak vastavalt vajadusele kord lääne, kord ida suunda hoidma. Küsimus on nähtavasti tasakaalu hoidmises: “Vastuolu iseka lääne aktiivse individualismi ja ida panteistliku passiivse kontemplatsiooni vahel piinab teda alati”, sõnab Laaman Luiga kohta, “[t]emas rühib murranguaegne Eesti kõigi vastuolude kiuste oma vaimsele enesemääramisele” (34). Ja Laamani sõnadevalikus võib aimata ka üha aktuaalsemaks muutuvat küsimust, milles ei puudu ka oma diplomaatiline programm: kuidas oma pisikest piirikultuuri kahe suurjõu vahel alal hoida? Nii Looritsa kui Masingu vastus sellele oleks säilitada võimalikult avatud hoiak kõikide “ilmakaarte” poole – Masing läheb lausa nii kaugele, et kirjeldab eestlast “kaunis hämara ja elastse piiriga” amööbina, lisades samas täpsustuseks: “Eestlane kasvab igas suunas ja sellepärast meie ideaaliks ongi inimene, kes kõigiti oleks täiuslik, kes endasse mahutaks terve maailma” (61–62). Loorits väljendab aga juba märksa konkreetsemalt ka rahvusvahelisi suhteid: tema sõnul on eestlased läbi aegade “püsind ikka Ida ja Lääne piirivalvuritena”, mis on pannud meid arvestama kõikvõimalike tegurite ja vastuoludega, “respekterima niihästi poolt kui vastu väiteid” – aga vaatamata geopoliitiliselt ebasoodsale asendile pole kunagi olnud “orjastatud [...] ainult ühe võõrjõu või “mõju” absoluutsest hegemoniast” (55).

Kuna nende sugriluse aspektidega oleme järjest lähemale jõudnud ajaloolisele tegelikkusele, tuleks käsile võtta ka eestluse teooria kolmas alapunkt.

Historism

Siiamaani käsitlemata jäänud autorid Johan Köpp (1874–1970), Hans Kruus (1891–1976) ja Karl Ast-Rumor (1886–1971) sobivad hästi esindama just historistlikku vaateviisi, kuna igaüks tegeleb oma artiklis esmajärgus mingi ajalooetapi või -kontseptsiooni lahtikirjutamisega. Ka keeleline või soomeugrilik element võetakse siin-seal appi, enamasti argumentatsiooni toetamiseks.

Köpp on eesti historiograafias tuntud selle poolest, et oli üks nn

“vana hea rootsi aja” propageerijaid – ehkki selle ettekujutuse vaidlustab juba “Valiku” siseselt Karl Ast-Rumor (93–94). Kuna Kõpu laiem taotlus on tuua luteri usk ja kirik rahvusliku elu keskmesse (tagasi), toobki ta eeskujuks Rootsi aja, mil kirikutegelaste ning võimukandjate ühisel nõul ja jõul sai hoo sisse rahvaharidus (koolitati eesti keelt valdavad pastorid, avati külakoolid, Forseliuse seminar ja ülikool) ning arenes ka eesti kirjakeel (avaldati Stahl grammatika ja “Käsi- ja Koduraamat”, Lutheri katekismuse tõlge, algatati piiblitõlke küsimus jne). Eestluse kaanonisse paigutatud Kõpp ka oma ideelise ühisosa tõttu Reimaniga, kes luterliku teoloogina nägi ühiskonna eetilist arengut samuti just rahva vaimsete ja hingeliste omaduste kultiveerimises.

Hans Kruus on “Valikus” esindatud oma versiooniga “Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest”. Artikkel on esmakordselt avaldatud 1940. aastal, mis võiks seletada kirjutaja retoorilist tulisust. Kõrgelennulisi ideoloogilisi veendumusi sõnastades juhatab Kruus sisse rahvusliku kutsumuse funktsiooni, “mis väljendub [...] mingi usu näol oma erilisesse ülesandesse inimkonnas” (64–65) ning mille väljakujunemist näitlikustab ta varasemate eelkäijatega mitmete euroopa rahvaste seas. Peale vene, saksa, prantsuse, poola jt käiakse läbi ka eesti rahvusideoloogide *crème de la crème*, kusjuures rahvusliku kutsumuse päritolu seostatatakse Hurda–Jakobsoni–Kreutzwaldi liini pidi Herderiga. Iseäranis oluline on Kruusile Hurda eeskujul¹⁵, kelle tsitaati “suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest” armastab ta korrata kogu artikli ulatuses. Kuigi Kruusi järgi peab idee eesti kutsumusest väljenduma peaasjalikult igapäevases tegelikkuses – kõrges tööetikas, meie-hingeelu sugeerimises jm – siis erilise, metafüüsilise suunitluse annavad Kruusi kontseptsioonile paralleelid juudi ja kristliku messianismiga, mis sisaldab “kutsumust teostada inimühiskonna poolt ihaldatud paremat ja täiuslikumat elukorda” ja ka “äravalitust” (65).

Märkimisväärsel kombel toob juutide näite ka Ast-Rumor oma artiklis “Eesti rahvas ajaloo valgusel”. Nimelt peab Ast-Rumor “orjapõlve” nimetuse kasutamist ebakorrektselt pärast eestlaste pärisorjuse kaotamist *de iure* – juutide Paabeli eksiili eeskujul tuleks seda nimetada hoopis “vangipõlveks”, kuna rahvas “ei lugenud end

¹⁵ Vt ka Undusk 1997: 811.

läänikorra pärisorjaks, vaid pärispõlve vahenditega aheldatud vabaks inimeseks, kelle õigused jälle kord restaureeruvad” (98). Kõnekas on paralleel seetõttu, et Ast-Rumor rõhutab juudi rahva puhul teisi, mitte niivõrd religioosseid, kuivõrd etnilisi ja karakteroloogilisi iseärasusi. Ta on veendunud, et eestlased nagu juudidki ei ole kunagi minetanud (ega tohiks minetada ka edaspidi) oma subjektsust ja ajaloolist vastutust – põhinegu see siis kasvõi enesemääramisele püüdleva mentaliteedi ja rahvuslike iseloomujoonte säilitamisel¹⁶. Äravalituse asemel, millele osutas Kruus, võiks siin rääkida identiteediloomest.

Kokkuvõttes on kõigi kolme kirjutuse puhul ilmne, et oma seisukohti esitatakse ja tõestatakse historistlikult, seletades nähtusi nende ajaloolise arengu kaudu. Oma põhitaotlustelt on käsitletud seisukohad isamaalised, mistõttu võib siinsete autorite historismi nimetada patriootiliseks. Et need mõttemustrid on eestlaste ajalootajust nähtavasti visad kaduma, võiks tänapäevasema näitena viidata ühele Aare Pilve mõttekäigule eestlaste aja(loo)loogikast, mille sisysphoslikus korduvuses on suisa midagi traagilist:

[V]aba isamaa on suure osa meie ajaloost asunud kuskil messiaanlikus tulevikus, ja kui see on saavutatud, tekib oht rahvusliku ühtsuse lagunemisele või devalveerumisele, sest rahvustunde üks aluspõhju on lakanud olemast. Selle “ikka-veel-mitte-päris-kohal” hoiaku üks kontsentreeritud väljendus on lendlause “Kas me sellist Eestit tahtsime?”, mille tagant aimub masohhistlikku lootust, et ehk siiski see “päris” isamaa pole veel kohale jõudnud, ehk on siiski võimalik alal hoida toda orjapõlves elujõudu ja identiteediühtsust pakkunud messiaanlikku lootusetunnet. (Pilv 2008: 86–87)

Siit edasi liikudes võiks teha osutuse selleski suunas, et 20. sajandi murranguaastate ebakindlus (tuleviku suhtes) väljendub muuhulgas juba varasematest aegadest tuttavates historiograafilistes võtetes, mille abil esitatakse moonutatud või lausa varjamatult vastuolulisi

¹⁶ Ast-Rumori eesti iseloomukäsitluses leidub muuhulgas ka sugriliikke jooni, ajalooliselt määravamad (“põhimised rahvusliku iseloomu omadused”) on aga tema jaoks veidi teise mündiga: “eneseusaldamise, tugeva realiteedi tunneta-mise, positiivse ellusuhtumise, vabaduse armastamise, isiksuse hindamise ja isiku väärtuse kõrgelhoidmise, tungi iseseisvusele ja rippumatusele, nii koduses elus, kui ka ühiskondliku elu korraldamises, ja lõpuks – valmidus oma õiguste kaitseks igal juhul ning igas olukorras südilt välja astuda” (96–97).

ajaloovisioone¹⁷. Iseloomulikud on soovmõtlemisest kantud nägemused riigist ja rahvusest, mida projitseeritakse kaugesse minevikku; katsed kujutada ajalugude abil alternatiivseid, mõnikord utoopilisigi kooseluvorme. Ideoloogilises plaanis tegeletakse mõistagi tuleviku üles ehitamisega. Kuna aga ükski narratiiv, ka kõige suurejoonelisemalt kirja pandud minevikuversioon pole veel mingi garantii edaspidiseks ühiskondlikuks progressiks, reedab nende käsitluste fantaasialend juba ka kausaalsusprintsipi mõranemist, historistlikku mõtteviisi sissekodeeritud ebastabiilsust ja ühitamatust ajaloo tegeliku kulgemisega¹⁸.

“Valiku” tekstide puhul peegeldab samalaadseid täitumatuid ootusi mõnel juhul koguni lausete grammatiline ülesehitus, näiteks konditsionaali, s.o “ebareaalsust” (EKK 2006: 281) väljendava kõneviisi kasutamine: “läänikord (feodalism) ja pärisorjus poleks Eestis kuidagi tekkida saanud, kui meie maa areng tema enda seesmistest jõudude määratavaks oleks jäänud” (83; siin ja edaspidi minu kursiiv – *A.P*) või “kui eesti rahvas kord oma rahvusriigi loomiseni oleks jõudnud, siis poleks see riik muud olla saanud, kui maakondade konföderatsioon” (84). Ja veel, sootuks teisest ajalisest kontekstist:

¹⁷ Ajalootaju paradoksaalsuse üheks eredamaks näiteks juba 19. sajandil on näiteks Andres Saali looming: ühest küljest “Üleüldises isamaa ajaloos” käsitletav muistsete eestlaste minevik, mis olemasoleva info põhjal kuigi monumentaalseid kirjeldusi ei võimaldanud (orjaõod olematuks teha ei saanud ning ka kristianiseerimisele eelnev aeg ei võinud siinmail kuigi kõrgelt arenenud olla); teisalt ilukirjanduslikud jutustused, nagu “Aita”, “Leili” ja “Vambola”, milles paganlus saab (võrreldes kristlusega) märksa suurejoonelisema ja hõlmavama tähenduse, niisamuti muistne vabadusvõitlus. Kusjuures nii autori kui lugejate tegelikele ootustele vastasid ilmselt just fiktsionaalsed teosed, samas kui puudulik või mitterahuldav ajalooteadmine samaväärseid perspektiive ei avanud. Neist ja muudest vastuoludest 19. ja ka 20. sajandi ajalookirjutuses võib lugeda – Kukk 2005: eriti 39–47 ja 63–67.

¹⁸ Vrd Saal (1893: 213): “Meie näeme nüüd küll, mis meie kodumaa muistsed elanikud oleksivad pidanud tegema, aga mis aitab see nüüd enam. Ühtegi vildakat ja väärduvat sammu, mis ajaloos astutakse, ei tee enam ükski vägi ega võimus heaks. See on kui patt Pühavaimu vastu, mida siin ega teises ilmas andeks ei anta. Õppigem sellest, mis meie rahule tarvis läheb.”

Ometi oli rootsi aja lõpul juba pandud alus rahvakoolile, mis soodsa tingimustes edasi arenedes oleks võinud kujuneda tõsiseks teguriks eesti rahva vaimlise kultuuri alal. Kuigi ei saa veel kõnelda suurepärase tagajärjedest, – aeg ja olud olid selleks veel vähe soodsad, – kuid ikkagi on kõrgelt hinnatav nähe, et rootsi aja lõpul juba mõneski kihelkonnas loetakse sadandeid lugedaoskavaid talupoegi. (40)

Kui pöörata tähelepanu veel rõhumäärsõnakese ‘ometi’ peale viimases tsitaadis, meenub kohe ka üks “Eesti teooriasse” kuuluv autor, nimelt Madis Kõiv, kes teatavasti pidas “ometi”t” “eestiliku filosoofilise mõtte nn. südamesõnaks” (Pilv 2005: 667). Huvitaval kombel keskendub Kõiv kõikvõimalikest lauseliikmetest just sellistele (nt “aga” ja “sest”), mis iseseisva substantsi asemel väljendavad suhet, modaalsust, nagu ka tingiv kõneviis. Mõned katkendid tema sõnasutatud eesti/Tammsaare filosoofiakäsitlustest võiksid seda omapärast grammatikasse juurdunud mõtlemist lähemalt valgustada:

“Aga” tähendab nähtavasti: “nii-ei-pidanud-see-olema-aga-ometi”. “Aga” tähendab “aga-ometi”. [...] Tulevik nagu minevik on “ometi”. Ja kuna tulevik ja minevik on “ometi”, ei vajata eraldi eitust, et olevik saaks olla. Olevik on siin-juba, nagu tulevik ikka, mis ise on minevik, kuid ikka niisugune *n a g u t a o l e m a e i p i d a n u d*. Ta ei eita minevikku, vaid iseennast juba ette. Tulevik on tagantjärele ette eitav. (Kõiv 2005a: 160)

Kõivu peenekoeline lausestruktuur suunab tähelepanu just seda laadi ajadünaamikale, millest unistamisse kalduv mõtlemine sageli juhindub – kus tulevikuperspektiivi loomiseks ammutatakse aimest (suurest kuldsest) möödanikust, mis ühtlasi peab täitma kahvatuvõitu oleviku aset. “Minevik, mis on tulevik, peab tulema, kuid *t u l l a* just ei saa ja *o n j a a l a t i o n*. See, mis ainukordsena alati on: suur kuldne minevik” (samas, 162). Igatsus enesest väljuda ja tollesse minevikumüüti siseneda on Kõivu sõnade järgi määratud luhtuma – luhta aga just peabki minema, sest sealsamas avaneb uus, rõõmsam ja eksistentsiaalselt avaram perspektiiv¹⁹. Kuivõrd see enam ajalookirjutusse puutub, on muidugi iseasi. Ometi võib juba

¹⁹ “See on filosoofia, mille tulemuseks on rõõm, ja ilma ühegi ei, aga ja sest’ita. Kategooriline, imperatiivne, möödapääsmatu rõõm. See on rõõm veel enne, kui ta lohutuseks mandub. [...] See on mineviku kuldne tagantvalgus, mis ei pimesta, vaid näitab” (Kõiv 2005a: 163, 164).

neis üksikuis tsitaatides tajuda lisaks süntaktilisele riimumisele ka mingit laadi mõttelist kokkukõla, mida võiks ääri-veeri nimetada eestilikuks ajatunnetuseks. Ajalooteaduse perspektiivist ei saa seda võtta küll kuidagi teisiti kui mänguliselt, kuid vahemärkusena olgu meenutatud, et rahvusliku mineviku ülesehitustöö käivitajaks on tihtipeale olnud justnimelt mäng (kui igasuguse loomingulise tegevuse mootor): “mängitakse seda, mida ei ole, kuid mis näib, nagu oleks, ja mis võinuks olla”, nagu on Kõiv (2005b: 221) märkinud “Kalevipoja” loomisloo taustu avades.

Mis võiks tulla pärast möödanikuihalusest loobumist, ei ole veel päriselt selgunud. Peale Kõivu on ühe lahenduse on välja pakkunud ka näiteks Alari Allik, kes lähtub jaapani budistlikust mütoloogiast²⁰:

Kuldaegu igatsevate eestlaste jaoks on ka ilmselt olemas oma põrgu. Kõik, kes loodavad jõuda metsa, kus kaskede otsas kasvavad kuldsed õunad, peavad ühtlasi valmistuma selleks, et nad seotakse põleva triibulise tüve külge kinni, kus neid pommitatakse hõõguvate vaskõuntega seni, kuni nad oma ihast vabaks saavad. Ja põrguteener muudkui korrutab: “Ei ole paremaid, halvemaid aegu, on ainult hetk, milles viibime praegu!” Kui aga selsamal hetkel mõista, et iha hea elu järele viib ainult suurema kannatuseni, muutub seesama halb elu, millest põgeneda taheti, korraga üsna heaks. Iga kord, kui tekib tunne, et elame kurjuse ja allakäigu ajastul, tuleb mõelda sellele, et tee taevasse viib läbi põrgu. (Allik 2004: 122)

Edasiseks mõtiskluseks

“Valik II. Artikleid eestluse ajaloost” sisaldab mitmeid inspireerivaid, aga ka mitmeid suhteliselt raskesti läbitavaid passaaže eestluse ajaloost – ühele tänapäevasele humanitaartudengile on see aga kahtlemata värskendav lugemiskogemus. Kõikvõimalikest moodsatest mõttevooludest läbiimbunud mõtlemist tulekski aeg-ajalt rikastada tekstidega, mis pärinevad aegadest, kus näiteks prantsuse poststrukturealism ei kuulunud veel haritlaste enamiku

²⁰ Budism eesti mõtteloo ja miks mitte ka rahvusluses võiks olla viljakas teema edasiarendamiseks. Kõivu (2005b) essees leidub muuhulgas põnev mõttearendus Siddharta Gautama eluloo mõjudest Kreutzwaldi vaimsusele ja kirjanduslikule loomingule.

kompetentsusse. Ja see pole öeldud mitte poststrukturealismis vastu, vaid rahvuslikkuse kaitseks. Kõige demokraatlikum oleks seejuures võtta ka erinevaid rahvuslikke vaateviise (mis ei piirdu kaugelgtki siin visandatutega) kui ühtesid võimalikke teooriaid teiste seas, millest igauhel on oma tõde ja oma kujunemislugu, oma pooldajad ja vastased, nagu nende eestkõnelejatelgi.

Riskides näida kõrvalseisjatele kiusliku postmodernisti või rahvusliku nihilistina, oleks tänapäevases akadeemilises kultuuris täiesti aktsepteeritav kasutada eestluse kohta termineid nagu sotsiaalne konstruktsioon või tühi tähistaja – nii kaugele ma siiski ei läheks, ent mingi tähenduslõtku või loova potentsiaali kaasamine rahvuslikesse määratlustesse tuleks minu meelest siiski kasuks. Kui leppida sellega, et eestlus on aja jooksul teisenev nähtus, mis “näitab eri kontekstides erinevat nägu” (Vetik 2007), oleks ehk lihtsam vältida olukorda, kus rahvuslikud teooriad, olgu need siis eel- või postmodernsed, kujutavad endast valmis valemeid või ettekirjutatud seadusi, mida vastased üksteise diskrediteerimiseks ja diskussioonist pagendamiseks kasutavad; kus ühed mõtleavad liialt must-valgelt, teised liialt sini-must-valgelt. Samas, meenutades lõhesid ja konflikte, mis rahvuslikku liikumist läbi aegade saatnud on, tundub praegune olukord – nii kummaline kui see ka poleks – mõneti tuttav. Vähemalt sama tuliseid vaidlusi on peetud ju varemgi. Võib muidugi olla, et “Eestil on vaja uut ärkamisaega” (Krull 2017), aga võib-olla ka, et vanadega pole veel päriselt ühele poole saadud.

Kirjandus

- Allik, Alari 2014. Miks on hea elada "kurjuse ja allakäigu ajastul"? *Vikerkaar* 1/2: 116–122.
- Aru, Krista 2011. Omakultuuri küsimus toimetajakeskses ajalehes “Postimees”: isamaalisest meelest kultuurisisesse dialoogini. – Kepp, Õne; Veidemann, Rein (koost.). *Kõnetav kultuur*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 135–162.
- EKK 2006 = Tingiv kõneviiis. – Erelt, Mati; Erelt, Tiit; Ross, Kristiina (koost.). *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti keele sihtasutus, 281.

- Ehin, Andres 1999. *Uku Masingu ideoloogia põlisrahvaste kultuuri küsimuses. Eelkäijad. Mõttekaaslased*.
<http://www.suri.ee/etnofutu/vanaisad/masing/ehin.html>.
- Grenzstein, Ado, 2013 [1894]. Eesti küsimus. Sada juhtumit rahvuse ja politika elust. – *Eesti haridus*. Tartu: Ilmamaa, 53–163.
- Hasselblatt, Cornelius 2008. Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus. – Undusk, Rein (toim.). *Rahvuskultuur ja tema teised*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 13–22.
- Haug, Toomas 1988a. Valik II. Artikleid eestluse ajaloost. *Loomingu raamatukogu* 25/56.
- 1988b. Eesti suurmees Villem Reiman. *Vikerkaar* 8 : 92–93.
- Kaplinski, Jaan 2000. Kultuurifilosoof Loorits ja tema sõnum. *Eesti Ekspress* 16.11: 8–9.
- Kiin, Sirje 2016. Sirje Kiin: “olgem eestlased, aga jäägem ka asiaatideks.” *Postimees* 16.06.
- Kivimäe, Mart 2004. Rahvusriik kui südameasi? “Väikerahvaliku tunnetuse” poliitilisest filosoofiast. *Tuna* 4: 59–91.
- Krull, Hasso 2017. Varsti. *Vikerkaar* 7–8.
<http://www.vikerkaar.ee/archives/21763>.
- Kukk, Kristi 2005. Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel. Tartu: Tartu Ülikool (Magistritöö)
<http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/947/kukk.pdf>.
- Kõiv, Madis 2005a. Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta – *Luhta-minek*. Tartu: Ilmamaa, 158–164.
- Kõiv, Madis 2005b. “Kalevipoeg” Tammsaare tähendamissõnade kumas. – *Luhta-minek*. Tartu: Ilmamaa, 206–248.
- Laar, Mart 1987. Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt. *Vikerkaar* 7: 59–64.
- 1989. Jakob Hurt ja meie. *Looming* 7: 942–947.
- 2013. Mart Laar: kui saaks sellest 700-aastasest orjapõlvest lahti. *Postimees* 27. 01.
- Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki 1989a. *Kodu Lugu* I. Loomingu Raamatukogu (40/41).
- Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki 1989b. *Kodu Lugu* II. Loomingu Raamatukogu (42/43).
- Masing, Uku 2008. Eestipärasest ristiust. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu: Ilmamaa, 249–260.

- Pily, Aare 2005. Järelsõna. – Kõiv, Madis. *Luhta-minek*. Tartu: Ilmamaa, 665–671.
- 2008. Rahvuse figuratsioonid aja- ja kultuuriloos. – Undusk, Rein (toim.). *Rahvuskultuur ja tema teised*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 86–87.
- Ross, Johanna 2016. Rahvuslane ja kirjanduslugu. *Looming* 4: 597–601.
- Saal, Andres 1893. *Üleüldine isamaa ajalugu. I. Eestlaste ajalugu, kõige vanemast ajast nende priiuse kautamiseni*. Rakvere: N. Erna.
- Tamm, Marek 2012. *Monumentaalne ajalugu: esseid eesti ajalookultuurist*. Tallinn: SA Kultuurileht (Loomingu Raamatukogu 28–30).
- Tamm, Marek; Kull, Kalev 2015. Eesti teooria. *Akadeemia* 4: 579–624.
- Tedre, Ülo 1987. Miks tähistame Jakob Hurda Juubelit. *Vikerkaar* 7: 55–58.
- Undusk, Jaan 1991. Esimene eesti juudiõgija. Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis. *Vikerkaar* 3: 57–62.
- 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. *Keel ja kirjandus* 9: 577–587.
- 1997a. Merkel ehk ajaloo võrdsustav tsüklilisus. – Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel–Jakobson–Hurt. *Keel ja kirjandus* 11: 723–729.
- 1997b. Hurt ehk välise ja seesmise ajaloo vastandlikkus. – Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel–Jakobson–Hurt. *Keel ja kirjandus* 12: 806–811.
- Vetik, Raivo 2007. Eesti rahvusluse mõtestamisest. *Vikerkaar* 3: 54–63.

Tõejärgne diskursus ja semiootika

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson

Artiklis käsitletakse semiootika vaatenurgast tõejärgse tähendusloome eripära. Eesmärgiks pole mitte niivõrd nimetuse “tõejärgsus” enda sobilikkuse üle otsustamine või sellele mingisugusest väärtusskaalast lähtuva hinnangu andmine, vaid eeskätt visandatakse esialgne raamistik, kuidas semiootika võiks panustada tõejärgse diskursuse tähendusloome eripärade selgitamisse. Artiklis uuritakse, kuidas niisugune semioos on üles ehitatud, milliste võtetega tänapäevases infoülekülluses tähelepanu võidetakse ja millised tähendusloome praktikad soodustavad tekstikildude viraalseks muutumist.

Märksõnad: tõejärgne diskursus, misinformatsioon/desinformatsioon, semiootika, ühismeedia infokultuur, viraalsus, afektiivne kommunikatsioon

Seoses Brexiti ja Donald Trumpi valimisvõiduga Ameerika presidendivalimistel tõusid *tõejärgne* või *postfaktiline* moesõnadeks. Valiti ju *post-truth* ka Oxfordi sõnastiku poolt aasta sõnaks ning selle mitmesugused tuletised on hakanud kulutulena levima nii ajakirjanduses, ühismeedias kui ka akadeemilises diskursuses.

Tõejärgne ehk *postfaktiline* iseloomustab eelkõige avalikku arvamust ning selle kujunemise ja kujundamise protsessi, mis ei tugine niivõrd kontrollitavatele allikatele ja teadmuspõhistele andmetele, vaid eelkõige emotsioonidele ning isiklikele assotsiatsioonidele rõhumisele¹. Avaliku arvamuse mõjutamiseks on mitmeid mooduseid, selleks võib olla tsensuur, infole juurdepääsu tõkestamine, andmetega ülejutamine, kuid loomulikult ka hirmuõhkonna tekitamine, mis ei võimalda ligipääsetava info adekvaatset (mitmekülgset) tõlgendamist ja selle kaudu kaalutletud seisukoha kujundamist. Vaba ja minimaalse tsensuuriga kommunikatsiooni ruumis toimub avaliku arvamuse kujundamine enamasti diskursiivse tähendusloome (siin ei mõelda üksnes verbaalset väljendust) vahendusel.

¹ Vt <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>

Tõejärgse diskursuse puhul pole tegemist suundumusega, mida on kriitiliselt analüüsitud veidi enam kui aastajagu, vaid (akadeemilises) kirjanduses võis seda täheldada juba eelmise kümnendi keskel. Ennekõike esines mõiste *postfakt* tollastes töödes, mis analüüsisid teatud nihet avalikus kommunikatsioonis ringlevate tekstide tõele vastavuses (nt Keynes 2004)². Mitmed tunnustatud teadlased (nt Carlo Ginzburg, Axel Bruns³) on seadnud kahtluse alla selle trendisõna sobivuse, ennekõike viidates eesliitega *post*-kaasnevatele tagajärgedele – nii võib jääda ekslik mulje, nagu oleks tõesus, faktipõhisus ja n-õ ratsionaalsed argumendid olnud varasemas avalikus suhtlemises midagi iseenesestmõistetavat ja reaalselt. Kindlasti mitte. Pisut üldistades võib öelda, et erinevalt varasemast avalikust kommunikatsioonist on teate tõele, tegelikkusele vastavus (mis iganes on mõistete *tõde*, *tegelikkus* ja *vastavus* ontoloogiline staatus) tõejärgsuse raamistikus mõistetud teisejärgulisena, mitte – ja me jätame siinkohal välja teadlikud propagandajuhtumid – niivõrd selle esmase eesmärgina. Seetõttu eelistame alljärgnevas artiklis kasutada terminit *tõejärgsus*, mis osutab ennekõike diskursusele, kus ratsionaalsed argumendid ja väidete kontrollimine pole olnud kommunikatiivse tegevuse esmaseks eesmärgiks. Samuti võimaldab see teha vahet teadliku pettetegevuse ja sattumusliku väärinformatsiooni levitamise vahel ja väldib teadusfilosoofilisi arutelusid *fakti* mõiste üle.

Käesoleva artikli sihiks on niisiis vaadelda tõejärgseks nimetatud diskursusele iseloomulikke karakteristikuid ning selgitada tänapäevase infokultuuri tähendusloomelisi aspekte. Paljud meist on tuttavad Umberto Eco kuulsa lausega: “semiootika on põhimõtteliselt distsipliin, mis uurib kõike mida saab kasutada valetamiseks” (Eco 1976: 7). Ta lisab: “Kui miskit ei saa kasutada selleks, et öelda valet, siis, vastupidi, ei saa seda kasutada ka selleks, et öelda tõde:

² Oxfordi sõnaraamatu järgi kasutati mõistet *tõejärgne* esmakordselt 1992. aastal *The Nation*’is ilmunud essees, mille autoriks oli Steve Tesich. Kõnealune tekst arutleb, kuidas Watergate’i ning Irangate’i afääride ning Lahesõja ja hämarate asjaolude taustal on inimesed vabatahtlikult otsustanud tõejärgses maailmas elada (https://en.wikipedia.org/wiki/Post-truth_politics).

³<http://www.versobooks.com/blogs/3013-carlo-ginzburg-and-the-trails-of-microhistory>; <https://theconversation.com/echo-chamber-what-echo-chamber-69293>

õigupoolest ei saa temaga siis üldse 'midagi öelda' (samas). Tõesti, märgiprotsesside olemusliku konventsionaalsuse ja koos sellega tähendusloomes esineva vale/eksimise võimalikkuse tunnistamine on osa semiootilise lähenemise alusprintsipiidest ja kommunikatsiooni õnnestumise või ebaõnnestumise analüüs on sellisena võetuna semiootika distsipliini üheks eesmärgiks. Lisame, et valetamine, nii nagu tõenäakimine, on alati kultuurispetsiifiline, nagu ka iroonia ja nali. Artikli esimeses osas räägime sotsiaalmeedia rollist tõejärgse diskursuse kujunemisel, artikli teises osas aga illustreerime konkreetse juhtumi näitel, millised on tõejärgse semioosi kesksed mehhanismid.

Sotsiaalmeedia roll tõejärgse diskursuse kujunemisel

Tuntud internetiuuriija Axel Bruns⁴ on väitnud, et tõejärgne diskursus liigitub propaganda alla, mille eesmärgiks on suunata kedagi (auditooriumi) toimima viisil, mis vastaks propagandisti (kõneleja) huvidele. Eriti õnnestunud on niisugune mõjutamine, kui kuulaja toimib arvates, et ta tegutseb iseenese parimaid huvisid silmas pidades. Teisalt torkab siin silma üks oluline erinevus klassikaliste propagandateooriatega. Kui viimased rõhutavad propagandisti mõjutustegevuse süsteemsust ja teadlikkust ning näevad ühe keske parameetrina tsenseeritud kommunikatsiooniruumi (Barlett 1940, Lippmann 1955), siis tõejärgne diskursus ei pea ilmtingimata kellegi kavatsusliku tegevuse tõttu ellu kutsutud olema, ka ei eelda selle vohamine infokanalite üle suurt kontrolli omavate instantside olemasolu. See viib meid aga otsejoones sotsiaalmeediasuhtluse võidukäiguga kaasnenud niheteni info- ja kommunikatsioonikultuuris.

Afektiivne avalikkus

Paljud tänapäevast avalikku info- ja arutelukultuuri käsitletud uurimused on sedastanud, et ühismeedia poolt domineeritud teabepraktikaid iseloomustab küllastumine ja tugev afektiivne laetus. Inimeste uudisvoogudesse jookseb kokku eksponentsiaalselt kasvav tekstide

⁴ <https://theconversation.com/echo-chamber-what-echo-chamber-69293>

hulk ning kasutajate tähelepanu võitmisel on saanud üha olulisemaks parameetriks ühenduses oleku, kaasatuse ning tekstide koostegemise tunde võimendamine (vt Andrejevic 2013, Grusin 2010, Harsin 2014, 2015; Miller 2008; Prøitz 2017). On koguni hakatud rääkima afektiivsest avalikkusest, mis osutab eelkõige mingite ühiskondlikult oluliste teemade ümber koonduvale emotiivse ja faatilise orientatsiooniga sotsiaalmeediasuhtlusele (Papacharissi 2016: 311). Võrdlemisi napolisõnaliste säutsude või reeglina üsna lühikestest postitustest koosnevate Facebooki-lõimede vahendusel kujuneb teatud teemasid vormiv tunnetuslik atmosfäär ning nende pakilisuse ja olulisuse ühine tajumine, ent samas ka algeline viis nende kollektiivse tähenduse esmaseks sildistamiseks (samas, 311–312). Kindlasti ei paku sotsiaalmeedias ringlev afektiivne kumu kompleksset ja süsteemset sündmuste käsitlust, vaid pigem võimaldavad sellised vood kasutajatel oma huvi ja kursisolekut väljendada ning esmaseid reaktsioone jagada (samas, 317). Niisugune kiireloomuline, põgus ning suuresti kordustel ning ühiste emotsioonide võimendamisel rajanev tekstloome ei eeldagi põhjalikke arutelukäike ja loogilist argumentatsiooni.

Viraalne kommunikatsioon

Üheks oluliseks aspektiks, mis kontrollimatute väidete vohamist ja aktsepteerimist soodustab, on sotsiaalmeedia kujunemine peamiseks infokanaliks ning viraalse kommunikatsiooni suur võim. Oxfordi sõnaraamat defineerib *viraalsust* kui pildi, video või infokillu suundumust järsku laialdaselt üle interneti kasutajalt kasutajale levima hakata.⁵ Tegemist ei ole ilmtingimata võrgukultuuri juurde kuuluva fenomeniga, sest näiteks mitmete ammustest aegadest tuntud žanride puhul, nagu anekdoodid, muinasjutud, kuulujutud jms, saab samuti viraalsusest rääkida. Küll aga on sotsiaalmeedia pakutavad tekstiloomevõimalused, nt sõnumite hõlbus kopeeritavus ja modifitseeritavus ning potentsiaalne võimalus mugavalt ja kiirelt võrdlemisi suure auditooriumini jõuda justkui toonud kaasa uue suulisuse ajastu, kus prevaleerib hajus või kollektiivne autorlus ning

⁵ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/virality>

teksti esitaja vahetu suhtlemine auditooriumiga (Friedlander 2008: 191; Ventsel 2017). Suust suhu levinud kuulujuttude ja vandenõuteooriate puhul ei saanud olla iial kindel, kui paljud inimesed veel värskeste süžeekäikudega kursis on ning kas mingit uut ja sensatsioonilist lugu pole ehk liiga pentsik või riskantne oma tuttavatega jagada. Ühismeedias jagatud tekstide puhul on sellised kvantitatiivsed parameetrid – meeldimiste, jagamiste, kommenteerimiste hulk – reeglina vägagi nähtavad. Tekste, mis mingil ajahetkel ühismeedia kogukondi kõige enam intrigeerivad ja reaktsioone jagama ärgitavad, on küllalt lihtne tuvastada ka spetsiaalsete teabeagregaatorite (nt Buzzsumo, Ahrefs jms) abil. Juba suure auditooriumini jõudnud tekstilõimede populaarsust aitab veelgi kasvatada soovitusalgoritmide süsteem. Asjaolust, et üks tekst või tekstišabloon ühismeedia vahendusel lühikese ajaga tohutu hulga silmapaarideni jõuab, on saanud omaette meediasündmus. Eesti väljaanded markeerivad mingi teksti viraalsust tavaliselt väljendiga *uus internetihullus* ning väga sageli piirduvad uudisnupukesed mingi teksti viraalseks nimetamise ning tekstist lühikokkuvõtte andmisega.

Avaliku arvamuse kujundamise mõttes saab niisugune infolevik probleemiks ennekõike professionaalsetele uudisteportaalidele ja meediaväljaannetele, kelle esmasteks ülesanneteks on reaalselt juhtunud ühiskondlike sündmuste kajastamine. Sotsiaalmeediaga kaasnevas infokülluses on üsna tavaline, et hetkel, mil infokild avalikult eksitavaks või valeinformatsiooni sisaldavaks kuulutatakse, on see juba viraalseks muutunud ning genereerinud rohkelt kõikvõimalikke tuletisi. Halvimal juhul võib seesugune suundumus viia “allikapesu” tsüklini, mille käivitab asjaolu, et mingi ühismeedias leviv skandaalne ning kontrollimata infokild või lugu köidab (reeglina võrdlemisi madala avaldamisbarjääriga väljaannete) ajakirjanike tähelepanu ning seda reprodutseeritakse näiteks tabloidides. Kui selline kajastus piisavalt suure populaarsuse saavutab, on üsna tõenäoline, et seda hakkavad vahendama ka mainekamad väljaanded, kelle ärimudel eeldab võimalikult paljude klikkide püüdmist ning sestap ka “kuumimate” ja auditooriumis tugevaid reaktsioone esile kutsuvate lugude vahendamist. Niisugune meta-metakajastus viitab omakorda tabloidsele väljaandele kui enam-vähem aksepteeritavale teabeallikale. On tähelepanuväärne, et iga niisugune taasavaldamine kasvatab info usaldusväarsust, kuna ka isegi madala avaldamisbarjääriga

ajakirjandusväljaannetelt eeldatakse teatavat allikate ja faktide kontrollimist. Kui üks enam-vähem usaldusväärne leht konkreetset eksitavat uudist kajastab, siis on teised väljaanded varmad järele tulema, luues klassikalise infokaskaadi⁶ (Silverman 2015: 42). Isegi kui dominantused meediaväljaanded markeerivad sellise sisu puhul, et tegemist on sotsiaalmeedias leviva “vandenõuteooria” või kontrollimata väitega (näiteks on verifitseerimata väited vahel jutumärkidesse pandud), siis üsna suure auditooriumisegmendi jaoks lisab sellele relevantisust ja sageli ka tõeväärtust üksnes asjaolu, et raadios või ajalehes seda kajastati (Silverman 2015: 3).

Ajal, mil infokultuuri oluliseks parameetriks on saanud sõnumite vahetu levik ning auditooriumini jõudmise kiirus, on konkreetse info mõtestamine ja usaldusväarsuse kontrollimine üha raskemini teostatavamaks ning ressursimahukamaks muutunud. Loomulikult ei ole iga viraalne infokild iseenesest kaheldava väärtusega. Pigem osutab viraalsus selle infokillu potentsiaalsele olulisusele ning võimekusele paljude inimeste tähelepanu kõita. Viraalseks muutunud (vale)uudise kommunikatiivne mõju auditooriumile on seda suurem, kui selle infokillu jagatavus ei piirdu üksnes intiimse sõpraderingiga. Seejuures on oluline, et oma sõprade ja pooltuttavate võrgustikus ei levitata tavaliselt niisuguseid kahtlase väärtusega uudiseid pahatahtlikkusest või kavatsusest kedagi eksitada.⁷ Tihti mängivad rolli meelelahu-

⁶ Määratleme infokaskaadi mingi sõnumi järsu ja laialdase vallapääsuna ehk võrdlemisi lühikese aja jooksul hakkavad erinevad (sageli üksteisega vahetult seotud olevad) allikad sama või enam-vähem sama sisu kordama. Iseäranis omane on see poolavalikele sotsiaalmeedialõimede, kus erinevad kasutajad kinnitavad teatud väidet sellele lihtsalt toetust avaldades või seda oma isiklike näidetega illustreerides ja võimendades. Infokaskaadide toimimisloogikat on täpsemalt selgitanud Ameerika õigusteadlane ja meediauurija Cas Sunstein (2009: 90–91), kes toonitab, et infokaskaadide tekke juures mängib suurt rolli kogukondlik poolehoid ning grupi vahetus ühismäluks olevale teabele apelleerimine, mis tihti peale tasulilist kollektiivsete arusaamadega vastuolus olevate isiklike kogemuste jagamise võimaluse.

⁷ Loomulikult on palju ka vastupidiseid näiteid, kus libauudiseid tootvad institutsioonid, kas siis otsesel riiklikul mahitusel ja/või ärilistest eesmärkidest lähtuvalt seavad sihiks strateegiliselt mõjutada laiemaid kommunikatsiooniprotsesse. Heaks näiteks siin 2016. aasta alguses Saksamaal tekitatud meediasündmus, kui levis uudis 13-aastase vene tüdruku Lisa vägistamisest uusimmigrantide poolt. See tekitas tõsise diplomaatilise konflikti Vene–Saksa

tuslikud aspektid ja kogukondliku kuuluvuse markeerimine.

Paljud sotsiaalmeedia arvamuskliimat puudutavad uurimused ongi jõudnud murettekitava järelduseni, et sealset informuumi iseloomustab sageli kõlakambri efekt ehk väga sarnaste vestluspartneritega suheldes toimub eelarvamuste ning ühiste seisukohtade kinnistumine ja võimendumine (vt nt Grömping 2014, Wojcieszak 2010). Infosse, mis olemasolevaid arusaamu kahtluse alla seab, suhtutakse kui ebaolulisse või umbusku tekitavasse kumusse. Ilmselt on olemasolevaid vaateid kinnitavate tähendusseoste tunnustamises ja taastootmises midagi inimesele loomuomast. Opositsioonilisi vaateid kaldutakse aga käsitlema väga selektiivselt ning reeglina õlgmehe loomise strateegiat kasutades. Kahtlemata on see alati olnud ühiskondliku kommunikatsiooni üks olulisemaid jõujooni, kuid sotsiaalmeediasuhtlus võimaldab n-ö mittesooitud “häälte” teadlikku väljasorteerimist, samuti teevad siin suure töö ära algoritmid, mis kasutaja infotarbimise ajaloo järgi teda tõenäoliselt meeldiva sisu juurde suunavad (vt nt Gillespie 2014; O’Callaghan jt 2015). Lisaks annab kõlakambrisuhtlus motivatsiooni ja kindlustunde edasisteks interaktsioonideks, kuna “õigel” viisil konstrueeritud teated tagavad positiivse tagasisideahela, mis ühtlasi kinnitab juba kujunenud väärtusi ja identiteeti (Madisson, Ventsel 2016: 343). Seega kasvatab ja ühtlustab selline järjepidev kommunikatsioon, mis võib toituda teatud tüüpi kumust ja desinformatsioonist, kogukondlikku mälu ning tugevdab olemasolevate vaadete põhjendamist ja normaliseerimist võimaldavaid retoorilisi raamistikke⁸.

Viimasel ajal on nii teadlaskonna kui infotehnoloogiafirmade huviorbiiti kerkinud tõejärgse diskursuse vohamist ennetavate meet-

suhetes. Venemaa taotluseks oli eskaleerida sisserändega tekkinud konfliktiohtlikku õhustikku saksa ühiskonnas. Vt <https://www.propastop.org/2017/01/09/lisa-juhtum/>

⁸ Ka Eestis läbi viidud „Mina.Maailm.Meedia“ meediakasutuse uuring toob välja, et Eestis on viimase tosina aastaga selgelt välja joonistunud kasutajatüüp, kelle infodieet koosneb eelkõige sotsiaalmeediast ning väga vähesel määral internetiportaalidest ja veebilehtedest. Ilmselt suunab tema meediakasutus eelkõige suhtlus- ja meelelahutusmotiiv ning tema huvi arutluste vastu on võrdlemisi leige. Kusjuures niisugust arengut selgitatakse ka asjaoluga, et sotsiaalmeedia-ajastul ei seostu uudised enam ilmtingimata ajakirjandusliku töö tulemustega (Vihalemm, Kõuts-Klemm 2017: 268–273).

mete rakendamine. Google on avalikult seadnud eesmärgiks välja töötada sotsiaalmeedia infovooge ohjav faktitivastamise programm. Eelmise aasta lõpus teatas Facebook, et lõi algse rakenduse, mille abil on võimalik eksitavat või valeinfot tuvastada ning kavatseb selle probleemiga tegelemisse tulevikus tõsiselt panustada. Ühis-meedia kasutajad saavad ise erinevatest eksitavatena tunduvatest tekstidest märku anda, samuti on ilmunud rohkelt firmasid ja agenzie, kes pakuvad n-ö faktikontrolliteenust⁹. Alljärgnevalt visandame mõningad võimalused, kuidas semiootiline lähenemine võiks ülalkirjeldatud tähistamisprotsesside analüüsimisse panustada ning milliste tähendusloome suundumuste koosmõjul on eksitavate infokaskaadide teke iseäranis tõenäoline.

Vene sõjajõudude elektroonilise imerelva juhtum

2017. aasta 15. aprillil edastas vene telekanal Russia-1 uudisteprogramm “Vesti” uudisklipi vene elektroonilise sõjatehnika viimastest saavutustest^{10 11}. Uudis keskendus aprillis toimunud juhtumile, kus Vene sõjajõudude ründelennukile Su-2412 seadistatud süsteem olivat lülitanud välja Ameerika Aegis-klassi kuuluva raketikaitse fregati USS Donald Cooki elektroonilised pardasüsteemid ja muutnud sõjalaeva toimimise praktiliselt võimatuks. Uudis levis viraalsena üle maailma nii peavoolu-väljaannetes kui alternatiivsemates infokanalites. Tõsi, eesti dominantses meediaruumis piirdus juhtum üksnes uudistega Su-24 ohtlikest ülelendudest, mis paljude arvates rikkusid ohutusreegleid ja olid ilmselt provokatiivse loomuga¹³. Järgnevalt tugineme selle eksitava uudiskillu viraalse levimise must-

⁹ <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-38336212>

¹⁰ Uudistelõik: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2878732&cid=4441>

¹¹ Uudis edastati päeval, mida Venemaal tuntakse elektroonilise sõjapidamise spetsialistide päevana.

¹² NATO markeeringus “Fencer” tüüpi ründelennuk.

¹³ Vt nt Postimees: <http://www.postimees.ee/3702035/video-vene-havitajad-ahistasid-laanemerel-usa-sojalaeva>; <http://maailm.postimees.ee/3655733/usa-komandor-vene-manooovrid-ei-vasta-rahvusvahelistele-normidele>; <http://maailm.postimees.ee/3657081/kreml-jagab-uss-donald-cooki-juhtumiskaitseministeeriumi-seisukohta>, jne

rite analüüsile, mille tegid Atlandi Nõukogu juures tegutseva infokaitsekeskuse¹⁴ teadurid Ben Nimmo, Nika Aleksejeva ja Donara Baroan¹⁵ ja vaatleme, kuidas semiootiline analüüs võiks olemasolevale juhtumile lisavalgust heita.

Uudis(ajakirjanduse) üheks peamiseks kommunikatiivseks eesmärgiks on faktiloome (McQuail 2000), see tähendab eeskätt, et sihiks on esitada fakte ehk edastada teatud tüüpi lauseid või tekste (verbaalseid, akustilisi, pildilisi), mis käsitlevad tegelikkust. Semiootilise lähenemise puhul vaatame tegelikkuse ja fiktsionaalsuse ning objektiivsuse ja subjektiivsuse vahekorda ennekõike tekstilise tähendusloometasandi erinevusena. “Faktidena esitatud tegelikkuse puhul pole üksikul, isoleeritud faktil erilist väärtust. Fakt saab tähenduse ainult teiste faktide suhtes” (Treufeldt 2012: 19). Faktiloome hõlmab seega tegelikkust esitava tekstistruktuuri loomist. Tegelikkuse küsimus on niisiis laiem kui üksnes võrdlus eksisteeriva, füüsilise (tekstist väljapoole jääva ehk tekstivälise) tegelikkusega. Viimasega vastavuses olemist ei ole nagunii alati võimalik empiiriliselt ja vahetult kontrollida. On kõnekas, et osutatud uudislugu moodustus mitmetest tekstikatketest, mis pärinesid meediasfääri eri tasanditelt (nt ühte tähendustervikusse sulandati eraisiku Facebooki-kontolt pärinev USA relvajõudude üle nalja heitev postitus, varem kummutatud valeuudis, arvamslugu jne). Lisaks sellele kasutas uudislugu tähelepanu saavutamiseks erinevaid tähistamispraktikaid ning jõudis lõpuks tee paljudesse maailma meediaväljaannetesse.

Viraalse teksti semiosfääri

Avalikkusega seotud kommunikatsiooni puhul tuleb alati eeldada, et tekstides esitatava tegelikkuse kujundajaid on arvukalt ja võime küsida, kuidas teha kindlaks, mis on eksitav või koguni valeinfot sisaldav ning milline tekst tugineb n-ö faktidel. Üheks võimalikuks viisiks ongi analüüsida mingit tervikteksti (käesoleval juhul uudislöö) moodustavate erinevate tekstide koosmängu ja tuvastada nende tekstide esialgsed esinemiskontekstid.

¹⁴ Digital Forensic Research Lab (@DFRLab)

¹⁵ <https://medium.com/dfirlab/russiasfakeelectronicbomb4ce9dbbc57f8>

Püüame käesolevat juhtumit vaadelda semiootilise konteksti ehk *semiosfääri* mõiste kaudu. Ühismeedia on semiosfääri kui tähendusloomeruumi üks allsegment, mis sisaldab teatud platvormidel ringlevate representatsioonide kogumit (vt ka Hartley 2008). Ühismeedias võime omakorda eristada ühismeedia avalikke suhtlusruume (nt avatud ligipääsuga arutelugrupid) ja väiksemaid, oma spetsiifilise formeerumisdünaamikaga kommunikatsiooniruumi (nt erinevaid kinnised või salajased sotsiaalmeedia kogukonnad). Seega käsitleme eripäraste semiootiliste tervikutena sotsiaalmeedias kommuniqueeruvaid üksusi¹⁶: nii konkreetset postitust, populaarset arutlusteemat, kui ka kogu võrgustikulist tervikut, mis koondab erinevaid infosõlmekehi. Niisugune semiootiline üksus on nii tähenduslik tervik kui aktiivne tähenduse genereerija (Madisson, Ventsel 2017). Uurides, kuidas mingi semiootiline üksus semiosfääris viraalseks kujuneb, saame aimu nii konkreetsete tekstide vahelistest tõlkeprotsessidest ning neid suunavatest tähendusdominantidest, kui ka semiosfääri allsfääride funktsionaalsest suhestumisest.

Semiosfääri (ja seega ka ühismeediasfääri) üks kesksemaid ja süsteemsemaid omadusi on tuuma ja perifeeria olemasolu. See võimaldab rääkida teatud semiootiliste keelte ja tähendusloome mehhanismide domineerimisest ja hierarhiast mingi tähendusliku terviku (teksti) kujundamisel. Semiosfääri teiseks oluliseks tunnuseks on iga tähendusliku üksuse tuginemine vastandumisel, mis konstitueerub seemise keskme ja välise ruumi vahel (Lotman 1999a: 15). Nii uudislugu kui kuulujutt saavad oma konkreetse identiteedi kontekstiga suhestumise ja eelkõige selle käigus loodud vastastiksuhte kaudu. Niisugune vastastikkus võimaldab analüüsida nt uudiseid nende tekkekontekstis (algoritmiliselt ei ole raske esmaavaldamist tuvastada), kus tekstide struktuurid kujunevad erinevate tekstide ja žanrite kreoliseerumise käigus. Lotman (2002) kirjeldab kreoliseerumist kui protsessi, mille funktsiooniks on erinevate süsteemide (nt žanrite) integreerimine ning kus ühe keele põhimõtted mõjutavad

¹⁶ Lotman kasutab oma erinevates töödes sarnaste mõistetena tekst, kultuur, semiootiline üksus, semiosfäär. Selguse mõttes kasutame siinses artiklis mõisteid *semiosfäär* ja *semiootiline üksus* ning säilitame üksnes tsitaatide korral sõnastuse algkuju.

sügavuti teist, kusjuures seda vaatamata nende keelte grammatikate erinevatele loomustele. Tõejärgse diskursuse analüüsis võimaldaks see teha esialgseid oletusi, kas eksitav uudis erineb mingite kriteeriumite osas kontrollitud allikate ja olulise taustainfoga varustatud meediatekstist.

See viib meid semiosfääri kolmanda aspekti juurde. Semiosfääris toimub tähendusloome (tähendusliku terviku loomine) piiritlemise kaudu, mis rajaneb tõlkeprotsessil, mille käigus kohandatakse välistes tekstid oma sisemisest keelest lähtuvalt. Piiritlemise peamiseks funktsiooniks on *oma* eraldamine semiootilisest *võõrast*, filtreerides väljaspoolsed teated ning pannes need enda keelde (Lotman 1999a: 15). Niisugune semiootiline tõlkemehhanism on siin mõistetud kui teatud ekvivalentsus- ja vastavusreeglite sisseeadmine (minimaalselt) kahe ja enama semiootilise süsteemi vahel (Lotman 2010a: 117). Uurides uudislugude ja kuulujuttude konstrueeritust, saame näidata, millised tõlkeekvivalentsused siin prevaleerivad, kuidas kujunevad tähendusloome dominandid ning teha oletusi, miks just mingi konkreetne uudis viraalselt levima hakkab ja auditooriumi hulgas suure vastukaja saavutab.

Konkreetses Vesti juhtumi puhul oli uudislõigu struktuuris tekstiklatke ("Johnny kiri Maryle"), mis oli vene keelde tõlgitud fondsk.ru veebilehelt (17.04.2014)¹⁷. See tähendab, et Vesti kasutas 2017. aastal toimunud sündmuse kajastamisel kolme aasta tagust teksti! Fondsk.ru püsikaastöötaja Dmitri Sedov esitas tollal enda lugu mitte kui uudist, vaid kui arvamislugu, millesse oli pikitud "Johnny kiri Maryle", mis tollases arvamusalloos oli esitatud ingliskeelse Facebooki-postitusena. Johnny, kes teenis laeval madrusena, avaldab kirjas oma armastatud Maryle hirmuga segatud tundeid, mis teda valdasid, kui nende laeva elektroonikaseadmed olid SU-24 monteeritud venelaste imerelva Hibiny poolt täiesti rivist välja löödud. Näeme, kuidas Facebookis peetud privaatsest kirjavahetusest või siis seda matkivast diskursusest alguse saanud tekst tõlgitakse uude keelde, konteksti ja ka uude žanrisse – arvamislugu üheks elemendiks. Muutused sellega ei piirdu, sest edasine tõlge/kreoliseerumine toimub arvamusalloost Vesti uudisloos, kusjuures, nagu

¹⁷ <https://www.fondsk.ru/news/2014/04/17/etot-prokljatyj-russkij-metallolom-27063.html>

osutavad Nimmo jt (2017), on mitmeid märke (kirjas esinevad sõnakasutused, masintõlkele omased süntaktikavead jne), et algne kiri oli mõeldud ennekõike mitteteadliku valeuudisena, pelgalt anekdootliku ilukirjandusliku katsena, millega ameeriklasi naeruvääristada. Sellele osutab näiteks tõik, et “Johnny kiri Maryle” avaldati ka vene portaalis freepress.ru huumorisektsioonis, mis demonstreerib, et tänapäevane valeuudise kujunemine ei pruugi kaugeltki olla algusest lõpuni planeeritud kindlasuunaline pettetegevus, mis iseloomustab nt klassikalist propagandamudelit. Olgu öeldud, et alati ei pea kõiki arvamusi faktifunktsioonist lähtuvalt vaatlema, kuid meie analüüsitava näites esineb “Johnny kiri Maryle” pealtnägija tunnistuse funktsioonis, mis lisab tekstile usutavust. Kuigi, nagu kirjutab Treufeldt, on ajakirjanduses võimalik faktina sõnastada väiteid, millel pole seost tegelikkusega, kuid “selgi juhul püütakse ikkagi luua kujutlust väidete vastavusest tegelikkusele” (Treufeldt 2012: 21).

Siinkohal olekski selguse mõttes kohane teha eristus ebatäpse või ambivalentse info (ingl k *misinformation*) ja desinformatsiooni vahel. Kuigi nende vahele ei ole kerge ranget eristusjoont tõmmata, osutab esimene infole, mida iseloomustab teatav ähmasus ja ebamäärasus, mis avab soodsad võimalused mitmetimõistmiseks ja meelevaldseteks järeldusteks (vt Karlova, Fisher 2013: 4). Natascha Karlova ja Karen Fisher on märkinud, et desinformatsioon ei pea aga tingimata ambivalentne olema, kuid see on kavatsuslikult eksitav või teadlikult ebatäielikku informatsiooni esitav. Desinformatsiooni levitajad ei pea ilmtingimata lähtuma pahatahtlikest kavatsustest, näiteks võib see olla ajendatud soovist konflikte vältida, ent nad tegelevad teadlikult valetamise või eksitamisega. Ebatäpse info esitajad ei ole aga sageli oma sõnumite ambivalentsusest teadlikud. Kusjuures tuleb märkida, et ebatäpne info võib olla vale ning desinformatsioon võib vahel ka tõene olla (näiteks osutada hiljem tõeks, kuid kõnelemise ajal oli eksitava info jagamine kõneleja valik) (Karlova, Fisher 2013: 7–9). Craig Silverman toob des- ja misinformatsiooni ühe olulise levikugarantiina välja asjaolu, et paljud uudismeedia peavoolu kuuluvad kanalid ei paku viraalseid tekste kajastades nende konteksti avavat infot (sh ka algallikaid) ega too välja seal vahendatud väidete uudisväärtuse, kooskõlalisuse ning tõlevastamise küsimust. Täpselt nii juhtus ka

meie näites, sest väiksemgi vihje taustainfole (asjaolule, et tänase sündmuse kirjeldus pärineb kolme aasta tagusest infovoost) oleks näidanud selle uudise konstrueerituse absurdsust. Lähtudes ajakirjanduse faktiloomest pürgimusest, võib öelda, et Vesti puhul oli tegemist selgelt desinformatsiooniga.

Teksti viraalseks muutumise diskursiivsed eripärad

Käesoleva uudisloos struktuuris näeme erizänriliste tekstide koostamängu, mis kõik aitavad kaasa teate levimisele, selle viraalseks muutumisele. Kui enamasti on peavoolumeedias vähe osutusi marginaalsete kogukondade veebilehekülgedele, siis näiteks kriiside, katastroofide või äsja puhkenud konfliktide puhul, kus ametlikku infot napib, on tavaline, et dominantne meedia osutab info saamiseks alternatiivmeedia lehekülgedele (Madisson 2012: 1030). Käesoleval juhtumil oli Facebookist pärinevate tekstikatkete kasutamine aga pigem usutavuse tekitamise funktsioonis, kus uudislugu kombineerib intiimse kirjavahetuse žanri ning ühtlasi tekitab lugejas mulje, et vahendatakse laeval aega teeninud sõduri kui otsese pealtnägija läbielamist. Niisuguse auditooriumi ootuste eripära selgitamisel on Ameerika folklorist Robert Glenn Howard internetisuhtlust uurides osutanud suundumusele, mida ta nimetab *vernakulaarse* ehk *rahvapärase autoriteedi* esiletõusuks. Erinevalt institutsionaalsest autoriteedist ilmneb vernakulaarne autoriteetsus ennekõike siis, kui indiviid usaldab mingit väidet just seetõttu, et see ei ole instituutsionaalse autoriteedi poolt esile toodud, olgu viimaseks siis niisugused formaalsed institutsioonid nagu kirik, ajakirjanduskorporatsioon või muu selline (Howard 2011).¹⁸ Käesoleval juhul võib osutus Facebookis toimunud infovahetusele vähendada usaldamatust (peavoolu)meedia kui sellise vastu, sest uudis sisaldab oma tervik-

¹⁸ Paljusi sellega on seletatav ka erinevate vandenõuteooriate levimine, kuna tänapäevased vandenõuteooriad võtavad kriitilise hoiaku eelkõige seletuste suhtes, mille on andnud võimukandjad või teadlased (Knight 2002: 6–7), mistõttu võib öelda, et vandenõuteooriast on saanud vastukultuuri *lingua franca*. Brian L. Keeley (1999: 117) on osutanud, et vandenõuteooriaku põhiliseks muusaks ja tööriistakastiks on ebaselged või eksitavad andmed. Vandenõuteooria varustab sündmuse põhjuslikkuse-tasandiga, mis on eriti tõhus ja peibutav tänapäevase kiire infotarbimise ja andmete ülekülluse kontekstis.

struktuuris ka vernakulaarse diskursuse “tõele” osutavat tekstikatket. Kultuurisemiootika järgi on siin tegemist tüüpilise “tekst tekstis” tähendusloome strateegiaga, kus uue teksti põhifunktsioonideks on olla tähenduse katalüsaatori rollis ja muuta põhitähenduse iseloomu (Lotman 2001: 84). Tähenduse genereerimise aluseks on sel juhul ümberlülitumine mingil sisemisel struktuuriprintsiibil ühelt teksti semiootilise mõistmise süsteemilt teisele (samas). Siin toimub tõlkimiseks vajaliku kodeeriva keele vahetus (antud juhul osutus privaatsele infosfäärile, sündmuse tunnistajaks olnud inimese kirjavahetusele), mis omakorda toob kaasa eelnevate tekstistruktuuride ümberkorraldumise (sellega kaasneb uudisloole usutavuse lisamine). Des- ja misinformatsiooni puhul on esile toodud, et see kasutab tihti emotsionaalsemat väljenduskeelt (Silverman 2016), mis võimaldab vastuvõtjal genereerida enam seoseid oma kogemuste ja identiteediga. Küsimus pole siin niivõrd auditooriumi ja “fakti” maailmade vahelise seose loomisega, vaid “fakti” maailma lugejapoolse emotsionaalse taaskogemisega. Selline emotsionaalsetele sidemetele ja inimlikule usaldusväärsusele apelleerimine on kahtlemata üheks tingimuseks, mis aitab kaasa tekstide viraalseks muutumisele. Mitmed uurimused on osutanud (Silverman 2015, Nyhan & Reifler 2010), et viraalselt levima hakanud teate/uudiskillu ümberlökkamine (kui on tõestatud, et tegemist oli valega) on väheefektiivne (s.t viib üliharva muutusteni inimeste juba väljakujunenud seisukohtades) ja teataval määral edukas vaid ööpäeva jooksul peale avaldamist. Kui misinformatsiooni jagamine teatud kriitilise massi ületab, siis on aga kumu kordamisel ning erinevatest kanalitest vastu kajamisel inimeste uskumuste ja arvamuste kujundamisele märkimisväärselt võimas mõju (Silverman 2015: 4).

Veel on oluline tähelepanu pöörata, et lisaks intsidendis osalenud meremehe tunnistusele esineb uudisloos ka osutus autoriteetsele allikale – Ameerika õhujõudude komandörile Euroopas kindral Frank Gorencile, kelle öeldu täiendab madruse vahetut kogemust. Nimelt tuuakse Vesti raportis välja Gorencile omistatud väide “Venelaste elektroonilised relvad Hibiny¹⁹ paralüseerivad täielikult

¹⁹ Seejuures on märkimisväärne, et Hibiny tootev kontsern KRET (Концерн Радиоэлектронные технологии) on ise oma kodulehel ametlikult väitnud, et seda relva pole paigaldatud SU-24 hävitajatele.

ameeriklaste ristlejatele, lennukikandjatele ja laevadele installeeritud elektroonilised seadmed”. Kindrali seisukoht funktsioneerib metatasandi tekstina, mis annab edasi spetsialisti kiretut “objektiivset” hinnangut kogu Ameerika sõjalise võimsuse kohta, mida USS Cooki juhtum uudisloos sümboliseerib. Viimast üldistavat hinnangut toetab selgelt ka kindrali lõpulause: “Eksperdid on veendunud, et tänapäeva sõja võtmeelemendiks on elektrooniline sõjapidamine. Sul ei pea võitmiseks olema kallist relvastust, piisab võimsatest raadiotehnoloogilistest vaenlase *jamming*’u vahenditest”. Emotsionaalne tekst raamitakse traditsioonilisele uudisloole omaselt “objektiivse” seisukohaga, millele lisab “tõesust” asjaolu, et see on tehtud asjassepuutuva inimese (“Ameerika kindrali”) poolt.

Eelneva puhul on tegemist sotsiaalmeedia kommunikatsioonile omase situatsiooniga, kus tähelepanu saavutamiseks, afektiivse reaktsiooni püüdmiseks ning ka potentsiaalselt ulatusliku infokaskaadi tekitamiseks tuleb kõnetada võimalikult suuri auditooriume. Usaldusväärsed koodid peavad olema äratuntavad nii dominantsetele sotsiokultuurilistele jõududele vastanduvale ja vernakulaarset autoriteeti usaldavale auditooriumile kui ka traditsioonilisest “eksperthinnangust” lugupidavale publikule. Viraalseks muutumise jaoks pole teksti tervikkompositsiooni hoomatavus tingimata oluline, vaid piisab, kui üks selle osis konkreetse auditooriumisegmendi afektiivse reaktsiooniga resoneerib ning kutsub teadet edasi jagama. Sarnast suundumust on strateegilise Twitteri-kommunikatsiooni juures kirjeldanud ka nimekad internetiuurijad Alice Marwick ja Danah Boyd, kes osutavad, et väga suure jälgijakonnaga postitajate edu üheks oluliseks pandiks on asjaolu, et nad konstrueerivad teadlikult polüseemilisi või mitmekordselt kodeeritud sõnumeid. Niisuguste tekstide erinevad elemendid või tasandid võimaldavad kõnetada mitmesuguseid, vahel koguni vastandlikke auditooriume (Marwick, Boyd 2011: 127–128). On oluline rõhutada, et selliste tekstide puhul toimub mitmekordne tõlkimine eri žanrite ja ka modaalsuste vahel, kus nii kõlalis-pildiline kui verbaalne keel kreoliseeruvad uueks vahendavaks keeleks (nt omandab intiimne kiri uudise diskursuses tõesuse garantii funktsiooni). Lotmani (2002: 2652) järgi jääb see funktsioneerimine subjekti seesmise vaatepunkti seisukohalt tähelepanu alt välja ning ta tajub seda ühtse keelena.

Konteksti “nügimine”

Teate viraalseks muutumisel on suur tähtsus üldise kommunikatiivse konteksti muutumisel. Kontekstiga manipuleerimise ja mõjutamisega seotuna on sotsiaalmeedia uuringutes käibesse tulnud valikute tegemist suunav *nügimise* mõiste (ingl k *nudging*). Richard Thaler ja Cass Sunstein on viidanud avalikus kommunikatsioonis konteksti kujundavatele valiku arhitektidele (nt meediainstitutsioonid, arvamusiidrid, põhjendamatud eeldused, “talupojatarkus” jne). Inimesed, vaatamata oma vabadusele mingites kontekstides valikuid teha, on juba niisuguste “nügimiste” poolt ebateadlikult suunatud (2008). “Johnny kirjask Maryle” valitsev Ameerikat parodeeriv toon võib osutada auditooriumi ootuste teisenemisele, mis Venemaa rahvaküsitlusi arvestades on selgelt Ameerika-vaenulik²⁰ ja mille kujunemist on mõjutanud erinevad valiku eelkujundajad. Desinformatsiooni puhul on viraalne (vale)uudis sageli üles ehitatud selgele vastandumisele, kus lugejad saavad samastuda “oma” ja luua vastandusi “nende” väärtusmaailmadega. Käesoleva uudisloo puhul on niisugune antagonism ilmne: uudis räägib sõjatehnikast, “meie–nemad” kaitse- ja ründevõimest, mis ühtlasi osutab eksistentsiaalse identiteedi võimalikule ohustamisele. Sellise teatega on afektiivne samastumine ning sotsiaalmeediakaskaadide teke seda tõenäolisem, et taustaks on eespool osutatud külma sõja aegset vastasseisu meenutav õhkkond.

Semiosfääri ja tõlketüüpide kaudu on võimalik sellele kontekstile terviklikumat pilku heita, mis ehk aitab ka seletada, miks mingit tüüpi tekstid leiavad teatud auditooriumites (sotsiaalmeedia kogukondades) suuremat vastukaja ja teised mitte. Ka käesoleval juhul on äratuntav kultuur–antikultuur tähendusloomemehhanism, kus *teine* konstrueeritakse *oma* struktuuride miinusmärgilise sümmeetrilise koopina ehk peegelpildina (Lotman, Uspenski 2013: 223) ehk esmalt omistatakse “meie” probleemid “nendele” ja

²⁰ 2017. aasta suvel avaldatud Levada Keskuse küsitluse järgi pidas 69% venemaalastest kõige vaenulikumaks riigiks Ameerika Ühendriiki (<http://uudised.tv3.ee/eesti/uudis/2017/06/05/venelased-peavad-eestit-balti-riikidest-omale-koige-vahem-vaenulikuks>).

seejärel luuakse peegelprojektiivne antitees: “nende” probleemidele vastandatakse markeeritud 0-tunnus ehk probleemide puudumine “meie” struktuuris (Lepik 2007: 72, Madisson, Ventsel 2016: 334). Ameeriklaste (“nende”) ründe agressiivsusele vastandatakse analüüsitavas näites venelaste “meie” kaitsevõime üleolek, sõjale vastandatakse rahu, juhmusele kavalus, tagurlikkusele uuendusmeelsus jne. Seejuures ei ole teate viraalseks muutumise jaoks oluline, mis põhjustel keegi seda jagama hakkab: teatesse uskujate või mitteuskujate, vene või lääne auditooriumi suhtumine teksti on erinev, niisamuti nagu ka motiveeritus seda jagada, oluliseks saab selle teatega samastumise efekt ise, olgu see siis lootusi ning üleolekutunnet või hirmu ja ärevust tekitav. Nagu juba varem öeldud, ei pruugi kahtlase väärtusega uudiste jagamisel olla tegemist pahatahtlikkusega, vaid sageli on see ajendatud meelelahutuslikest motiividest või kogukondliku kuuluvuse markeerimisest.

Afekttiivne tähendusloome sotsiaalmeedias

Napid sotsiaalmeediatekstid rajanevad sageli assotsiatiivsel seosteloomel, mille tüüpiliseks näiteks on Twitteri teemaviited ja Facebooki *tag*’id, mis võimaldavad hõlpsasti ühendada mis tahes semiootilisi modaalsusi ning erinevatest diskursustest pärinevaid tähistajaid (Gyorl 2013: 487). Kusjuures on tähelepanuväärne, et normiks on kujunenud asjaolu, et tekstide potentsiaalsel vastuvõtjal tuleb oma tõlgendusliku töö käigus ise elementidevahelised täpsemad seosed välja mõelda, neid ei markeeritagi muul viisil kui taolise pelga nimetamise akti kaudu. Meie arvates võimaldavad kultuuri-semiootika raamistikud (eelkõige Lotmani ikoonilis-kontinuaalse ja verbaaldiskreetse kodeerimisviisi kontseptsioon) olemasolevaid afektiivse ühismeediasuhtluse käsitlusi täiendada ning selle tähendusloomelisi aspekte selgemini ja süsteemsemalt esile tuua. Väidame, et eelkirjeldatud afektiivne tähendusloome taandub suuresti nimetamisele, mida võib Lotman järgi käsitleda kui ligikaudset või pindmist (1999b: 51) semiotiseerimist või kui mittediskreetsest tähistamisloogikast juhinduvat seosteloomet, mis rajaneb sarnastamisel, analoogiatega loomisel ning homöo- ja isomorfismide leidmisel (Lotman 2002: 2649). Nimi on küll oma olemuselt diskreetne, ent see funktsioneerib kui kogu tähendusliku terviku tähistaja (Ventsel

2010: 219). Nimetamine loob tähendust kandva terviku, mille elemendid on omavahel assotsiatiivsetes seostes ning selle piirid on võrdlemisi amorfsed. Ülalpool kirjeldatud afektiivne tähendusloome markeerib paljuski kollektiivset äratundmist, et mingid aspektid on teatud viraalsete tekstide mõtestamisel olulised, kuid need ei liigendu seal veel selgelt eristuvateks loogilis-diskreetseteks struktuurideks, vaid tunduvad intuiitiivselt relevantse ja tähenduslikuna. On oluline märkida, et selline afektiivne laetus on iseäranis tugev teemade puhul, mis resoneerivad auditooriumi negatiivsete emotsioonide ning ohu-ja ärevustundega tuleviku ees (Grusin 2010: 46). Tüüpilised afektiivset resonantsi tekitavad tekstid on ärritavad ja muret tekitavad, need suunavad inimesi jagama muljeid neis ärganud häirituse astmest ja oma emotsioonidest, assotsiatsioonidest. Nii saab sotsiaalmeediast väga sageli afektide lõikumispunkt ja ühist afektiväljendust katalüseeriv struktuur (Prøitz 2017: 10).

Niisugune ärrituse väljendamine ja hirmuäratavate tulevikuaimuste jagamine iseloomustas kahtlema vene infopommi temaatika ümber tekkinud sotsiaalmeediakumu. Konkreetse teksti viraalseks minemise juures andsid olulise panuse tabloidsed väljaanded, muuhulgas *The Sun*, *The Daily Express* ja *Fox News*, mis vahendasid mõned päevad varem eetrisse läinud Vesti raportit, võttes kokku selle ähvardavad sisupunktid. *The Sun* ja *Fox News* kajastasid raportit mõnevõrra kriitiliselt – esimene väljaanne pealkirjastas loo “Šokitaktika: Vene meedia väidab veidras propagandaraportis, et võib kogu USA mereväe ainsa “elektroonilise pommiga” minema pühkida”, teine pealkirjas propagandale ei viidanud, aga märkis sisuosas Venemaa meedia selget allumist riigi kontrollile. *The Sun*’is kajastatud versioon lükkab ümber ka Vesti videos esitatud väite, nagu oleks USA prominentne kindral Frank Gorenc ses osas Vene meediale kommentaari andnud. *The Daily Express* seevastu pealkirjastas loo “Venemaa väidab keset III maailmasõja hirme, et saab USA mereväe “elektroonilise pommiga” minema pühkida”. Nende uudiste jõudmine ühismeedia afektiivse avalikkuse ette ning ulatuslik reprodutseerimine mitmesugustel alternatiivmeedialehekülgedel tõi puhuti kaasa kriitilise fookuse ähmastumise ja sageli ei kirjeldatud seda enam kui näidet vene propagandast, vaid kui teavet vene relvajõudude märkimisväärselt edust (Nimmo, Aleksejeva, Barojan 2017). Võib arvata, et üks oluline kese, mis afektiivse kumu

vallandas, oli ühe väljaande otsene viide III maailmasõjale, mis aktiveeris teatud kogukondade mälus seosed sellist stsenaariumi etendavate fiktsionaalsete ja folkloorsete tekstidega, kui ka ajakirjanduslikust või akadeemilisest diskursusest võrsunud hoiatavate riskikäsitletustega. Veel võib ühe potentsiaalse afektiivseid infokaskaade soodustava aspektina välja tuua, et nii meediaväljaanded kui ühismeedia kajastused käsitlesid juhtumit valdavalt “Venemaa elektroonilise pomm” nime all ning see vallandas paljudes kasutajates seosed n-ö tavamõistuse jaoks hämara elektroonikavaldkonna ja julgeolekutööstuse vahel. Tegemist on ohudiskursuse jaoks äärmiselt viljaka pinnasega, sest sotsiokultuurilised hirmud kinnituvad sageli uute ning ennustamatute tehnoloogiasaavutuste külge (Lotman 2007: 76). Samuti aktiveeris see ilmselt ka mitmesugused külma sõja troobid ning mure USA ja NATO valduses olevate julgeolekutehnoloogiate ajaga kaasas käimise pärast.

Kokkuvõte

Ilmselt on tänapäevase infoühiskonna üheks keskmaks küsimuseks, kuidas toimib sotsiaalmeedia arvamuskliima kujundamine ning manipuleerimine, kusjuures üha selgemalt teadvustatakse, et selle tehnikad on pidevas arengus. Meie arvates on olulisteks faktoriteks kommunikatsioonivahendite kasv ja erinevate semiootiliste keelte läbipõimumine, kreoliseerumine ning misinformatsiooni ökosüsteemi mitmekesistumine. Selle edukus sõltub eelkõige kahest faktorist: võimekusest ühismeedias jagamiskaskaade aktiveerida ning kasvada usaldusväärst n-ö peavoolu meediaväljaannete künnise ületamise “allikapesu” tsükli käivitamisega.

Tõejärgse diskursuse kultuurispetsiifilisuse uurimine, mis väljendub keelte kreoliseerumise ja uute keelte/žanrite tekkimise kaudu, võiks kujuneda üheks võimalikuks sillaks, mis ühendab nii sotsiaalkui humanitaarteadlasi IT-valdkonna uuringutega.

Semiosfääri kontseptsioon võimaldab selgitada, kuidas ühismeedia-kommunikatsioon on organiseeritud hübriidsete semiootiliste süsteemide poolt, kuidas toimub nende keelte ja tähendusloome mehhanismide kreoliseerumine. Mingite tähistamistendentside domineerimine sõltub nende koosfunktsioneerimisest, pragmaatikast

(mis on kommunikatiivse tegevuse eesmärgiks) ja funktsioonidest, mida need laiemas sotsiokultuurilises kontekstis omavad. *Semiosfääri* kontseptsioon võimaldakski seetõttu mitte üksnes analüüsida, mis on niisuguste tekstide sisutasand, vaid selgitada, kuidas need on konstrueeritud ja miks omavad mõned suuremat potentsiaali viraalselt levima hakata. Peeter Toropi järgi võib semiosfääri metodoloogilisest vaatepunktist uurida kui eraldi tervikut, ent iga analüüsiv semiootiline tervik on ühtlasi osa suuremast tervikust, üldisemast semiosfäärist. Tegemist on terviku ja osa katkematu dialoogiga, kus kultuurilised ja tekstilised erinevused arenevad süsteemidesise ja -vahelise dialoogi käigus (Torop 2003: 164–165). Käesoleva näite puhul tuvastasime mõningad tähistamispraktikad, mis on omased viraalsetele tekstidele. Osutasime “tekst tekstis” tüüpi põluseemilistele teadetele, žanrite kreoliseerumisele, konteksti eelkujundamisele ning afektiivsele nimetamisele taanduval semioosile. Me ei soovi väita, et iga viraalne tekst – kas sattumuslikult või strateegiliselt – eksitavat sõnumit kannaks. Pigem oli selle artikli eesmärgiks osutada mõningatele tõejärgse diskursuse tunnustele, mille äratundmine kutsuks lugejat üles sellisesse tekstiloomisse teravdatud tähelepanuga suhtuma.

Semiootiline perspektiiv rõhutab, et iga kommunikatsioonisüsteem on ühtlasi modelleeriv süsteem ning et iga kord kui me (kas indiviidi või kultuuri kui suurema semiootilise üksuse tasandil) maailma interpreteerime, interpreteerime samaaegselt ka ennast, rõhutades mõningaid aspekte, teisi samas ignoreerides (Lotman 2010b: 37). Niisuguse autokommunikatsiooni käigus kujunevad ka meie üldisemad arusaamad ja suhtumised tõejärgsusesse, kuulujuttudesse, vandenõuteooriatesse ja teistesse erilaadsetesse maailmamõistmisviisidesse. Sotsiaal- või humanitaarteadus ei saa midagi tõestada ega avastada seaduspärasid, küll aga saab see suurema tõenäosusega osutada teatud reeglipärasustele, seletamaks, miks mingi väide kuulub rohkem vale, üle- või alatõlgendamise valda.²¹

²¹ Käesoleva artikli valmimist toetas PUT-44, IUT-2-44 ja projekt ??013.

Kirjandus

- Andrejevic, Mark 2013. *Infoglut: How too much Information is changing the way we think and know*. New York: Routledge.
- Barlett, Frederic 1940. *Political propaganda*. Cambridge at the University Press.
- Eco, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Friedlander, Larry 2008. Narrative Strategies in a Digital Age: Authorship and Authority – Lundby, K. (ed.). *Digital storytelling, mediatized stories: self-representations in new media*. New York: Peter Lang Publishing, 177–194.
- Gillespie, Tarleton 2014. The relevance of algorithms. – Gillespie, T.; Boczkowski, P.; Foot, K. (eds.). *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society*. Cambridge: MIT Press, 167–194.
- Grusin, Richard 2010. *Premediation: Affect and Mediality After 9/11*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grömping, Max 2014. Echo chambers: Partisan Facebook groups during the 2014 Thai Election. *Asia Pacific Media Educator* 24(1): 39–59.
- Gyorl, Bradford 2013. Naming Neda: Digital Discourse and the Rhetorics of Association. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 57(4), 482–503.
- Harsin, Jayson 2014. Public argument in the new media ecology: Implications of temporality, spatiality, and cognition. *Journal of Argumentation in Context* 3(1): 7–34.
- 2015. Regimes of posttruth, postpolitics, and attention economies. *Communication, Culture & Critique* 8: 327–333.
- Hartley, John; McKee, Alan 2000. *The Indigenous Public Sphere: The Reporting and Reception of Aboriginal Issues in the Australian Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Howard, Robert Glenn 2011. *Digital Jesus: The Making of a New Christian Fundamentalist Community on the Internet*. New York: New York University Press.
- Karlova, Natascha A.; Fisher, Karen E. 2013. “Plz RT”: A social diffusion model of misinformation and disinformation for understanding human information behaviour. *Proceedings of the ISIC 2012*: 1–17,

https://www.hastac.org/sites/default/files/documents/karlova_12_isic_misdismodel.pdf

- Keeley, Brian L. 1999. Of conspiracy theories. *The Journal of Philosophy* 3: 109–126.
- Keynes, Ralph 2004. *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. New York: St. Martin's Press.
- Knight, Peter 2002. Introduction: A nation of conspiracy theories. – Knight, Peter (ed.). *Conspiracy Nation. The Politics of Paranoia in Postwar America*. New York: New York University Press, 1–17.
- Lippmann, Walter 1955. *The public philosophy*. New York: Mentor.
- Lepik, Peet 2007. *Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis* (Tartu Semiotics Library 6). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Juri 1999a. Semiosfäärist. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 7–36.
- Lotman, Juri 1999b. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 37–52.
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Lotman, Juri 2002. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12: 2644–2662.
- Lotman, Juri 2006. Kultuurisemiootika ja teksti mõiste. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 234–240.
- Lotman, Juri 2007. *Hirm ja segadus: Esseid kultuurisemiootikast*. (M. Lotman, koost.) Tallinn: Varrak.
- Lotman, Juri 2010a. Kultuuri tüpoloogilisest uurimisest. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 106–121.
- Lotman, Juri 2010b. Märki ja märgisüsteemide probleem ja vene kultuuri tüpoloogia XI-XIX sajandil. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 36–60.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 2013. Kultuuri semiootilisest mehhanismist – Uspenski, Boriss. *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, 207–239.
- Madisson, Mari-Liis 2012. Vandenõuteooriate semiootiline tähistamisloogika. *Akadeemia* 6: 1024–1070.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2016. Autocommunicative meaning-making in online-communication of Estonian extreme right. *Sign Systems Studies* 44(3): 326–354.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2017. Groupuscular identity-creation in online-communication of Estonian extreme right. *Semiotica* xx–xx (ilmumas).

- Marwick, Alice E.; Boyd, Danah 2011. I tweet honestly, I tweet passionately: Twitter users, context collapse, and the imagined audience. *New Media and Society* 20(10): 1–20.
- McQuail, Dennis 2000. *McQuaili massikommunikatsiooni teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Miller, Vincent 2008. New media, networking and phatic culture. *Convergence* 14: 387–400.
- Nimmo, Ben; Aleksejeva, Nina; Barojan, Dora 2017. *Russia's Fake "Electronic Bomb": How a fake based on a parody spread to the Western mainstream*.
<https://medium.com/dfrlab/russiasfakeelectronicbomb4ce9dbbc57f8>
- Nyhan, Brendan and Reifler, Jason, 2010. When corrections fail: The persistence of political misperceptions. *Political Behavior* 32(2): 303–330.
- O'Callaghan, Derek; Greene, Derek; Conway, Maura; Carthy, Joe; Cunningham, Pdraig 2015. Down the (White) Rabbit Hole: The Extreme Right and Online Recommender Systems. *Social Science Computer Review* 33(4): 459–478.
- Papacharissi, Zizi 2016. Affective publics and structures of storytelling: sentiment, events and mediality. *Information, Communication & Society* 19(3): 307–324.
- Prøitz, Lin 2017. Visual social media and affectivity: the impact of the image of Aylan Kurdi and young people's response to the refugee crisis in Oslo and Sheffield. *Information, Communication & Society*: 1–16, <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2017.1290129>.
- Silverman, Craig 2015. *Lies, Damn Lies, and Viral Content*. Columbia Journalism School. http://towcenter.org/wp-content/uploads/2015/02/LiesDamnLies_Silverman_TowCenter.pdf
- Thaler, Richard; Sunstein, Gas 2008. *Nudge – Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*. London: Penguin Book.
- Torop, Peeter 2003. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. *Sign Systems Studies* 31(1): 159–173.
- Treufeldt, Indrek 2012. *Ajakirjanduslik fakti loome erinevates ühiskondlikes tingimustes*. Doktoriväitekirj. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ventsel, Andreas 2010. Hegemooniline tähistamisprotsess fotograafias. *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 19(1/2): 212–234.
- Ventsel, Andreas 2017. Viral Communication and the Formation of Counter-publics. *Lexia* 25/26: 365–380.

- Vihalemm, Peeter, Kõuts-Klemm, Ragne 2017. Meediakasutuse muutumine: internetiajastu saabumine. – Vihalemm, P.; Lauristin, M.; Kalmus, V.; Vihalemm, T.; Keller, M. (toim.). Eesti ühiskond kiirenevas ajas: Eesti elaviku muutumine 2002-2014 uuringu Mina. Maailm. Meedia tulemuste põhjal (x). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 251–278.
- Wojcieszak, Magdalena 2010. “Don’t talk to me”: Effects of ideologically homogeneous online groups and politically dissimilar offline ties on extremism. *New media & Society* 12(4): 637–655.

Mõisaruumi ümbertähendustamisest

Tiit Remm

Artikli eesmärgiks on selgitada mõisaansamblite ruumi tähenduslikkust ning ümbertähendustamisi. Visandan ruumisemiootilise analüüsiraamistu, mille peamisteks osisteks on ruumi tähenduslikkuse alused ning sotsiokultuurilise tähendustamise tasandid. Neis toimuva dünaamikana saab mõista ruumilise keskkonna tähenduste mitmekesisust ja liikuvust, ent ka tähenduste sihipärast kujundamist. Mõisatega tegelemine on olnud praktiliselt ja ideoloogiliselt aktuaalne läbi aja. Eesti kultuuri kujunemise üheks keskseks osaks on olnud nimelt suhe mõisaruumiga nii individuaalsel kui kultuurilise eneseteadvustamise tasandil. Ruumisemiootilisi valikuid mõisaruumi ümbertähendustamisel näitlikustan mõisakooli sissepääsu tähendussuhetega, mille mõju ulatub sotsiaalsete suhete kehtestamisest, ajaloo aktualiseerimise ja lapse koolikogemuse kujundamiseni.

Märksõnad: ruumisemiootika, mõisad, mõisakool

Küsites, kuidas kasutatakse ruumilist keskkonda kui vahendit ühiskonna kujundamisel, asetub käesolev töö laiemasse, ruumilise keskkonna sotsiokultuuriliste tähenduste uurimise konteksti. Ajaloos varem kujundatud ruumi taaskasutamine ja ümbermõtestamine võib mitte kaasata varasemat, ent võib sellega ka tihedas dialoogis olla – olgu siis rõhutatud ideoloogilise vastanduse (nt klassivõitluse) kaudu või mälestise abil kohalikule tootele-teenusele sümboolset tarbimisväärtust lisades. Siit lähtuvad keerulised ja põnevad ning ometi vägagi praktilised tõlgendusküsimused. Seepärast püüangi siinkohal arutleda mõisaruumi ümbertähendustamise mõnede momentide üle, mille keskmes on suhestumine varasema funktsiooniga.

Ruumisemiootika puhul võib välja tuua kaks keskset, omavahel põimuvat teemat: (1) keskkonna ruumilisus ja ruumiline keskkond semiootilise süsteemina ning (2) ruumiline tunnetus ja siit edasi ruumilise korrastuse projitseerimine mittemateriaalsele valdkonnale. Esimene neist on üks võimalik rakenduslik lähenemine ruumisemiootikas, teine on ruumisemiootika kui üld- või alussemiootika. Esimene küsib, kuidas ruumiline keskkond ja sellega seonduv on tähend-

duslik, teine aga, kuidas on ruumiline modelleerimine tähendusloome aluseks, kuivõrd on tähendusloome ise olemuselt ruumiline ning kuidas saame seejuures seda ruumilisust määratleda (vt Remm 2015).

Järgnevalt visandan näite esimesest, ühe ruumisemiootilise raamistu mõisaruumi tähendustamiste uurimiseks. “Mõisaruum” osutab siinkohal mõisaga seotud ruumile, mis sisaldab nii valduste ja mõisasüdame geograafilist ja arhitektuurset mõõdet, selle kujutlemist-mõtestamist kui ka ruumilis-tähendusliku nähtusena asetamist laiemasse kultuuriruumi. Mõisaruum eksisteerib Eesti kultuuris omapärase ja olulise, ent samas muutlikult tähendusliku nähtusena. Kuigi “Eesti” määratlemine on mõisa puhul suhteliselt keeruline, on see oluline, sest retrospektiivses (ehk tänapäevase tähendusloome seisukohalt lähtuvas) vaates on Eesti enamasti geograafiliselt määratletav (olles samas konfliktis mõisatega seotud baltisaksa geograafiaga), ent identiteediga seoses on “Eesti” nimelt tihedalt põimunud mõisaruumiga. Teema aktuaalsust on viimastel kümnenditel lisanud mõisakooli kui erilise hariduskeskkonna laiem teadvustamine mõisakoolide toetusprogrammi kaudu (Epner 2015) ning asetumine põnevasse haridusmaastiku reformide keerisesse. Käesoleva töö eesmärk piirdub ruumisemiootilise analüüsiraamistu visandamisega, osutamaks võimalusele tõlgendada mõisates toimuvat ruumi tähendustamise vaatepunktist – seda kõrvuti ja tihedalt seotult ajalooliste, kunsti- ja arhitektuuriajalooliste, pedagoogiliste, elulooliste, majandus- ja haldusgeograafiliste jt lähenemistega.

Ruumi korrastus–tähendus–kasutus kui süntaktika– semantika–pragmaatika

Ruumisemiootika kui rakendusliku ja kui üldsemiootilise suuna eristuse kõrval korrastub ruumisemiootika valdkond semiootiliste süsteemide kolme mõõtme (Morris 1951) – süntaktika, semantika ja pragmaatika – kaudu. Kuna ruumiline keskkond eksisteerib semiootilise süsteemina kellegi jaoks, saame luua seose laiemal ühiskondlik-kultuurilisel keskkonnal ja protsessidel, teadvustades, et ruumi tähenduslikkus on seotud sootsiumi eluviisi ja maailmamudeliga.

Üheks fookuseks ruumisemiootikas on ruumiline korrastus kui ruumi süntaks ning vastavalt püüdlus leida ruumi tähenduslikkuse alust ruumilisest korrastusest enesest. Arhitektuuri analüüsil on kõnekaad vormilised ühtsused ja transformatsioonid – ehk kuidas saame arhitektuurilisi vorme võrrelda, tuletada ning näha just vormiga tegelemises ruumilist retoorikat (Pellegrino, Jeanneret 2009). Samuti lähtub süntaktilisest vaatest hoone- või asumiplaani analüüs, mis keskendub suletuse ja läbipääsude kaudu eraldatuse ja kontrollituse muustritele, mis määravad ruumi tähenduse seoses sotsiaalsete suhete muustritega (Hillier, Hanson 1993). Göran Sonesson (2014) osutab, et selle ruumisemiootika suuna alget võib näha juba Georg Simmeli töös silla, ukse ja akna läbipääsetavuse kohta (Simmel 1994).

Teiseks fookuseks on ruumi tähendus ehk semantika. Pidades silmas ruumilise keskkonna praktilist kasutatavust kui esmast tasan-dit (mis lähtub subjekti motivatsioonilisest orienteeritusest keskkonna objektidele ning millele saab rajada ka abstraktsemaid kultuurilisi süsteeme), võib arhitektuuri ja tarbeasjade analüüsi najal lühidalt sedastada: ruumi tähenduslikkus on seotud selle kasutusvõimaluse äratundmisega ja kultuurikontekstis omistatava tähendusega. Arhitektuurilise ruumi esmaseks tähenduseks võib pidada selle kasutusvõimalust (Eco 1986: 60). Seejuures on oluline selle kasutusvõimaluse äratundmine kui tõlgendus, milleta tähendust pole. Ühelt poolt tuleb siin arvestada, et ei kasutatavad objektid ega kasutusvõimalused pole üksi, vaid mitmel moel korrastatud ehk üks kasutus seos-tub teistega ning kasutuse muude aspektidega. Teisalt on kasutusvõimaluste korrastused ja millegi kasutusvõimaluse äratundmine seotud kultuurilise kontekstiga – need on tinglikud, õpitud ja kehtivad piiratud. Arhitektuuriline märk on kodeeritud tähendus, mis antud kultuurikontekstis on märgikandjale omistatud.

Esmase tähenduse kõrval on ruumilisel keskkonnal ka teisene tähendus – objekti ja kasutustähenduse ühenduse kaudu saab tähis-tada abstraktsemaid ideid nagu sotsiaalseid suhteid, väärtusi jms. Näiteks, kui ukse esmane tähendus on sisenemise-väljumise võima-lus, siis läbipääsuõiguse valikulisuse ja uste diferentseerimise kaudu võib üks tähistada sotsiaalset staatust või erinevate tegelikkuste kõrvuti eksisteerimist. Nii võib küsida, mis on need sotsiaalse staa-tuse eristused, mida ukse, selle kujunduse ja asukohaga rõhutatakse ning millised objekti omadused (näiteks monumentaalsus) on kujun-

datud toetama nimelt teisest tähendust? Kui kasutus- ehk asustamisviis on kultuuriliselt kodeeritud tähendus, siis nimelt asustamisviisiga (kes ja kuidas?) seotakse sotsiaalseid väärtusi, hinnanguid jms.

Kolmas siinkohal oluline aspekt üksiku ruumielelemendi tähenduslikkuse juures on muutlikkus. Tähelepanu võib nihkuda esmaselt tähenduselt teisele ehk kasutusvõimalus võib jääda näivaks ning sümboolset rõhutatakse kasutusmugavuse arvelt. Kasutused ja sümboolsed tähendused muutuvad ajas ning tekivad erinevad kombinatsioonid uuest ja vanast mõtestamisest ning eriline ajaloolisuse distantseerunud kood. Niisiis saame küsida, kuidas muudab mõisahoo- ne lagunemine või uus kasutuselevõtt selle tähendust – kas ja kuidas toimuvad asendused, täiendused või kihistamine ajaloolisteks ja kaasaegseteks tähendusaspektideks.

Semantika ja süntaktika kõrval on kolmandaks ruumisemiootika mõõtmeks pragmaatika ehk tähendus seoses tegeliku toimimisega. Lühidalt, ruumilist keskkonda kasutatakse mitteverbaalse suhtlusvahendina ideede ja käitumisjuhiste edastamiseks ja mähmähkimiseks ning tõlgendamiseks (Rapoport 1990: 56). Ruumiline keskkond sisaldab vihjeid selle kohta, kuidas olukorda tõlgendada, kuidas käituda, mida teha jne. Niisiis mitte üksnes äratuntav kasutusvõimalus, vaid ruumi tegelik tõlgendamine kasutuses koos tegutsemise, suhtluse, vastastikuse mõistmise võimaluse ja võimusuhetega moodustab pragmaatilise mõõtme. Selle kõrval, et objekte saab tõlgendada seoses nende kasutusvõimalusega ning sellel baseeruva sümboolse tähendusega, võimaldab pragmaatiline mõõde siduda tõlgenduse olukorra raamiga, tegelike subjektide, nende tegevuste ja suhetega.

Mõisaruum sisaldab niisiis kitsalt määratletava kasutustähendusega objektide kõrval ka üldisemaid juhiseid tegevuseks, inimeste omavaheliseks suhtluseks ja suheteks ning on olnud keskkond tähenduslike eristuste väljendamiseks ja märkamiseks. Mõisaruumist võib leida näiteks vihjeid selle kohta, kellel on asja peahoonesse, kes millist sissekäiku kasutab, kellega seal kohtuda saab, millises suhtes ning kuidas on need reeglid korraldatud ajaliselt erinevates olukordades, balli-olukorrast remondini. Küsida tuleks niisiis: *kes teeb mida, millal, kus ja kellega?* (Rapoport 1990: 59). Siinkohal ei saa tähenduse muutlikkust enam lahutada tegelikust käitumisest – kui mõisa peauks on käimiseks suletud, siis võib ta küll tähistada

valikulist sisenemisvõimalust näiva võimalikkusena, ent ei anna parasjagu kellelegi kõrgemat staatust, pigem vastupidi, ütleb, et seda eristust ei tehta – olgu siis seepärast, et pole enam isikuid, kellele eristust rakendada, eristus ise pole (enam) kohane või pole üks kohane seda eristust kandma ja omistama.

Ruumilise keskkonna sotsiokultuurilise tähendustamise tasandid

Liikudes individuaalse kasutuse tõlgendusjuhtudelt üldisemale tasandile võib öelda, et sootsiumi ruumiline keskkond on tema eluviisi ja kultuuriliste tõekspidamiste tingimus, teostus ja väljendus. Täpsemalt võib uurimisel küsida, kuivõrd on tegu mõne kultuurilise maailmamudeli, arhitektuurilise ideaali või muu mudeli teadliku väljendusega ning millisel eesmärgil.

Anti Randviir (2010: 170) on osutanud, et sootsiumi eluviisi ja maailmapildi suhetes ruumilise keskkonnaga võib eristada kolme tasandit. Esiteks, *keskkonna psühhofüüsiline tunnetus* – keskkond on tähenduslikus seoses subjekti tunnetuslike võimetega ja elutsemise viisiga, mis suuresti määrab, mida keskkonnast eristada ja tähenduslikuks (ja oluliseks) pidada. Teiseks, *kultuuriline identiteet* – kuna kogukond, eluviis ja selle kaudu tähenduslik keskkond toetavad omavahel üksteist, kujuneb kultuuriline identiteet tihedas suhtes ruumilise keskkonnaga; nii on olemas “meie kohad” ja “meie viis keskkonda näha ja kujundada”. Lisaks geograafilise ruumi mõtestamisele luuakse sel tasandil kultuurilise maailmamudeli teostusi, keskkondi, mis sellele vastavad ning on seega tähenduslikud maailmapildile vastavuse mõttes – mitte üksnes kasutusvõimaluste äratundmisena. Kolmandaks eristub *sotsiokultuurilise reflektiivse semi-oosi tasand* ehk indiviidi või sootsiumi eneseteadvustamise ja minevikusündmuste tähendustamisega seotu (Randviir 2010: 210). Seda tasandit iseloomustab ühe (tegeliku või imaginaarse) paiga autoriteetsus, mis hakkab korraldama üldisemaid ruumikorrastuspõhimõtteid. Ruum tähendustatakse siin teadlikult *kultuurilisest* (täpsemalt, hinnangulisest *kultuursest*) vaatepunktist ehk mudelile vastavuse alusel tähendusliku ja mittetähendusliku eristuse kaudu.

Kuigi selline esmasemate tähendustamiste suhtes teisene tähendusdamine on kirjelduslikult ülesemiotiseerimine, võib see esitusliku diskursusena siiski kasutada ka ruumilisi vahendeid endid. Seega saab keskkonna kujundamisel lähtuda nii maailmamudeli väljendamisest (identiteedi tasand), kui ka reflektiivsest eneseteadvustamisest oma ruumi kui ideaalmaailma loomisel ning kasutada ruumilist keskkonda semiootilise süsteemina, milles luua kirjelduslikke tekste. Sel tasandil võime ilmselt rääkida keskkonna ruumilisest korrastusest kui kultuurikeelest kultuuris eksisteeriva tähistus- ja modelleerimissüsteemi mõttes. Kui identiteedi ja eluviisiga seoses on mõis väga mitmekesine koht (lapsepõlve mängumaa, kool, teater, esindushoone, võimukeskus, majutuskoh, toltlustuskoh, ühepere-elamu, kogukonnakeskus), siis üksnes sel, reflektiivsel tasandil on võimalik püüelda mõisa ühese (ja väljavalituna seega suvalise) määratluse poole, olgu tegemist algse või hilisema määratlusega.

Tähendusmaailmad mõisaruumis

Mõisaruum eksisteerib eesti kultuuris semiootilise süsteemina, väga mitmeid kihistusi põimiva ja eesti kultuuri määratlemises osaleva kultuurisüsteemina. Iga mõisa ajalugu on olnud eriline väga mitmekesiste võimu- ja haldussüsteemide, kohalikkuse ning seal tegutsenud isikute tõttu – ning väärrib seetõttu omaette põhjalikku süvenemist. Samas võib visandlikult osutada mõnede kultuuris olevatele tähendustamisstrateegiatele ruumilise keskkonnaga tegelemisel. Need on kultuuris olevad tinglikud ja osalt retrospektiivsed üldistused, mille kaudu mõisaruum semiootilise süsteemina kultuuris eksisteerib. Need eristused on nimelt ruumikesksed ehk väljenduvad ka mõisaruumis eneses ja sellega tegelemises, mitte üksnes verbaalses diskursuses ruumi kohta.

Mõisa ja mõisaruumi semiootilise staatuse juures võib tinglikult eristada esmalt *valdamist* ja (*ideaal-*)*maailma loomist* ning, lisaks, sotsiokultuuriliste (ja ruumiliste) muutuste reflektsooniil põhinevat *ümbertegemist*. Mõisa ruumilise nähtusena mõtestamise strateegiatena on need seotud ühiskondlike korrastuste ja kultuurilise maailmapildiga ning mõisate erinevate staatustega (nt eramõisad, riigi-

mõisad, karjamõisad, kirikumõisad jms), samuti aga ka sotsiokultuuriliste muutustega – mistõttu võib nende domineerimise kaudu püüda kirjeldada ka sotsiokultuurilise tähendusloome ajaloolisi arenguid.

(a) *Valdamine*

Sotsiokultuurilise nähtusena on mõisad olnud seotud paljude funktsioonidega ning neid erinevalt kombineerinud. Tänapäeva Eesti kultuuri tagasivaates ilmnevad mõisad sageli seotult 19. saj ja 20. saj algusega, ajaga, mil uuendati paljud mõisaansamblid ning mil kultuuriline eneseteadvustamine tegeles ajaloomüütide kõrval oma kaasaegse reaalsusega. Samas on just see ilmnemine ise ruumi semiotiseerimise üks protsesse. Mõisate ajalugu on muidugi pikem ja rikkalikum. Üheks esmaseks ja püsivaks jooneks võib pidada mõisat majanduslik-haldusliku üksusena, mis loodi omas sotsiaal-majanduslik-ajaloolises kontekstis ning on seotud seisusliku lääni-ühiskonnaga (samas tuleb arvestada, et Eesti alal on valitsussüsteemid olnud õige killustunud ja liikuvad ning mõisate lood seega väga erinevad). Sellelt seisukohalt on mõis esmaselt majanduslik, valdusüksus ning nii terviku kui rajatiste tähenduslikkus on seotud kasutusvõimaluste, esmase tähenduslikkusega. Mõisaruumi kasutas kogu kohalik kogukond ning külalisedki. Mitmekesisel seltskonnal on erinevad osalised, eri rollide ja tegevustega. Seetõttu on mõisaruumi praktiline tähendus kasutajate hulgas ka erinev. Osalist ühtsust võimaldavad kultuurikontekstiga seotud domineerivad kodeerimisviisid, teadmuse jagamine omavahelises suhtluses ning tegevuste ja rollide tihe seotus ja vastastiksõltuvus. Mõisale omane arhitektuuriline ruum ja põllumajanduslik maastik on niisiis tegevusmaastik, mis ilmneb kasutajatele mõneti erinevalt ning kuhu on istutatud (nii otseses kui ülekantud tähenduses) vihjed olukordade kohta.

Üksikute tegevuste võimaldamise keskselt indiviidi–ruumi suhte tõlgendustasandilt saab liikuda sootsiumikesksema vaate juurde. Selle puhul on maastik tähenduslik lähtuvalt eluviisist kui tegevuste ja arusaamade kogumist. Olles kogukonnale omase eluviisi maastik, on see keskkond seotud ka kogukonna identiteedi ja maailmapildiga. Maastiku kujundamine tegeleb ses mõttes maailmapildi väljendami-

sega, teatud normaalsuse-arusaamale vastava elukeskkonna kujundamisega. Normaalsus lähtub siinkohal aga jagatud maailmapildist ja selle suhetest tegevustega.

(b) *Ideaalmaailm*

Maastik kui maailmapildile vastav tegevusmaastik pole tähenduslik üksnes kasutuste kogumina. Tegevused ja nende ruumilisus seotakse identiteedi, kultuuriliste väärtuste ja oluliste (sotsiaalsete vms) eristustega. Keskkonda hakatakse kujundama teadlikult oma tähendusliku keskkonnana, maailmamudeli teostusena. Mõisaruumi kui tegevusmaastiku funktsionaalse sidususe kõrval ilmneb, et maailmapildi ja keskkonnakujunduse vastastikmõjudes on mõisaruum loogilis-tähenduslikult süsteemne (Sorokin 2006: 4) ning on vaadeldav terviku, teosena – *tekstina* Tartu–Moskva semiootikakoolkonna mõistes. Vaimse maailmapildi ruumilise mudeli ja tähendustatud materiaalse ruumi vastavusse seadmine on aluseks ühele *kultuuriruumi* määratlusele (vt Remm 2015: 10), jõulisele praktilis-teoreetilisele määratlusele, mis rõhutab kultuuri territoriaalsust ning on olnud (propagandistlikuks) ajendiks mitmetele ajaloolistele ja nüüdisaegsetele sõdadele. Mõisate huviväärsus on siin aga nüansseeritum.

Eluviisi, sotsiaalmajanduslike suhete ja maailmapildi ruumis teostamisele lisaks on Eestis mõisate puhul toimunud kultuurilise eneseteadvustamisega seotud semiootiline pörkumine. See seab mõisakeskuse Eesti kultuuri loome (eneseteadvustuse) keskmesse. Ühelt poolt osaleb ses pökkumises keisririigis üha aktualiseerunud balti-saksa kogukonna eneseteadvustamine, teisalt, sellega käsikäes olev eestluse identiteedi kujunemine ja kujundamine. Hilisemad vaidlused ja seisukohavõttud kultuurmaastike, sh mõisa ja küla tõlgenduste üle puudutavad küll neid maastikke, ent vähemalt samavõrd ka tõlgendava ühiskonna enesemääratlemist keskkonna mõtestamise kaudu. Talurahva kui eestluse olemuse, klassiühiskonna, mitmekihilise ja -kultuurilise ühiskonna vms mudeli rakendamine ajaloo ja identiteedi mõtestamisel toob kaasa ka keskkonnatõlgenduste vastava korrastamise ning võimaluse paigutada end tähenduslikus ruumis suhetesse n-ö ruumistatud teistega. Sellele kihistusele eelneb aga ruumi seotus kohaliku sootsiumi eluviisi ja identitee-

diga, mis võib olla hoopis mitmekesisem ja pragmaatilisem kui ühele mudelile taandavad sildistamised. Nii ilmnevad mõisaansamblid huvitava nähtusena ühelt poolt eluviisiga seotud keskkonna ja teisalt maastikutõlgenduste kaudu toimuva kultuuri enesetõlgenduse vahel. Randviiru ruumisemiootilistes terminites oleks see kokkupuude kultuurilise identiteedi tasandi ja sotsiokultuurilise reflektiivse semioosi tasandi vahel.

Vanadesse mõisasüdamesse uute arhitektuuriansamblite suurejoonelisemaid arendamisi (eriti 19. sajandil ja 20. sajandi alguses) võib näha püüdena luua oma terviklikku ja korrastatud maailma, luua ideaalmaailma (või selle ruumilist mudelit). Ühelt poolt on tegu kultuurilise maailmapildi teostusega, teisalt aga n-ö kultuurilise eneseotsinguga ning (maastiku)arhitektuuri kui märgisüsteemi kaudu maailma ümbermõtestamisega. Mõisaansamblites väljenduvad korraga nii sootsiumi maailmapilt ja kultuurilised ideaalid kui ka sootsiumile sel hetkel omased tähendusloome põhijooned. Nii sisaldab iga mõisaansambel ja selle kujunemislugu materjali baltisaksa ja eesti kultuuri enesekirjeldusliku tasandi uurimiseks.

Niisiis toimub nihe mõisaruumilt kui kultuurilise identiteedi (maailmapildi) teostuselt reflektiivseks semioosiks – tegeletakse muuhulgas probleemiga, kuidas teadvustada ennast suhtes *teisega* ning kasutada arhitektuuri selle teostamiseks? Oluline on seejuures küsimus, kes on see Teine, kellega mõisaansambli kaudu suhestuda püütakse, kuivõrd on tegu vastandumise ja kuivõrd samastumisega, kuivõrd sotsiaalselt vertikaalsete ja võimuga seotud eristustega või kõrvususel põhinevate kultuuriparalleelidega. Mõisasüda muutub maailma korrastusprintsipiks. Tähendusloome laadi muutuste tunnusteks on siin näiteks suurenev rõhk sekundaarsele tähendusele ning terviku kompositsioonile, tekib mõisaansambel kui arhitektuurilis-tähenduslik tekst ning tinglik maailm, samuti tsitaatidel välismaa arhitektuurist (meenutagem kasvõi Sangaste lossi kui koopiat Windsori lossist ning küsigem selle kopeerimise ajendit). Üheks tunnuseks võib siinjuures pidada ka nimelt ansambli monumentaalsust. Muinasajaloo kontekstis küsib Valter Lang (2007: 16), mis on selle taga, et ühel hetkel hakati Eesti alal püstitama monumentaalseid kalmurajatisi; sarnaselt tuleks küsida, mis muutused on selle taga, et ühel hetkel ilmub maakohtadesse monumentaalarhitektuur? Et muutus on suhteliselt järsk, võib oletada, et tegu pole üksnes

sotsiaalmajandusliku muutusega, vaid suuresti semiootilisega.

1919. aasta maareformiga üksnes mõisasüdamike säilitamist senistele omanikele võib pidada radikaalseks ühiskonnamuutuseks. Samas sisaldub selles ka mõisasüdamete kui (reformijate jaoks olulise kultuurilise *teise*) ideaalmaailmade tunnustamine – säilib tervik ja kultuurilise identiteediga seotud mudel. Kui mõisasüda on kogukonna eneseteadvustamise vahend, omamoodi eneseesitustekst (iseendale ja teistele), siis omamoodi sisaldas maareform kogukonna aktsepteerimist ja vähemuseks määratlemist.

Baltisaksa kultuuri mõistmise kõrval saab küsida ka, kuidas on mõisasüdamete suurejoonelist kujundamist vastu võetud, hiljem mõtestatud ja ideoloogia vankri ette rakendatud. Need refleksioonid võimaldavad ligipääsu reflekteeriva kultuuri käitumis- ja modelleerimisreeglitele ehk annavad võimaluse ka hilisema eesti kultuuri mõistmiseks. Ajaloolise teadvuse kõrval on mõisaruum oma materiaalse püsivuse (mis on *ruumilise semioosi* üldine eripära, vt Tchertov 2002) kaudu püsivalt kaasaegne nähtus, mille mõtestamisega muutuvates sotsiokultuurilistes tingimustes tegeletakse.

(c) Mõisate ümbertegemine

Sotsiokultuurilise reflektiivse tähendusloome tasand paistab iseäranis selgelt silma suuremate sotsiokultuuriliste muutuste kontekstis, puhkudel kui tekib vajadus ruumi ümber mõtestada põhjusel, et senine tähendus ei sobi muutunud eneseteadvusega – geograafiline ruum tuleb teadlikult ümber määratleda ja kujundada uuele maailmamudelile vastavaks. Ühelt poolt võib selleks olla hetk, kui mõisnik otsustab oma maavalduses ideaalmudeli järgi ümberkorraldusi tegema hakata – mis motiveerib materiaalse ja tähendusliku maailma nii suurt ümberkorraldust? Veelgi laiemalt avaldub selline muutus aga mõisakeskuste kasutuse muutmise kampaaniates ja tüüpilistes uuskasutustes.

Uue funktsionaalsuse andmine ei piirdu üksnes olemasoleva ruumi kasutusviisi ega nimetuste uuendamisega, vaid toimub rohkel või vähemal määral ka ümberehitamine. Ent ka ümberehitamine ise on tähenduslik valik ning valik, mida markeerida, mida mitte, millises seoses varasemate ja uute ideedega – ümberehitamise prot-

sess on mitmejärguline re-semiotiseerimine (Iedema 2001).

Mõisaruumi ümbertähendustamine

Mõisaruumi ümbertähendustamise võimalusi on erinevaid; semiootilise analüüsi lihtsama, märgitasandiga seoses võib siinkohal esile tuua nelja.

— Aktuaalsuse kadu uues kontekstis, tähenduslikkuse ja nähtuse hääbumine (ehk kaob nii eristuv objekt, tähendus kui seos).

— Nihe esmaselt tähenduselt teisele või teiseselt esmasele (sümboolsemaks või praktilisemaks muutumine või ka sakraliseerimine ja profaneerimine).

— Tähenduste asendumine või lisandumine ning paralleelse, järgneva või hierarhilise tähenduste korrastuse moodustumine.

— Objekti koos selle tähendusega (ehk märgi) re-kodeerimine ajalooliselt tähenduslikuks objektiks; selle puhul lisandub kahele (tänapäevasele ja ajaloolisele) kodeerimisele ka hinnangu omistamine markeeritud ajaloolisele tähendusele.

Märgist komplekssema, teksti kui keerukama tähendusterviku analüüsisandel võib osutada (re-)tekstualiseerimise võtetele.

— Tähendusliku terviku (teksti) ümberpiiritlemine ulatuse või tähenduskonteksti raamistamise mõttes.

— Tervikusisene koodide ümberstruktureerimine – mõisaansambli kui teksti ehk tähenduskompleksi ümberkujundamine seoste ja rõhuasetuste ümberasetamisega, näiteks baltisaksa kogukonna eneseteadvustamiselt klassivõitlusele või kultuursuse levitamisele.

Mõisakooli sisenemine ümbertähendustamisprobleemina

Mõisahoonde kooliks muutmine on huvitav, mitmekihiline tõlgendusväljakutse, eriti ühiskondlike muutuste käigus, kus mõisast saab ideoloogilise võitluse sümbol. Ühe kõige elementaarsemata ning samas mitmekihilisena võib vaadelda küsimust sissepääsust – mõisa peahoonele lähenemisest, trepist ja eelkõige uksest. See on eristus sisemise ja välise ruumi vahel, ent ühtlasi piir sisemise ja välise

tähendusliku maailma vahel ning vahend eristuste markeerimiseks. Olles äärmiselt praktiline objekt, näiteks eri õhutemperatuuriga keskkondade loomiseks, on uks ka arhitektuuriline objekt, osa tervikust ja element, mis tähistab sisenemis-väljumisvõimalust ning selle kaudu teostatavaid sotsiokultuurilisi (staatuste, rollide, tegevuste jms) eristusi inimeste vahel. Lokaalse eristuse kõrval pakub uks võimalust lülitada n-õ eri maailmade, eri alareaalsuste vahel koos neile omase tunnetusviisi muutusega (vt Schuetz 1945) – näiteks võimalust irduda argireaalsusest koolitöö intellektuaalsesse reaalsusesse või muinasjutulisse mängumaailma.

Mõisahoone kooliks muutmine toob kaasa mitmete tähenduste ülekandumise, esmaste kasutusvõimaluste kõrval ka mõnede kultuurikontekstiga lõdvemalt seotud teisest tähenduste osas (nt ajas kestvus või ajaloolisus, väärtuslikkus, kohaliku sootsiumi üks keskusi). Samuti tekivad uued seosed, sh eristus vana ja uue funktsiooni või konteksti vahel (nt küla vana ja uue keskuse vastandumine). Kerkib ka sootsiumi reflektiivse eneseteadvustamise probleem: kas ühe eluviisi, identiteedi ja enesemääratlusega seotud ruumiline keskkond sobib teise (või vähemalt *uue* määratletud) sotsiokultuurilise olukorraga? Siinkohal on huvitav just tähenduste tasandi muutumise problemaatika.

Võib küsida, kas mõisaruum on sobilik koht koolile ja kas kool on mõisaruumi õige kasutus. Kooli sobivus ja sobimatus mõisa on seotud nimelt mõisa kui omamoodi suletud maailma, ideaalmudeli teostusega, mis on kooli funktsionaalse korraldusega kooskõlas, ent võib vastuoluline olla väärtuselise ja ideoloogilise sisu osas. Teisalt, hindamaks koolifunktsiooni kasutust mõisaruumile, tuleb väga selgelt määratleda hinnangu andmise positsioon (millist aspekti mõisaruumi juures domineerivaks seada ja kuidas suhtuda ümber-tähendustamisesse). Ajalooline mõis ja tänapäevane kool, mis mõisaruumis kohtuvad, on ebasümmeetrilised nähtused.

Uut koolimaja kavandades mõeldakse detailselt läbi haridusastutuse tegevuste jaoks vajaliku ruumi hulk ja korrastus – kus ja kuidas toimuvad tunnid, pidulikud sündmused, vahetunnid, õpetajate-õpilaste eraldamine ja kohtumine, kooli sisenemine jne. Vana maja kasutades toimub selle ühesuunalise kavandamise asemel aga dialoogiline mitmepoolne kohandamine, kus saavad kokku vorm,

vanad ja uued tähendused ning neid seostavate isikute eripärad. Tulemiks on tõenäoliselt vormi ja sisu mitmekesisus, mis saab taustaks igapäevasele õppetööle.

Kui korteri ainus uks loob eristuse sees–väljas, siis mõisa peahoonetel on mitu ust ning see toob kaasa rohkem eristusi kasutajagruppide, staatuste, rollide ja olukordade vahel. Sisemise–välise eristus kannab siin erinevaid semantilisi kategooriaid, loob mitmekesist ruumisüntaktilist struktuuri ning teostub eri kasutusolukordades ja nende suhetes. Näiteks ei ole ajalooliselt paraadtrepil väljamängitavad staatuseristused sama moodi aktuaalsed tseremooniavälisel ajal ega köögiukse juures. Mõisahoonet kasutades seisab kooli ees küsimus, kas ja kuidas tegeleda uste ajaloolise tähendusparandiga. Lisaks pole tegu üksnes ajaloolise tegevusmaastikuga, mis kasutustähendusel põhineb. Ühiskondlik-ideoloogiliste muudatuste käigus, aga koolide kui sotsialiseerimisasutuste puhul ka üldisemalt, aktualiseerub enese ja ajaloolise *teise* identiteedi teadvustamine – küsimus sellest, mis on see kultuurikontekst, milles on arhitektuuriobjekti tähenduslikkus kodeeritud.

Näiteks Mooste kooli puhul võib rääkida kolmest peamisest uksest – kaares juurdesõiduga paraaduks, saali avanev kõrge trepiga uks ning nurgatagune madal poolkeldriuks (Foto 1). Argine sisenemine kõrvaluksest keldrisse ning saali- ja paraadukse kasutamine vaid (suvistel) pidulikel juhtudel näib kordavat sotsiaalset eristust, ent projitseerib ajalooliselt sotsiaalse staatuseristuse ajalis-olukorralisele eristusele. Kuivõrd staatuseristusedki eksisteerivad nimelt olukordades ja vastastikuste äratundmiste kaudu, on tegu nihkega sotsiaalse dominandiga olukorralt kultuurilisele dominandile (Talcott Parsonsi sotsiaalse ja kultuurilise tegevussüsteemi mõttes, Parsons 1951) – ehk sotsiaalsetest eristustest olulisemaks saab olukordade eneste sihipärane suhestamine. Mõisaruumi parand ajalooliste olukorražanrite näol annab rikkaliku materjali kooliolukordade viideteküllaseks väljendamiseks.

Foto 1. Mooste põhikool mõisa peahoones, vasakult paremale: klaasidega uks saalist trepile, kooli argikasutuse valge tahveluks all keskel ning mõisahoone peauks hoone otsas (autori foto).

Alternatiivselt võib ruumi uuskasutus ka korrata samalaadilisi eristusi – nt projitseerides õpilaste ja õpetajate sissepääsu lahutamise seisusliku ühiskonna eristusi kooliinstituutsiooni rollimustrile. Ajaloolist teadvust on uste kaudu võimalik arendada erinevalt, olgu siis klassivõitluse paradigmas, semiootiliste reaalsuste paljususe mängulisemas, multiperspektiivilise ajalookäsitluse või mõnes muus paradigmas. Kui mõisakool suunab tegelema tõlgendusprobleemidega ja nägema maailma mitmekesisena, siis monofunktsionaalselt kihistatud ja valmis ruumiline keskkond “vabastab” täiendava tõlgendusliku aktiivsuse vajadusest, piirdudes eelkõige hetkeolukorra asjakohase tõlgenduskohustusega.

Niisiis, kivise vormi, kultuuriliste sildistamiste, üldise eluviisi jms kõrval ja kiuste jõuab kooli laps. Ta märkab, tõlgendab, suhtleb, tunneb, õpib, elab – tõlgendab ja loob oma keskkonda ja ennast selles. Keskkond, mis ei paku üheseid vastuseid, paneb lapse tõlgendama, maailma vastu huvi tundma ja on seega arendav, vahel ka väsitav. Pedagoogilis-ideoloogiline küsimus on, kas koolikeskkond ise peab olema arendav või on see valitud õppevahendite ja -meetodite pärusmaa.¹

¹ Artikli valmimist toetas IUT-2-44.

Kirjandus

- Eco, Umberto 1986 [1968]. *Function and Sign: Semiotics of Architecture*. – Gottdiener, Mark & Lagopoulos, Alexandros Ph. (eds.) *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*. New York: Columbia University Press, 59–86.
- Epner, Pille (koost.) 2015. *Mõisast kooliks: Eesti mõisakoolide teejuht*. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum.
- Hillier, Bill; Hanson, Julienne 1993 [1984]. *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iedema, Rick 2001. Resemiotization. *Semiotica* 137(1/4): 23–39.
- Lang, Valter 2007. *The Bronze and Early Iron Ages in Estonia*. (Estonian Archaeology 3.) Tartu: Tartu University Press.
- Morris, Charles W. 1951 [1938]. *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, Talcott 1951. *The Social System*. Glencoe: Free Press.
- Pellegrino, Pierre; Jeanneret, Emmanuelle P. 2009. Meaning of space and architecture of place. *Semiotica* 175(1/4): 269–296.
- Randviir, Anti 2010. *Ruumisemiootika: tähendusliku maailma kaardistamine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rapoport, Amos 1990 [1982]. *The Meaning of the Built Environment: A Non-verbal Communication Approach*. Tucson: University of Arizona Press.
- Remm, Tiit 2015. *Sociocultural Space: Spatial Modelling and the Sociocultural World*. (Dissertationes Semioticae Universitatis Tartuensis, 20) Tartu: University of Tartu Press.
- Schuetz, Alfred 1945. On multiple realities. *Philosophy and Phenomenological Research* 5(6): 533–576.
- Simmel, Georg 1994 [1909]. Bridge and door, *Theory, Culture & Society* 11(1): 5–10.
- Sonesson, Göran 2014. New Rules for the Spaces of Urbanity. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique* 27: 7–26.
- Sorokin, Pitirim A. 2006 [1957]. *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships*. (Revised and Abridged in One Volume by the Author.) New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Tchertov, Leonid 2002. Spatial semiosis in culture. *Sign Systems Studies* 30(2): 441–454.

MÄRKAMISI

Kuidas internaliseerida müüti?

Martin Oja

Alljärgnevas jagan mõned algaja õppejõu tähelepanekud semiootika rakendamisest mütoloogia õpetamisel.¹ Lisaks teen katse mõtestada õpetamise ja õppimise protsessi läbi internaliseerimise mõiste, seda ennekõike Lev Vögotski tähenduses.

1. Õpetamine ja semiootika

Võib küsida, kuidas saab semiootik kõnelda semiootikast mitte-semiootikule? Kuidas on võimalik rääkida mingist asjast kellelegi, kes teab sellest teistmoodi; kellelegi, kellele rääkija tahab tutvustada oma vaatenurka? See on loomulikult õpetamise küsimus, ja laiemas plaanis puudutab see võtteid, millega on võimalik muuta ja mõjutada maailma enese ümber. See küsimus on eriti oluline praegu, kus on ühelt poolt olemas süsteemsed teaduslikud teadmised ökoloogiast ja jätkusuutlikest eluviisidest, teiselt poolt aga sügav lõhe nende teadmiste ja massikultuuri vahel. Ainuüksi selle näite varal joonistub teravalt välja vajadus rääkida pedagoogikast mitte üksnes õppeasutustes, vaid kogu ühiskonna tasandil.

Kui vaatame õpetamist kui kommunikatsiooni, milles info liigub saatjalt vastuvõtjale, siis inimene kui vastuvõttev süsteem ei jää õppimise käigus samaks, vaid muutub välise mõju tagajärjel. Õppija jaoks, kes muutub, on õppimine sarnane kangelase teekonnale, nii nagu seda kujutas ameerika mütolooq Joseph Campbell. Väga vähesed asuvad jäägitult teele ja veel vähemad jõuavad kohale. Küsimus on oma endise mina ületamises, kellekski teiseks saamises, sest tõeline õppimine tähendabki muutumist. Siin võib teha vahet lihtsalt õppimise ja “ära õppimise” vahel. Sõna “ära” on mitmes mõttes tähendusrikas: esimesel pilgul on õppetöö see, mis tuleb justkui enda eest teelt pühkida; käsilolev ülesanne tuleb *ära teha* nii, et seda enam olemas ei ole. Aga võib ka välja tuua teise tähenduse – millegi *ära õppimine* võtab õppija kaasa ja viib kuhugi *ära*. Loodetavasti paremasse kohta.

¹ Konverentsil “Mõistma õppides” esitatud ettekande tekst.

Pealiskaudse ja sügava õppimise vahe tuleb esile ka selles, *kuidas* loetakse, või *kuidas saab* erinevatel viisidel raamatut lugeda. Vähemalt ülikooli tasemel eeldatakse vaikimisi, et üliõpilane omandab raamatuteksti abil oma ainet, aga harva kerkib küsimus, kuidas õppida raamatuid *veelgi paremini lugema*. Igale poole jõudnud globaalse visuaalse pöörde taustal paistab see küsimus aina rohkem õigustatud. Probleem ei ole siinkohal üksikute sõnade mõistmises, vaid selles, et inimene võtaks loetud teksti enda sisse, raamat jätaks inimesse jälje; sellele probleemile võibki läheneda internaliseerimise mõiste kaudu.

Agas enne, kui lähenen internaliseerimise probleemile, puudutan koraks oma põgusat õpetamiskogemust Tallinna Ülikoolis Balti Filmi- ja Meediakoolis, peatudes lühidalt ka müüdiga seotud probleemidel ja tähendusseostel, mis viivad omakorda taas semiootika juurde. Esiteks võin märkida, et õpetamisprotsess on minu jaoks siiani olnud samal ajal väga intensiivne õppimine. Asudes stsenaaristika üliõpilastele lugema “Mütoloogia” kursust, oli mu mütoloogia-alane ettevalmistus väga tagasihoidlik; seega pidin esimestel aastatel lähtuma eriti palju semiootikast kui toetuspinnast. Samas kinnitasin endale, et ei ole sugugi halb mõte seostada mütoloogiat kultuurianalüüsiga ja kasutada semiootikat kui teoreetilist raamistikku. Liiasi võimaldab semiootika liikuda müüti uurides loo tasandist tunduvalt sügavamale ja aru saada, kuidas on konkreetne tekst ehitatud, kuidas on selle konstrueerimise juures mõjunud ühiskond ja kultuur ning kuidas just viimased mõjutavad müüditeksti vastuvõttu, mis mõistagi varieerub – vastavalt sellesama ühiskonna ja kultuuri poolt loodud kontekstidele.

Kui räägime ideaalidest, mis küll alati ei pruugi teostuda, siis üks suuremaid semiootika potentsiaale on viia üliõpilane niinimetatud Matrixi olukorda, kus ühtäkki saab selgeks, et tähendused, mida üliõpilane ise (ja ka teda ümbritsev kultuur) on pidanud elementaarseiks, loomulikeks ja fikseerituiks, on selle kultuuri poolt konstrueeritud. Nii võib semiootika avada uue maailma või vähemalt uue vaatenurga. Järgmise etapina võib semiootika pakkuda ka vihjeid, *kuidas* tähendused on konstrueeritud, ja kuidas on mõju avaldanud kultuurivälised tegurid, mis puudutavad füüsilist keskkonda. Mütoloogias seostub füüsilise keskkonnaga kasvõi mütoloogiliste universaalide tekkimise probleem – näiteks miks on kõikide rahvaste mütoloogias (välja arvatud erandina Vana-Egiptuses) Taevas meessoost ja Maa naissoost.

Rääkides semiootikast mittesemiootikule, kerkib omakorda küsimus, kuidas anda edasi semiootika põhiolemust lihtsustatult, aga sealjuures ilma seda vaeseks tegemata. See on keskne probleem ka väljas-

pool haridussüsteemi, sest see mõjutab otseselt semiootikute dialoogivõimet ühiskonna ja teiste distsipliinidega. Kahtlemata tuleb lahendada ka ülesanne, kuidas seletada tundmatut tuntu kaudu, ning milline on nendevaheline märgisuhe.

2. Müüt

Küsimus, mis on müüt, on väga oluline indikaator sellele, mis kultuuris parajasti toimub, mis muutub ja mis jääb samaks. Müüdi definitsioon sisaldab paradoksi: ühelt poolt on müüt väga arhailine ja fikseeritud, teiselt poolt pidevalt ajaga kaasas käiv, dünaamiline. Seega võib visandada kaks müüdi definitsiooni, traditsioonilise ja modernse. Esimene on mõningate variatsioonidega kehtinud peaaegu sada viiskümend aastat alates George Frazeri rajatud rituaalikoolkonnast ja Edward Tylori loodud kultuuriantropoloogiast; teine on seotud Roland Barthes'i, strukturalismi ja vasakpoolse ühiskonnakriitikaga.

Traditsiooniline müüdi mõiste kinnitab, et müüt peab olema *lugu*, ja nimelt selline lugu, mis toimus *müütilisel, sakraalsel ajal* müütiliste tegelastega, s.t mitte tavaliste inimestega, vaid nende totemistlike esivanemate, kangelaste või jumalatega. Samas ulatub müüdi mõju alati müüdi rääkimise aega: müüt seletab kultuuri jaoks oluliste asjade või nähtuste algupära. Näiteks selgitab traditsiooniline müüt enamasti, kuidas sai kultuur endale peamise toiduaine: puebloindiaanlased rääkisid lugusid maisi päritolust, preeriaindiaanlased piisonite tulekust; paljud Vaikse ookeani saarte rahvad aga sellest, kuidas tekkis maailma esimene kookospähkel. Müüt on lugu, mida üks kultuur või ühiskond räägib *iseendale*, selles loos peegeldub kultuuri maailmavaade, uskumused ja sageli ka hirmud. Seega on müüt kultuuri autokommunikatsiooni vahend, identiteedi ja teadvuse kandja. Müüt annab ka selgituse keeruliste vastuoludele ja probleemidele, mida on tavamõistusega võimatu lahendada. Tihti selgitab müüt, mis juhtub inimesega pärast surma või milline suhe valitseb vastandlike mõistete, näiteks elu ja surma vahel. Selliste vastuolude lepitamine on strukturalistliku mütoloogi Claude Lévi-Straussi arvates müüdi tähtsaim funktsioon.

Roland Barthes'i arusaam müüdist on esmapilgul radikaalselt erinev. Barthes'i jaoks ei ole müüt seotud mitte sisu, vaid vormiga. Müüt on teatud tüüpi kõneviis, mis võib vallutada või enda alla haarata ükskõik millise sisu. Müütiline kõneviis võib tabada ükskõik millist objekti või nähtust või olendit – kõigist ja kõigest on võimalik kõnelda müüdi vormis. Müüt pole ainult rääkimise, vaid ka tajumise ja tunne-

tuse laad. Kui traditsioonilise müüdi ülesanne oli rääkida asjade algupä-rast, siis Barthes'i müüdi eesmärk on seda algupära varjata, objektide või mõistete saamislugu peita. Seega püüab müüt kultuuriliselt konstrueeritud näidata loomulikuna ja enesestmõistetavana, muuta asjade ajalugu loomulikuks ja jätta mulje, et *teisiti ei olekski saanud olla* või juhtuda. Semiootika terminites tähendab see, et müüt püüab näidata loomulikuna sidet tähistaja ja tähistatava, märgi ja objekti vahel.

Barthes on eriti kriitiline kodanlike müütide vastu. Ta peab müüdi kui vormi all silmas retooriliste võtete kogumikku, mida kodanlus kasutab, et oma positsiooni ja maailmavaadet säilitada. Nende võtete hulka kuuluvad tundmatu ja võõra eksotiseerimine, vallutatud rahvalt ajaloo äravõtmine, tautoloogia, müüdi kui vaktsiini kasutamine – näiteks Eestis võtab RMK intensiivselt maha põlismetsa ja korraldab samal ajal metsaistutustalguid, et luua muljet jätkusuutlikust majandamisest.

Sõna "kodanlus" võib kuuluda küll omasse aega, kuid Barthes'i kirjeldatud mehhanismid on aktuaalsed iga ideoloogia puhul. Kui eespool oli juttu metsast, siis on Eestis metsaärimehi, kes õigustavad oma tegevust müütilise lõõklausega, näiteks et meie maal on juba aegade algusest puid raiutud. Ka meie "kodanlus" võib apelleerida laiemale progressimüüdile, näiteks neoliberaalses retoorikas kasutatakse aksioomi või endastmõistetava tõena, et majanduskasv on kasulik ja hea, ilma, et antaks aru selle idee ajaloost ja kontekstist.

Barthes'iliku mütoloogi peamine ülesanne ongi paljastada olukordi, kus keegi proovib kedagi mõjutada, esitades mingit ideoloogiat paha-tahtlikult manipuleerides või ka naiivselt, ilma et ta väga hästi teaks, millest räägib. Mütoloog tuletab esmalt meelde, et tähistaja ja tähis-tatava suhe on meelevaldne ja kultuuri poolt konstrueeritud.

Vene suurim müüdispetsialist, osaliselt Tartu–Moskva koolkonnaga seotud Eleazar Meletinski oli Barthes'iga ideoloogia küsimuses üldiselt nõus, rõhutades, et müüt on suurema osa kaasaegsete ideoloogiate vormiks. Samas on kokkuvõtlikult oluline märkida, et Meletinski (1998: 122) soovib olla müüdi definitsiooni laiendamisega ettevaatlik; tema arvates tasub müüdist rääkida kitsamas, traditsioonilises võtmes. Meletinski hoiatab, et ei tohiks müüti ja kultuuriteravikut terminitena ühte sulatada; müüdil oli arhailises ühiskonnas väga ühene integreeriv roll, tänapäeva ühiskonnas aga toimib müüt fragmenteeritult ja metafoorselt.

3. Internaliseerimine

Internaliseerimise mõiste kõige levinum tähendus tuleb sotsioloogiast ning on seotud ühiskondlike standardite, uskumuste ja väärtuste omaksvõtmisega indiviidi poolt. Internaliseerimine oli oluline mõiste ka Freudi psühhoanalüüsis; Freudi jaoks tähendab internaliseerimine lapse superego kujunemist nendesamade ühiskondlike vormide ja normide omaksvõtu teel. Psühhoanalüütilisel ja sotsioloogilisel määratlusel ma pikemalt ei peatu, sest üsna lihtne on aimata või intuiitiivselt tunnetada, et internaliseerimise mõistel on potentsiaal toimida veelgi üldisemal kujul: näiteks õpetamise puhul võib rääkida millestki laiemast kui ainult väärtuste või uskumuste edasi andmisest. Just sellise avarama käsitluse saab internaliseerimine vene psühholoogi Lev Vögotski töödes. Kuigi Vögotski teoorias seostub kõnealune mõiste peamiselt lapse arengupsühholoogiaga, tundub mulle vajalik rõhutada, et internaliseerimine on väga oluline ka hilisemas, täiskasvanud inimese õppeprotsessis.

Vögotski uuenduslikkus 20. sajandi esimese poole psühholoogia-teaduses väljendub ennekõike seoses, mida ta nägi indiviidi kõrgemate psühholoogilised protsesside kujunemise ja välise sotsiokultuurilise mõju vahel, samuti arusaamas, et kontakt kahe pooluse – sisemise ja välise vahel on *märgiliselt vahendatud* ehk semiootiline, toimides suures osas keele ja kõne kaudu. Kõne ongi Vögotski jaoks peamine vahend, mis aitab välist sisemiseks muuta. Võib Tartu–Moskva koolkonna vaimus parafraseerida, et kõne on instrument, mis aitab ületada kriitilist piiri oma ja võõra vahel. Vögotski on defineerinud internaliseerimist kui “välise operatsiooni sisemist rekonstrueerimist”.

Vögotski kirjeldas kolme etappi, mida läbides väline kõne muutub sisemiseks: need on *sotsiaalne kõne*, *privaatne kõne* ja *sisekõne*. Privaatne kõne ehk egotsentriline kõne on sotsiaalse ja sisekõne vahetavorm. Õigupoolest saamegi Vögotski põhjal visandada kaks kontseptuaalset mudelit: ühes toimib otsene tõlge kahe süsteemi vahel, teises on mängus kolm süsteemi, millest keskmine toimib kahe äärmise vahendajana. Kui vaatleme kaht äärmist, sotsiaalset kõnet ja sisekõnet kahekesi, ilma vahendava süsteemita, siis näib, et nende puhul on tegemist eri tüüpi märgisüsteemidega ja siis on täiesti õigustatud intersemiootilise tõlke kontseptsioon. Siinkohal on aga võtmeküsimus, mil määral ja mille poolest need märgisüsteemid erinevad – sellele võivad tänapäeval vastuseid pakkuda hoopis multimodaalsuse teooriad.

Kahtlemata on internaliseerimine ka üks *modelleerimise* viis. Seega on õpetaja ja õpilase suhe kahe modelleeriva süsteemi suhe. Nendel süsteemidel on omadus algselt modelleerida iseseisvalt ja eraldi, pari-

mal juhul aga ka jõuda sünkroonia ning koostööni. Samas avaneb võimalus metamodelleerimiseks: õpetaja võib kujundada õpilase modelleerimise praktikat ja õpilane võib anda tagasisidet ning mõjutada omakorda seda, kuidas õpetaja tema modelleerimise võttestikku kujundab. Milline seos on taolisel modelleerimisel aga Vögotski internaliseerimise kontseptsiooniga, ning kuidas aitab Vögotski mõistestik meil paremini aru saada õpetaja-õpilase infovahetusest?

Nagu Vögotski-uurijad Damianova ja Sullivan märgivad (2011: 346), jäi Vögotski kontseptsioon internaliseerimise liikidest ja mehhaanikast mõnevõrra visandlikuks. Siiski eristavad Damianova ja Sullivan Vögotski tööde lõikes aimatavat tüpoloogiat, mis toetub kolmele erinevale internaliseerimise võimalusele: esiteks võib eristada nn õmbluse-tüüpi, teiseks holistlikku ja kolmandaks struktuurilist internalisatsiooni.

Õmbluse-tüüpi internaliseerimise juures on kaks olulist momenti: esiteks toimib privaatkõne nagu õmblus, mis ühendab bioloogilise või loomuliku protsessi kultuurilise märgiga. Protsessi hilisemas faasis võib märk kaduda või hajuda. Kui privaatkõne on muutunud sisekõneks, siis ei ole sisekõnes enam välist märki vaja. Ühesõnaga: õppides oma emakeele vahendite abil selgeks, mida tähendab sõna "tass", ei pea me oma hilisemas sisekõnes ehk mõtlemises enam seda sõna kujul kasutama; mõtlemise vahend on vähemalt näiliselt muutunud mittemärgiliseks.

Holistliku internaliseerimisega on tegemist siis, kui terve väline operatsioon muutub korraga sisemiseks. Klassikaline näide on, kuidas laps algul loendab arve kuuldavalt, siis aga hakkab seda tegema vaikselt.

Struktuuriline või struktuuri-tüüpi internalisatsioon tähendab, et sisemised psühholoogilised protsessid (ehk mentaalsed funktsioonid) omandavad iseseisva struktuuri. Ma ei näe väga selgelt, miks ei peaks eelmise kahe võimaluse puhul sisemist struktuuri moodustuma (kui räägime neuronite vastastikusest lülitusest, siis saab igasuguse mälu protsessi puhul rääkida struktuurist. Aga nagu eelnevalt öeldud, oli Vögotski internaliseerimise tüpoloogia visandlik). Küll on aga oluline asjaolu, et struktuur selle kolmandat tüüpi internaliseerimise puhul osutub nii tähtsaks, et hakkab mõjutama šabloonina teisi, järgnevaid internaliseerimisi, hakkab toimima eeskujuna nende käigus tekkivate uute struktuuride jaoks.

Selle baas- või šabloonstruktuuri kaudu tahaksingi jõuda tagasi õpetamiseni ning visandada paar võtmepunkti käesolevas mõtteavalduses. Nimelt näen ma õppejõu ühe olulise ülesandena lisaks konkreetse aine õpetamisele lähtuda just sellest samast struktuurilise internaliseerimise kontseptsioonist: anda edasi mõttestrukture, mis aitavad kõige paremini antud ainevaldkonda mõista ja kuhu saab edasiselt paigutada

iseseisvaid mõisteid; samuti on need struktuurid juhenditeks, mis annavad nõu, mida mõistetega peale hakata. Kui õpilasel on vastavad struktuurid omandatud, siis hilisemas õpingufaasis nihkuvad uued, pealetulevad mõisted õigesse kohta.

Muidugi on konkreetsed teadmised ja struktuurid omavahel sõltuvuses ja väga oluline on küsimus, kuidas neid omavahel integreerida. Analoogia võib tuua legoklotsidega: üheks äärmuseks on, kui lapsele antakse terve hulk erinevaid legoklotse, kuid ei jagata ühtegi vihjet, millised võiks olla nende ühendamise põhimõtted (kuidas näiteks ehitada tugevamat konstruktsiooni). Teine äärmus on ainult selgituse või retsepti andmine ilma klotsideta. Analoogia võib tuua ka kulinaaria valdkonnast. On väga keeruline heaks kokaks saada ainult retsepte lugedes, toiduainetega vahetult kokku puutumata. Kahtlemata tuleb struktuure õpetades *eristada universaalset ja oma erialaspetsiifilist komponenti*. Näiteks semiootika õppejõud võib eneselt küsida, millised on need baasstruktuurid, mis just semiootikatudengi peas hakkavad kõige paremini genereerima uusi ja adekvaatseid struktuure ning millesse paigutuvad sujuvalt semiootika mõisted.

Siinkohal ei ole mul kavatsust väita, et müüdistruktuur oleks semiootikale kuidagi eriliselt kasulik või vajalik, kuid lõpetuseks tulen siiski müüdi juurde tagasi. Et katsetada, kas müüdil on meile midagi olulist öelda, ehk siis, kas müüdi internaliseerimisest võib pedagoogika midagi õppida, esitan kaks kiiret küsimust. Esiteks, *mis on müüdi puhul* (nii traditsioonilises, kitsamas mõistes kui ka barthes'ilikus käsitluses, kus vaatame müüti kui kõneviisi) selleks *vahendavaks lüliks sisemise ja välise vahel*? Mulle tundub, et selleks lüliks on alati *tekst*, ja selle poolest sarnaneb müüdi internaliseerimine väga paljuski erinevate ainete õppimisele, kus on samuti teksti kui vahendaja roll üsna paratamatu.

Nüüd aga teine küsimus, mis on märksa olulisem: *kas müüt pakub meile mõne baasstruktuuri, mida pedagoogikas rakendada*? Kas ta viitab mingile baasstruktuurile, mis on pikka aega pidanud vastu aja-proovile? Ma arvan, et näitab küll, ja see struktuur võib olla nii ilmne, et esmapilgul on seda raske tähele panna. Tegemist on *narratiivi minimaalse struktuuriga*: põhjuse ja tagajärje seosega. Nii müüdi klassikaline kui moodne tähendus on seotud põhjuslikkusega (üks seletab või konstrueerib algupära ja teine varjab algupära või varjab selle puudumist, kui tegu on simulaakrumi tüüpi müüdiga). Seega näitab müüt meile, et vähemalt üks asi on inimkultuuris jäänud konstantseks: huvi põhjuse ja tagajärje suhte vastu. Huvi küsimuse vastu, miks mingi sündmus juhtus, mida mingi tegu või mõte endaga minevikus kaasa tõi, ja lõpuks, mida see võib tulevikus tuua? Olen kindel, et narratiivi mini-

maalist struktuuri tuleb tähelepanelikult vaateväljas hoida ja jätkuvalt kasutada ühe pedagoogilise baasstruktuurina.

Tähtsamad allikad

- Barthes, Roland 1991. *Mythologies*. New York: The Noonday Press.
- Damianova, Maria K; Sullivan, Gavin Brent 2011. Rereading Vygotsky's Theses on Types of Internalization and Verbal Mediation. *Review of General Psychology* 15(4): 344–350.
- Meletinsky, Eleazar 1998. *The Poetics of Myth*. London: Routledge.

Sotsiaalne koreograafia – liikumine linnaruumis Lissaboni näitel

Iiris Viirpalu

Käesolev kirjutis võtab vaatluse alla inimeste liikumise Lissaboni avalikus ruumis. Toetudes teatri- ja tantsuteooriatele ning linnasemiootikale, uuritakse linnaruumi ja inimeste mitteverbaalse suhtluse, liikumistrajektooride ja liikumise eripära seoseid. Uurimuse aluseks on kuuajane residentuur Lissabonis, Hangari uurimiskeskuses ning selle raames tehtud vaatlused, vaatlusmärkmed ja fotod. Lissaboni ajalugu ja sotsio-kultuurilist tausta puudutav info pärineb vestlustest Hangari keskuse kuraatori, Bruno Leitaoga.

Uurimistööga alustades oli eelduseks uurija väline vaatepunkt – uurija, kes pole kohalik ning kel puuduvad kohalikule omased taustateadmised, märkab teisi momente, omades ka teistsugust arusaama ja vaatenurka. Siin on tekitatud teadlikult raamistik laiale teemale, keskendudes üksnes Lissaboni linna spetsiifikale ja võrdlemata olukorda teiste linnadega, et uurimisobjekt oleks selgepiirilisem ja kitsam.

Põhieesmärk oli jälgida inimeste (nii kohalike, kui ka turistide) ruumikasutust, liikumismustreid, tabada ja kirjeldada levinud mustreid ja omapärasemaid nähtusi või silmatorkavaid liikumistendentse. Lissabon kui linn on ruumiliselt väga variatiivne, seetõttu oli üheks küsimuseks seegi, kas leidub silmatorkavaid tendentse eri linnaosade üleselt ning kas saab teha üldistusi. Rõhk oli ka sellel, millised tendentsid ja mustrid linnaosade lõikes avalduvad ning kas ja kuidas tuleneb see linnaosade planeeringust, linnaosa elanike rahvusest, vanusest, teatavatest käibivatest koodidest ja nende spetsiifikast. Üheks küsimuseks oli, kas liikumismustrid joonistavad välja teatud kordusi ning kuidas neid kirjeldada.

Uurimistasandid ja vaatlusanalüüsi põhiaspektid

Eristatakse nelja tasandit:

- indiividide liikumine (žestid, hoiak);
- sotsiaalne, prokseemiline (vahemaad, ruumi hõivamine, kogunemised jms);
- linnaosade spetsiifika (ruumimärgid, linnaplaneeringu

- spetsiifika);
- linnaruumi kui terviku tasand (Lissabonile iseloomulikud aspektid, ruumimärgid).

Põhiaspektideks, millele vaatluses ja analüüsis tähelepanu pöörata ning mis on vaadeldavad vastavalt neljale uurimistasandile, osutusi:

- kuidas sotsiaalsus ruumi kaudu esitub, kuidas kohalikud linna kui ruumilist raamistikku ja keskkonda tajuvad ja seal liiguvad ja suhtlevad;
- prokseeimika – inimeste vahemaad sotsiaalsetes olukordades; inimeste ja liikumise tihedus;
- linnaruumi hõredus–tihedus (käidavamad kohad, olulisemad maamärgid, vaatamisväärsused jm);
- ajalisus: hommikune ja lõunane aeg, tipptund ning õhtune, öine aeg;
- argipäevade ja nädalavahetuse vaheldumisest tingitud erisused (väljaskäimine, sotsiaalsus suureneb, suuremad žestid, võetakse rohkem ruumi, seistakse keset teed, kogunetakse gruppidesse);
- suhtluse aspekt (indiviid ruumis ja suuremad grupid või kogunemine, kollektiivsus); (sotsiaalne, prokseeimeline tasand);
- linnaruumi tasandid (kõrguste vahe, trepid, sillad, liftid ja vastavad modifikatsioonid);
- erinevad käibivad ruumikoodid (kui palju ruumi on tavaks hõivata, kus reeglina peatutakse, seisatatakse, kas ruumi kasutatakse agaralt või pigem tagasihoidlikult ja kokkuhoidlikult);
- linnaosade ruumispetsiifika: väljakute, parkide, puhkeplatside olemasolu ja rohkus, kitsad ja laiemad tänavad;
- linnaosade sotsiaalne taust ja ajalugu ning praegune olukord (kultuurilised ja etnilised grupid, subkultuurid, erinevad käibivad kultuurikoodid);
- õues viibimise ja väljas vaba aja veetmise kultuur (mis toob suure osa liikumisest ja liikumise kaudu suhtlemisest avalikesse paikadesse: linnatänavatele, väljakutele, parkidesse).

Linn kui ruumiline süsteem

Linnasemiootikas nähakse linna mitmedimensioonilise, tähendusliku ruumilise süsteemina. Antud juhul moodustavad Lissaboni enda ruumilisus ning sotsiaalne mõõde inimeste liikumises ja ruumikasutuses ühe

terviku, kus sotsiaalsed sidemed ja suhtlusolukorrad kerkivad tähenduslikena esile ruumi poolt loodud kontekstis või raamistikus. Ruumilise determinismi kohaselt ruumid mõjutavad ja isegi determineerivad ühiskondlikke suhteid – on selge, et Lissaboni ruumispetsiifikast tulenevad ka sealse sotsiaalse koreograafia iseärasused ja tüüpilisimad liikumistrajektorid ja -praktikad.

Linnas tajutakse objekte eelkõige läbi suhete ümbrusega, on tõdeud linnasemiootika suurkuju Kevin Lynch. Ta näeb inimesi ja inimeste sooritatavaid tegevusi linna liikuvate elementidena, kasutades väljendeid “vaatemäng” (*spectacle*) ja “lava” (*stage*), kirjeldamaks linnaga seotud taju ja praktikaid. (Lynch 1970: 2) Siin võib näha seost eelnevalt mainitud etendamise ja aktiivse hoiakute demonstreerimisega linnaruumis, samuti teatriteooriatega, kus võib ühiskondlikke olukordi vaadelda etenduslikkuse avaldusena. Lynch jaotab linnapildi elemendid radadeks, linnaosadeks, maamärkideks, servadeks ja sõlmedeks. Viimastest on selgemalt esil rajad, mis seostuvad potentsiaalsete trajektooriga, valitavate teekondadega ühest paigast teise. Rõhk on maamärkidel, mille järgi orienteeruvad nii kohalikud kui turistid, ning millest, vähemalt Lissaboni puhul, saab rääkida kui kesksetest ruumi defineerivatest elementidest. Et vaatluse all oli pigem kesklinn ning sealsed linnaosad ja nende spetsiifika, eristuvad kolmanda parameetrina sealsed eriilmelised linnaosad, servaalad ja sõlmed jäävad kõrvale. Antud juhul on linnaplaneeringust olulisem inimeste liikumine linnas, mistõttu ei ole ruumimärke eraldi käsitletud.

Linnaruumis on rõhk igapäevastel liikumispraktikatel: sh inimeste kohtumised tuttavatega keset tänavat, kõndimine, istumine (eri paigus, eri viisidel). Lisaks sellele annavad tooni kohvikukultuuri ja vaba aja veetmise kultuuriga seonduvalt ka istumine ja ümbruse vaatlemine terrassidel. Üleüldise fooni loovadki suhtlusolukorrad või liikumispraktikad ja -mustrid tänavatel, parkides, väljakutel, jõeäärsetel aladel jne.

Sotsiaalne koostoimimine ja tegutsemine just kehalises ja ruumilises võtmes hõlmab tähelepanelikkust nii ümbritseva linna, kui ka teiste linnaelanike suhtes. Koos liikumine, kõndimine, trajektooriga vahetamine ja liikumiste koordineerimine on rajatud ühisele kavatsuslikkusele ja kogu ümbritsevat keskkonda hõlmavale tajule. Linnas on olemas potentsiaal erinevateks radadeks, trajektoorigeks – linnaelanikud ja turistid eksplitseerivad neist teatud variante, linnas kui tervikus on aga liikumise ja ruumiga seonduvalt pidevalt kohal ka olukordade, liikumistrajektoorige, liigutuste paljusid. Inimeste liikumised ja trajektorid ning kehalised suhtlusolukorrad hõlmavad ka linlikus keskkonnas vormunud norme ja käibelolevaid koode. Nõnda esitatakse Lissabonis seal-

seid kultuurilisi koode ja sotsiokultuurilisi mudeleid. Ruumi võib linna-semiootika vaatenurgast näha nii tajulise, fenomenoloogilise kui kognitiivsena ning kõiki neid külgi saab näha ka inimeste liikumise puhul.

Linnaruumis liikujaid võib sotsiosemiootika kontekstis vaadelda ka agentsuse väljendajatenä. Biosemiootika valdkonda liikudes ja Jakob von Uexküllil teooriaid inimeste ruumikäitumise valdkonda laiendades võib juurde tuua ka "omailma" mõiste, lähtudes just kogemuslikkuse ja tajulisuse aspektist. Uexküll on kirjeldanud elusorganisme kui subjekte, kelle põhitegevus koosneb tajumisest ja tegutsemisest. Ta on määratlenud, kuidas see, mida subjekt tajub, muutub tema tajuilma osaks ning see, mida subjekt teeb, tema mõjuilmaks. Kogemusilm ja mõjuilm koos moodustavadki omailma – Umwelti (Uexküll 1992: 320). Ruumikäitumist ja liikumisi linnas võib seostada ka ökosemiootilise *dwelling*'u – "elunemise" mõistega, kuna see kuulub linnaelaniku tavapärase jalutamise, trajektooride juurde. See on seotud linna tajumisega, teiste kohalolu ja ümbritseva vastuvõtmise ja tajuprotsessidega. Nii võib sellest rääkida kui atmosfääri vastuvõtmist kognitiivsel tasandil.

On selge, et Lissaboni linnaruum mängib märkimisväärset rolli viisis, kuidas inimesed selles linnas liiguvad, samuti teatud liikumismustrite levimisel või esiletõusul teiste seas. Samuti on arusaadav, et kohalike lissabonlaste liikumine ja ruumis käitumine on tihedalt seotud sealse ajaloolise ja kultuurilise taustaga, niisamuti kui sotsiokultuuriliste või isegi subkultuuriliste koodidega.

Linna sotsiokultuuriline ja ajalooline taust

Martim Monizi väljak Mouraria ja Baixa linnaosade vahel on olnud kuni viimaste aastateni pigem ohtlik ja vaesem kant, millel ka ajalooline põhjus: varasematel sajanditel merelt tulnud kaubad sinnamaani välja ei jõudnud. Täna sel päeval on väljakul metroopeatuste ja jaamapiirkonna tõttu samuti veidi teist laadi atmosfäär, kui mujal südalinna. Arvestades, et Mouraria on erinevate etnoste ja kultuuride kohtumise paik, leidub ka Martim Monizil väga erineva kultuuritausta ja rahvusega liiklejaid. Nüüd aga on neile lisandunud ka turistid, küll vähemal määral kui teistes linnaosades.²

Alfama ja Mourarial ning teistel ülalinna asuvatel linnaosadel on planeeringus kindel fookuspunkt, nende linnaosade planeering on olnud pigem spiraalne, koondudes keske maamärgi, tavaliselt kiriku või

² Info pärineb vestlusest Bruno Leitaoga.

kloostri ümber. Vanade fookuspunktide üheks otstarbeks oli ka linna-ruumis orienteerumine, nii ka praegu – seda eriti turistide liikumismarsruute arvestades. Nii erineb kõrgemal asuvate linnajagude ruumiasetus ja teede ja käiguradade võrgustik all-linnast, mis pakub ka inimestele ülalinnas hoopis teistsuguseid trajektoore. Ülikitsaste tänavate tõttu on Alfamas ja Gracas jalakäijatel autode vähesuse tõttu rohkem võimalusi oma käiguruumi laiendada. Nii ongi Lissabonis väga tavapärane, et jalakäijad kõnnivad auto- või trammiteedel, seda ilmselt ka põhjusel, et kõnniteed on kohati alla meetri laiad.

Bairro alto ja Baixa on teadaolevalt maailma esimesed kaheksanurkse planeeringu järgi ehitatud linnajaod. Praegugi nähaolev ja tajutav süsteemne planeering loodi pärast 1775. aasta maavärinat, mis ühes tsunamiga purustas suure osa all-linnast ning tekitas vajaduse terved kvartalid taastada. Paralleelsete laiade tänavatega Baixa planeeringu taustal oli ka soov ehitada üles modernsem linnaosa, mis tähelepanu koondamise asemel mõjuks demokraatlikult ja rõhutaks võrdsust, tõstmata esile mingeid konkreetseid maamärke.

Üks Lissaboni iseloomustavatest ajaloolistest faktidest on ka keskaegsete laiade ringjate avenüüde olemasolu. Need suured tänavad ümbritsesid ja kaitsesid keskaegset Lissaboni, märkides samas ka perifeeriat, ääremaad, piiritledes tervet linna. Hiljem, koloniaalajastul, teravnes linna piiritlemine ja tsentri–perifeeria suhe ka sotsiaalsest aspektist, kui linna piirile ja selle taha, suurte avenüüde piirkonda, saadeti endised ja vabastatud orjad või immigrandid. Tagasivaateliselt võib siin näha sotsiokultuurilist sammu, mis märkis selgelt “meie–nemad” ja “keskuse–perifeeria” eristust nii ühiskondlikul kui ruumilisel tasandil.

Sotsiaalne suhtlus ja liikumine

Sotsiaalne koreograafia linnaruumis kätkeb korraga nii indiviidide vahelist, kui ka indiviidide ja paiga vahelist kommunikatsiooni. Linnarütm ja inimeste liikumise rütmid suhestuvad omavahel, luues sarnaseid ja erinevaid mustreid ning pannes küsima, kas linnaruumi rütm (sh tänavate asetus, väljakute, puhkealade olemasolu, ruumi avarus, kitsus, tihedus) tingib ka inimeste koreograafia ja liikumise selles.

Liikumine linnas on seotud üldise kehalisuse ja kehatasandiga: kuidas inimesed keha kaudu sotsiaalset agentsust väljendavad, kuidas leiavad aset mitteverbaalsed interaktsioonid ning üldine kehalis-ruumiline osalemine avalikus ruumis. Oluline on ka see, millised kehalised liikumismustrid esile tõusevad ning milline on inimeste kehakasutus

avalikus ruumis. Sarnaselt tantsule võib ka avalikus ruumis liikumise kontekstis rääkida kiirusest, tempost, koordineeritusest, liikumismustritest, kordustest, kehahoiakutest või poosidest, koreograafiast ja üksikžestidest.

Lissaboni suhtlussituatsioone võib Jakobsoni (2012) kommunikatsioonimudeli põhjal vaadelda alljärgnevalt: konteksti moodustab linnaruum kui raamistik; kanaliks on keha ja kinesteetilisus, ruumilisus; teade moodustub mitteverbaalsetest, kehalistest märkidest, kehahoiakutest, prokseemikast, performatiivsest käitumisest, üksikžestidest; koodiks on kohalikud kultuurilised, sotsiaalsed, ruumilised kombad ja tavad; lisanduvad saatja ja vastuvõtja. Vaatluse all oli eelkõige interpersonaalne kommunikatsioon ning koos indiviidide liikumisega ka grupp, kogukond ning kollektiivsuse ilmnemine linnaruumis.

Kui siduda Lissaboni linnapilti ja ruumiplaneeringut tervikuna linnasemiootiliste teooriatega, siis on selge, et tegu on väga mitmekülgse, erilise ning selgelt eristuvate linnaosadega linnaga. Üheks tähelepanuväärsemaks aspektiks on tasandite erinevus, mille tõttu on linnas palju kõrguste vahesid, treppe, lifte, jalakäijate sildu, samuti vaateplatvorme. Inimesed liiguvad ja paiknevad mitmel tasandil, mis annab üldisele liikumispildile juurde mahtu, õhulisust ja sügavust. Tähtsust omavad ka kitsad tänavad, trepid, käigud ning üksnes jalakäijale läbitavate linnaosade olemasolu. Üks oluline joon on vähene planeerimine: pigem on lastud linnaruumil sajandite jooksul ise kujuneda (kui välja arvata 1775. aasta maavärinajärgsed korrastused ja teist tüüpi planeering Baixa linnaosas).

Lissabonis on palju ruumi jalakäijatele, palju peatuspaiku, pinke, väikseid platse või linnaosasisesed hoove, kus jalga puhata ja naabrite või tuttavatega vestelda. Silmnähtav on tendents võtta endale avalikus kohas ruumi: peatuda keset tänavat, jääda kõnelema keset teed, kohvikuterrasside kõrvale, poe ette – inimesed on alati avalikus paigas suhtlema ja ruumi hõivama.

Teatriteooriatele tuginedes võib vaadelda etenduslikkust seoses liikumistega igapäevakontekstis: n-ö enese-etendamist linnaruumis tavapärastes sotsiaalsetes situatsioonides. Indiviidid esitavad mingeid ühiskondlikke või individuaalseid käitumismustreid, linnaga suhestutakse trajektooride ja “stseenide” kaudu, mida võib analüüsida linnale ja kogukonnale omase koreograafia aspektist. Esil on kineetilisus ja dünaamika-staatika vahekord, milles on märgata erinevaid temposid ja rütme, seisakuid, peatumisi ja kulgemisi. Linnaruumis võib samuti täheldada koreograafilisi misanstseene, mille aspektideks on ruumis asetumine, suunad, liikumised, kõnd, kehahoiakud, žestid, inimeste-

vaheline distants (prokseemika). Ruumilisteks indikaatoriteks võivad olla mh suletus–avatus, parem–vasak, keskosa–servad. Nende järgi saab kirjeldada indiviidide paiknemist avalikes kohtades, samuti gruppidesse kogunemist.

Samaaegsed või järgnevad tegevused ja liikumised lubavad märgata, kes “soleerib”, esile astub, kes hõivab avalikus ruumis oma žestide ja kehahoiaku või liikumismustritega enam ruumi. Luues kehaga pidevalt märke ning teisalt, lugedes-tõlgendades teiste mitteverbaalseid märke, tekib teatav kehaline ja ruumiline dialoog. Oluliseks aspektiks on ka kohalolu: selle demonstreerimine kehaliselt, millegi ekspressiivne väljendamine, enese füüsiline kehtestamine kohalolevana linnaruumis, avalikus paigas, siin ja praegu. Igapäevasisituatsioonis ja argipäeviti on sellist demonstratsiooni vähem, see kujuneb pigem nädalavahetusesti ja kuulub kokku pidutsemise ja väljaskäimise praktikaga, samuti on see tendents iseäranis omane noortele.

Omaette sotsiaalse koreograafiaga seotud nähtusena tõusiski esile väljas käimine nädalavahetusesti, mil sotsiaalsuse ja kollektiivsuse element suureneb. Lissaboni puhul oli huvitav jälgida, kuidas väljas käimine oli seotud konkreetsete kvartalitega, mis muutusid reedeti ja laupäeviti just inimeste rohkuse, omavahelise mitteverbaalse suhtluse ja liikumismustrite intensiivistumise tõttu väga tihedaks, eristudes suuresti argipäevastest liikumismustritest ja atmosfäärist. Säärastena tõusid esile Chiado ja Bairro alto, kus inimeste liikumine ja väljakutele, baaridesse kogunemine nädalavahetustel hoogustus. Enese-etendamist nähakse siin suhestatuna oma kohaloleku kinnistamise ja enda nähtavaks tegemisega ruumis.

Alljärgnevalt on toodud mõned liikumispraktikad ja -mustrid, mida võib vaatluste põhjal omistada Lissabonile kui tervikule. Põhiliste liikumispraktikatena võis täheldada: kohtumist tuttavatega tänavatel, väljakutel, tänavanurkadel, keset teed; peatumist ja ringi vaatamist keset jalutamist. Viimast iseloomustab liikumise katkestamine, aja võtmine, tempo minimeerimine, mida võib näha ka staatika sekkumisena dünaamilisse liikumisse. Lisaks oli põhiliseks tegevuseks istumine avalikus ruumis (pinkidel, trepiastmetel); kõndimine, jalutamine, sh radade vahetamine, loomine, trajektoorida muutmise; sörkimine, jooksmine, rattasõit jm sportlikud tegevused.

Iga liikumine ja trajektoor põhineb ruumitajul, kinesteensial, ruumilisel orientatsioonil, sotsiokultuurilistel koodidel ja avalikus ruumis käitumise traditsioonidel. Esile tõuseb küsimus representatsioonist: identiteedi, grupikuuluvuse välja näitamine, lisaks sotsiaalsete *habitus*’te demonstreerimine avalikus ruumis liikumise ja sellega

kaasnevate žestide, hoiakute, muustrite kaudu. Liikumist võib näha kui identiteedi ja linnaelaniku/turisti kuvandi loomist ja kinnistamist ruumisituatsioonide ja ruumis aset leidva suhtluse kaudu.

Lissaboni linnaosade ja tuntumate paikade liikumismustrid

Graça

Selle linnaosa eripäraks on suur protsent eakaid ja kohalikke, tooni annavad argiliikumised; olmetegevused ja -stseenid. Põhiliseks liikumismustrite avaldumise paigaks on keskväljak ja ümbritsevad tänavad koos kohvikute ja poodidega ning lähedalasuv ajalehekiosk, kus hommikuti kogunevad kohalikud ja eakad inimesed. Linnaosale on loomulik, et peatutakse seal, kus kohatakse tuttavaid, jäädakse seisma, rääkima, vaatlema ümbrust, olgu või auto- ja kõnnitee piiril. Silma torkab rahulik tempo ning sihiga ja sihitu liikumise vahekord. Autoteid ületatakse suvalistes paikades, sageli peatutakse keset väljakut. Graça keskväljakul ümbritsevad pingid trammi ümberpööramise ala, kus moodustub väike lava pingilistujatest ja väljakut ületavatest jalutajatest, millele lisanduvad kahelt poolt kõnniteed edasi-tagasi liikujad. Trajektoorid on siin esmapilgul suvalised, kõnnitakse risti-rästi, pigem liigutakse üksi või paarikaupa kui seltskondades. Oluline on see, et siin

võetakse liikumiseks nii ruumi kui aega: oma rõivastust kohendatakse keset kõnniteed, kedagi kohates luuakse kahevaheline ruum, mis haarab enda alla enamiku kõnniteest või tänavanurgast, kohtumiste ruum või peatumine laieneb vahel koguni autoteedele. Liikumistihedus on pigem hõre, ruumi pole palju, kuid hoitakse suuremaid vahemaid. Tempo on valdavalt aeglane ja ühtlane, pikitud seisakute või kohtumismomentidega, mis tekitab mulje aeglaselt, jõena voolavast ja üha jätkuvast liikumisest. Gracias ei kiirustata, eeskõndijaist mööda ega ette ei rutata. Rahulikult võetakse ruumi ja aega koeraga jalutamiseks, kingapaelte sidumiseks, väikeste äride ja kaupluste vaateakende silmitsemiseks. Siin võib näha tendentsi, mida sobib ehk kirjeldama väljend “patseerimine” või “promeneerimine”. Liikumine ja žestid on pretensioonitud, pigem silmatorkamatud ja igapäevased, väikese amplituudiga. N-ö enese etendamist või sotsiaalset enesedemonstratsiooni on siin tunduvalt vähem kui teistes linnajagudes, seda kohtab vaid mõne üksiku baari ees nädalavahetustel. Põhilisteks liikumispraktikateks on jalutamine, istumine.

Mouraria

Mouraria, mille etümoloogia viib väljendini “moura” – “maur”, on etniliselt kõige kirjum linnajagu Lissabonis. Seda iseloomustavad kitsad tänavad, käigud, väiksed tänavatest piiratud pargid ja nurgad. Tihti võib näha kogunemisi tänavatel, tänavanurkadel ning aja veetmine kodus kandub sageli ka kodusfäärist väljapoole – näiteks avatakse aknad ning tullakse telefoni-ga rääkima rõdule, samaaegselt ümbrust vaadeldes. Kogunemised konkreetsetel tänavanurkadel õhtutundidel; jalakäijate kvartal, multikultuursus, immigrandid. Tegu on ajaloolise piirkonnaga, mis eksisteeris enne maavärinat. Mouraria piirkonda jääb ka Marim Monizi väljak, ning selle piirkonna

suurimaks tooniandjaks on just multietnilisus ja erinevate kultuuriliste koodide segunemine – protsess, mis on toimunud juba sajandeid.

Baixa

Baixa näol on tegu teadaolevalt maailma esimene kaheksanurkse planeeringuga linnaosaga, mis vormus pärast Lissaboni kesklinna maatasa teinud maavärinat ja tsunamit. Siin on planeeringus teadlikult hoidutud keskpunktidest, rõhutamaks demokraatlikku ja modernsemat lähenemist linnaruumile. Kvartalisse on kogunenud restoranid ja kauplused, tänavad on siin laiemad kui mujal linnas, mis loob jalakäijatele võimaluse suurema ruumiosa hõivamiseks. Tänavad on selgelt suhtluse paigad, silma torkab eneseesitlus jalutades ja vaateaknaid silmitsedes, omaette koreograafiat esitamas võib näha restoranide “sisseviskajaid”, kes asuvad juba keset tänavat ning lähenevad agaralt igale möödakäijale, liikudes kohe isiklikku ruumi ja andes väljendusrikaste žestidega märku kutsesest toidukohta einestama tulla. Performatiivsus on siin kõrgem kui paljudes teistes piirkondades, rõhk on väljaskäimisega seotud koodidel, ekspressiivsus samuti tavapärasest kõrgem. Liikumisel on kindlad koodid: ruumi on rohkem, ning – eriti öhtustel aegadel – ka tihedamalt rahvast. See asjaolu tekitab mulje trajektoiride ja žestidega täitunud ruumist. Reeglina kasutatakse kõndimisel tänavate keskmist osa, üksikud vaatilejad ja peatujad hoiduvad ka tänavate äärtele, seisavad või istuvad, enamjaolt üksi või paarikaupa. Et tänavatel on ruumi, kogunevad seal ka suuremad seltskonnad, kes hõivavad terve tänavaosaga või suure nurga ristmikul. Prokseemiliselt on vahemaad suured, trajektoirid pigem kahesuunaliselt mööda tänavaid, istujaid pole, kui välirestoranides einestajad välja arvata. See, et oluliseks liikumismustriks on aeglane kõnd, tuleneb ilmselt ka suurest turistide arvust – turistid teevad

kohalikega võrreldes rohkem peatusi, võtavad aega ümbruse vaatlemiseks, seisatavad kaardi silmitsamiseks.

Chiado

Liikumist Chiados iseloomustab ööelu ja ekspressiivsus. Levinud on tänavate-väljakute hõivamine, noored ja suured seltskonnad kogunevad väljakutele: pinkidele, monumentide äärde treppidele, kus seistakse ja istutakse üksteisele lähedal. Žestid on suured, miimika aktiivsem, enesepermatiivsus näitab spetsiifiline kehahoiak, mis rõhutab sotsiaalset kohalolu, kuuluvust gruppi, soovi avaldada muljet. Lisaks enese näitamisele on siin oluline ka teiste vaatlemine. Lissaboni linnaosadest vahest eredamalt on siin esil etendamine: liikumine demonstreerib seda, kuidas võetakse teatud sotsiaalseid rolle või väljendatakse subkultuurilisi *habitus*'i, mida ka liikumises kinnistatakse.

Bairro Alto

Bairro Alto ("üalinn") on elukvartal, samas ka galeriide, söögikohtade ja baaridega täidetud trendikas linnaosa, kus päeval on liikvel vähem rahvast ja inimesed koonduvad suurematele tänavatele, ristmiketele. Bairro Alto jäi maavärinast puutumata, seega on vana planeering säilinud. Siinset liikumist ilmestab kiirem tempo, kindlam trajektoir,

uitajaid on vähem, pigem liigutakse konkreetse suunas, ka linnaosa lihtsalt läbides. Kohtumisi, peatumist, istumist on vähem. Öösel on liikumine sarnane Chiado linnaosaga. Bairro Alto paistab silma suurema dünaamilisusega, mida rõhutab selge vahe päevaste ja

ööste ning argipäevade ja nädalavahetuste liikumismustrite ja praktikate vahel. Öösel annavad tooni kohtumised tänavatel, jäädakse seisma, peatutakse, kõnnitakse edasi-tagasi peotänavatel. Nädalavahetustel ja öösel on liikumine pigem sihitu või seotud baarist baari rändamisega.

Alfama

Ka Alfama linnajagu jäi maavärinast puutumata ning tänavad ja muu ruumikorrastus on säilinud endisena. Linnaosa spetsiifilisus tuleneb ülikitsastest tänavatest, käikude-treppide ja sisehoovide olemasolust. Siin torkab silma kontakt ja suhtlus naabrite vahel, levinud on suitsetamine või telefoniga rääkimine oma maja ees kitsal tänaval või mõnel väiksel väljakunurgal. Samuti suheldakse aeg-ajalt hoopis tänavapoolsete aken-de kaudu, sest tänavad on nii kitsad. Palju on üksikuid inimesi, kes on võtnud istet sisehoovides või väljakutel, tänavatel liigutakse rahulikus tempos, turistid peatuvad pildistamiseks. Kohalikud elanikud suhtlevad siin aktiivselt, kogunetakse välisuste ette, söögikohtade väliterrassidele. Suhtluses ja liikumises, eriti distantsis ja žestides, torkab silma kogu-

kondlikkus ja familiaarsus. Pigem veedetakse aega õues, tullakse tänavale suhtlema, või pistetakse pea aknast välja, et naabriga vestelda ja žestikuleerida. Tulenevalt linnaosa planeeringust, mis koondab kitsad tänavad ja käigud konkreetsete keskpunktide ümber, on siin liikumine ka prõkseliselt tihedam. Inimesed väljakutel, tänavaristmikel ja käikudes on üksteisele lähedal, vahel koguni rii-vates üksteist möödumisel. Alfamas laieneb kodune privaatsfäär avalikku ruumi: inimesed tunnevad end silmnähtavalt koduselt ja mugavalt ka avalikus ruumis tegutsedes, levinud on suhtlus esimese korruse kodu pärani ukse ees. Samuti loovad siin kogu sotsiaalse koreograafia jala-

käijad ja nende trajektoolid ja mustrid, sest autod linnaossa ei pääsegi.

Belèm

Belèm on vana sadamapiirkond, mida iseloomustab avarus, tühjad platsid ning mitmed olulised maamärgid ühes pargi- ja murualadega. Seoses keskaegse kloostriga ja endise kuningapalee olemasoluga on Belèm olnud linlastele ka varem paik, kuhu nädalavahetusel perega aega veetma või jalutama minna. Varem jäi see linnaosa linna piiri taha. Asjaolu, et siin on inimestel rohkem tühja ruumi liikumiseks ning palju avarust, tekitab olukorra, kus individüid jääb ruumiskaalal pigem väikseks tegutsejaks-liikujaks. Ruumi iseloomustab hõredus, seda eriti vahetult jõeäärsetel promenaadil – tegu on justkui suure lavaga, kus etenduvad liikumismustrid ja stseenid. Jõest eemale, parkide poole liikudes kohtab palju puhkeplatse, väljakuid ning tervikuna on kogu linnajaos inimestel laialt ruumi. Mõneti on Belèm sarnane Praça do Comercioga, kus suur ruum pakub lõuendi erinevate liikumismustrite esilekerkimiseks, inimesed liiguvad justkui jooni tõmmates. Samas mõjub inimeste liikumine nii suurel alal märkamatumana, inimeste rohkus ja tihedus niivõrd esile ei tule. Belèmi jõeäärsetel jalutuspromenaadidel ja väljakutel on linna piirkondadest enim tervisejooksjaid ja rattureid. Võrreldes südalinnaga jõeäärse alaga, kus inimestele on loodud võimalused ka jõe ääres suurtes seltskondades istumiseks ja lebamiseks, on siin istumiseks vaid üksikud pingid ja kaldapealse kiviservad. Seega on siin rohkem rõhku aktiivsel liikumisel, samuti ruumi tervisespordiga seotud liikumispraktikateks: kiirkõnniks, rattasõiduks, sörgiks, venitusteks. Belèmi piirkonnas asub ka mitu väljõusaali, mille olemasolu ja kasutus lubab esile tõusta alternatiivsetel treeningu ja spordiga seotud liikumismustritel. Belèmi erinevate parkide muruplatsidel on samuti piisavalt ruumi ning

seda kasutatakse nii puhkamiseks, istumiseks, lebamiseks, kui ka teekondade lühendamiseks ja otseteed kõndimiseks. Muruplatside ümber olevatel radadel liiguvad nii jalutajad kui jooksjad, samuti mängivad lapsed ja pildistavad ning poseerivad turistid. Turistide liikumiskooded on enim sealsete vaatamisväärsuste juures: kloostrikompleksi esisel platsil, kus kogunetakse gruppidesse, poseeritakse hoone või portaali ees (kaasnevad poseerimisega seotud koodid) ja kloostri treppidel, kus istutakse, puhatakse või ümbrust vaadeldakse. Inimeste tihedus ja liikumise intensiivsus suureneb kloostristi uste juures.

Erilisema koreograafilise situatsioonina tõusis esile kloostristi pargi laiadel teedel jalgpalli mängiv seltskond. Pallimänguga kaasnes aktiivne liikumine ja ruumi hõivamine, kukkumised, jalalöögid, kiirendused ja jooksusööstud. Kogu liikumise raamiks oli aga sotsiaalne situatsioon: sõprade omavaheline suhtlus. Võrreldes teiste piirkondadega oli siin silmatorkavaid tendentse: tervisespordiga seotud liikumismustrid tõusid teiste seas selgelt esile; sõltuvalt avarast ruumiplaneeringust ja suurtest ruumimahtudest oli inimeste liikumine kirjeldatav pigem hõredana, indiviidide puhul torkasid silma tempo, mitte üksikud liigutused, enam paistsid silma erilised tegevused nagu pallimängud või väljõusaalides treenimine. Lihtsam oli jälgida liikumismustreid suuremate gruppide või turistide kogunemiste puhul. Esines konkreetseid alasid – väljakuid ja monumentide või vaatamisväärsuste ümbrust –, kus liikumine oli selgelt tihedam ja kodeeritum ning kus hakkas paremini silma koreograafiline moment, sh liigutusmustrid, žestid, kehahoiakud ja nende variatiivsus. Belèmi puhul on taas selge seos ruumiplaneeringu ja inimeste liikumise vahel: inimestel on siin liikumiseks rohkelt avarat ruumi, paiku, kus harrastada sportlikke liikumispraktikaid, kus koguneda seltskonniti. Vähem istumise ja puhkamise paiku on vahetult jõe ääres asuval alal, mis muutis selle ka dünaamilisemaks. Võimalused rahulikeks liikumisteks ja tempo täielikuks minimeerimiseks ja puhkamiseks on olemas aga parkides ja muruplatsidel, kus seda võimalust ka kasutati.

Jõeäärne, Cais do Sodre

Cais do Sodre sadama lähedal kulgev jõepromenaad on oluline linna-ruumis eristuv paik nii kohalike kui turistide arvestades. Siin leidub istumisaluseid, pinke, jõetreppe ning seda võib eelkõige näha puhkealana. Valdav on staatika, aeglane tempo, põhilised liikumised kätkevad istumist kas üksi, paarikaupa või harvem seltskonnas. Igal kellaajal

jalutatakse, vahel leidub ka kiiremas tempos liikuvaid tervisejooksjaid, kes toovad vaheldust muidu stabiilsesse üldpilti. Siin on ruumi kõigeaks – nii seisatamiseks, kui ka pikutamiseks. Silma torkabki staatika ja dünaamika vahekord: istujate ja puhkajate vahel liiguvad ringi kiiremas tempos kohalikud, eraldi trajektoorid on ka pildistajatel-poseerijatel. Silmatorkavaim on tempode ja liikumisintensiivsuse erinevus: mõned inimesed valivad endale koha ja istuvad seal paar tundi, mõni tervisejooksja liigub kärmelt rahvasummast läbi, hoides oma trajektoori ja sõrgitempot. Võrreldes muu linnaga, eriti läheduses olevate Baixa ja Chiado linnajagudega, on siin koreograafilises mõttes suurem vabadus: performatiivsust praktiliselt pole, pigem veedetakse vaba aega, puhatakse, nauditakse sooja ilma, tuttavate kohtamisel seisatamise asemel tullaksegi siia juba paariti või seltskondades. Jõeäärset liikumist toetavad ka arvukad pingid ja kivist isteservad. Põhilisteks liikumispraktikateks on jalutamine, istumine, poseerimine, harvem jooksmine.

Praca do Comercio

Üks Lissaboni peaväljakuid mõjub avara lavana, kuhu mahuvad nii olulised maastikumärgid (monumendid, paleed), kui ka avaruses liiguvad inimesed. Väljaku suurus lubab esile tõusta nii indiviididel kui suurematel gruppidel, silma paistab inimeste kogunemine monumendi

treppidele ja äärde, mis tekitab väljaku keskele tihedama liikumisega ala, mille ümber tekivad igal hetkel uued ja arvukad liikumistrajektorid. Väljaku ületamine diagonaalis või otse, aeg-ajalt peatudes, on

põhiline koreograafiline muster monumendi juures seismise ja istumise kõrval. Väljak mõjub pigem lõuendina, kuhu veetakse jooni ja liikumismustreid ning arvestades suurust, ei ole indiviididel ja isegi suurtel inimgruppidel seda võimalik täita – ümberringi, ees, taga ja kõrval on alati vaba ruumi. Praça do Comercio on üks paremaid paiku inimeste liikumistrajektoride jälgimiseks: erinevalt paljudest teistest paikadest linnas tagab mõõtkava selle, et esil on pigem liikumissuunad ja grupid, kui indiviidid ja nende üksikud žestid või kehahoiakud ja kiirused liikumisel.

Marques de Pombali monument ja park

Tegu on väga avara ja turistirohke piirkonnaga; oluliseks aspektiks on tihedus – palju inimesi mahutab end väiksematele aladele, silma torkavad poseerimisega seotud märgid – spetsiifiline kehahoiak, miimika, žestid; pildistamisega ja inimeste rohkusega kaasnevad ka huvitavad liikumiskoodid: vahetatakse kohti, üritades mitte teistele ette jääda, samas hõivatakse enda ruumi, proovitakse leida parimat ruumiosa pildistamiseks ja vaate imetlemiseks. Kohalikke on siin liikumas minimaalselt – kohvikuterrassil ja jalutamas, kuid põhirõhk on turistide

sagimisel ja pildistamisel, ümbruse vaatlemisel.

Jardim da Estrela

Linna suurimat parki iseloomustavad vaba aja veetmise ja olesklemisega seotud liikumismustrid; pikutamine, aeglane jalutamine, lebamine ja puhkamine – üldine staatilisus ja aeglane, kui mitte olematu tempo. Vaikset ja rahulikku taustastseeni muudavad värvikamaks ja mitmekesisemaks üksikud kiirustajad, kelle liikumistrajektorid ja -kiirus tõusevad esile otsekui soolonombrid vaiksuses liikumatuses ja tardumuses olevas kordeballetis. Purskkaevude/joogikraanide juures mäng: lapsed peatuvad, naljatlevad, pritsivad. Lebamine, puhkus: mängitakse lapsega, loetakse raamatut. Pühapäeval, lõuna ajal oli pargis palju rahvast, inimeste liikumistihedus suurem. Teedel ja eriti teeristidel harrastati ka sportlike tegevusi, lapsevanemad mängisid lastega jalgpalli, lapsed omavahel sulgpalli. Kõige aktiivsem ja mitmekesisem liikumine oligi teeristidel – seal on ka palju ruumi nii jalutamiseks kui lastel rattaga sõitmiseks.

Pühapäeval olid kõik pingid hõivatud, leidus nii üksikuid raamatulugejaid, kui ka vestlevaid seltskondi. Silma torkas üks noorteseltskond, kes kogunes pingi ümber ning selle asemel, et istuda pingil nagu kõik ülejäänud pargis, oli istet võtnud seljatoel, võrtsitades nõnda üldpilti ja ühtlast istumismustrit. Noorteseltskonnas oli rohkem näha ka enese demonstreerimist, sotsiaalse kohalolekuga seonduvat kehahoiaikut,

suuremaid-laiemaid žeste.

Üldiselt on pargis rahulik tempo, inimeste liikumine mõjub ühtlasena, silma torkavad üksikud lapsed või suuremad seltskonnad murul, kelle liikumine on märgatavam ja eripärasem. Üksikud tempovahtused tulenesid sellest, kui lapsed tegid sööste palli järele või sõitsid ratastega, samuti kui möödus mõni parki läbiv kiiremas tempos liikuv jooksja või kõndija. Terve pargi ulatuses võeti liikumiseks palju ruumi, samas kohati trajektoovid kattusid või ristusid. Mitmed trajektoovid, eriti mängivatel lastel või muruplatsidele suunduvatel noortel kujunesid risti-rästi. Kui liikumist graafilisena kujutleda, siis maha kantud joonetest võinuks vedada väga erinevaid suundi ja geomeetrilisi kujundeid. Üks tihedamaid alasid on pargi keskse paviljoni ümber olev ringjas teederist: seal liikus nii jalutajaid, pargist läbiruttajaid, sinna kogunesid paljud lapsed – jooksma, mängima, keksima, üksteist taga ajama. Tervisejooksjaid oli pühapäeval vähe, nende kindlal trajektooril liikumine tekitas selge kontrasti enamusega, kes pigem kindla suunata või aeg-ajalt aeglaselt peatudes ja suunda vahetades teedel jalutasid.

Tähelepanuväärne on erinevate liikumispraktikate ja tegevuste, asendite rohkus pargis: pikutamine, kõnd, jooks, pallimängud, kohtumised tuttavatega ja seisatamised pinkide ääres, žestikuleerimine vestlustes, lastekäru lükkamine, laste sülle võtmine. Rohkelt liikumist oli ka pargi kohvikute juures: einestajad istusid, samas liiguti ringi, mängiti hoogsate liigutustega kaarte. Teistlaadi ja erinevad liikumismustrid ilmsesid

laste mänguväljakul, kus aktiivselt liikusid nii lapsed, kui ka vanemad. Kui lapsed pigem kiikusid ja ringi jooksid, siis täiskasvanud ja lapsevanemad tegid hoogu, toetasid lapsi, kogunesid hetkiti omakeskis gruppidesse vestlema. Mänguväljakul, paviljoni ümbruses ja muruplatsidel oli inimeste kontsentratsioon sama kõrge kui laste mänguväljakutel, kuid liikumismustrid, tempod ja liikumisintensiivsused väga erinevad, luues pildi dünaamikast ja staatikast (muruplatsid). Istuvate inimeste põhilised liikumismustrid hõlmasid lugemisel lehe keeramist, ümbruse ja möödakäijate vaatlemist, nutitelefonis tegutsemist, paaridel või kolmelstel gruppidel ka hoogsat žestikuleerimist.

Muruplatsidel torkasid enim silma perepiknike pidajad seltskondades, kus ka väikelapsed ümberringi liikusid (roomates, kõndides), samuti üksikud paarid, kes vahepeal ringi rullisid, mõned lapsevanemad, kes lasid lastel enda seljal turnida. Mõni inimene tegi ka piknikuplatsi kõrval venitusi või poseeris fotokaamera ees. Mitmetes seltskondades oli võimalik võrrelda erinevaid puhkamise või lugemise asendeid: mõni lebas selili, jalg üle põlve, teine sealsamas kõrval kõhuli, kolmas selili, põlved kõverdatud, raamat käes – moodustades koos huvitava skulpturaalse ansambli. Muruplatsidel oli tempo ülimaldal, pea liikumatuseni viidud, kuid asendid varieerusid suuresti.

Jardim da Estrelas oli märgatav avaliku ruumi planeeringu, käiguradade olemasolu, nende laiuse ja trajektooride suhe inimeste liikumisse – tendents, mida võib märgata kogu linnas. Inimesed kogunevad liikumiseks sinna, kus neile on selleks võimalusi loodud, selle kõrval on aga ka tendents teedest üle astuda, valida oma eraldiseisvaid ja radadest mittesõltuvaid suundi, luua uusi trajektoore üle teede või platside, valguda seltskonniti keset teed. Pargisoolijate trajektoories oli väga palju ristumist, lõikumist, suundi. Teerajad andsid ette pigem üldise liikumisraamistiku, park mõjus seega suure lavana, eri ruumikasutusvõimalusi pakkuva alana, mis oma avaruse, radade ja muruplatside olemasoluga toetab ka mitmekesiste liikumismustrite esile kerkimist. Radade asetus lubab mitte sirgjoonelist, vaid laialivalguvat liikumist, korraka erinevaid suundi ja erinevaid asendeid – tegu on ühe suurimat koreograafilist varieeruvust lubava paigaga Lissabonis, mis soosib ka aktiivset avaliku ruumi kasutust ja hõivamist. Siin tuli väga hästi välja ka liikumistiheduse ja liikumispraktikate erinevus aja lõikes: nädalavahetusel on pargis tuntavalt rohkem rahvast ning ka rohkem liikumist.

Miradourod (vaateplatvormid)

Vaateplatvormid, mida Lissabonis on 18, on kohalikele peatuspaikadeks ja piknikupidamise paigaks, turistidele pildistamiseks, kogunemiseks. Samuti on vaateplatvormidel õhtuti noori ja tudengeid suurtesse seltskondadesse suhtlema kogunenud. Vaateplatvorme iseloomustabki suur erinevus hommikuse, päevase ja õhtuse kellaaja vahel: hommikul ja päeval leiab sealt pigem üksikuid turiste või kohalikke, samuti paare, kes istuvad pingil, teevad väikese puhkepausi või poseerivad piltidel. Päeval ja pärastlõunasel ajal torkavad silma ka üksikud kohalikud, kes platvormil ringe tehes telefoniga räägivad või aeg-ajalt seisatades ja istet võttes koeraga jalutavad. Õhtusel ajal muutuvad vaateplatvormid kogunemispaiakadeks: käib aktiivne suhtlus, süüakse-juuakse, liigutakse ringi ja tehakse aktiivselt pilte. Õhtuti on liikumine märksa aktiivsem, kuigi leidub ka paare, kes vaikselt istudes ja pigem staatilisust hoides loojangut jälgivad. Kui päeva esimeses pooles iseloomustab vaateplatvorme ja sealset liikumist pigem liikumatus, aeglane või minimaalne tempo ja poseerimisega seotud liikumiskoodid (miimika, žestid, poosid), siis õhtul on liikumises märgata elavust ning turismikoodid asenduvad erinevate sotsiaalsete ja suhtlemisega seotud koodidega. Ka prokseeimika muutub: õhtuti on platvormidele kogunenud inimesed üksteisele lähemal, istutakse kambakesi koos või võõrastega ühel pingil. Noorematel ja suurtes seltskondades lisanduvad ka sotsiaalse performatiivsuse, enese kohalolu demonstreerimise ja enese kehtestamisega seotud žestilised ja prokseeimilised märgid. Rohkem kui mujal linnas, tõuseb vaateplatvormidel esile poseerimise ja vaatlemisega seotud liikumismustreid.

Kokkuvõtteks

Põhioletus – asjaolu, et sotsiaalne koreograafia ja inimeste liikumine avalikus ruumis peegeldab linnaruumi, mentaalset pilti linnast ning taju linnaruumist koos selles käibivate sotsiokultuuriliste koodidega – sai kinnitust vaatluste ja analüüsi käigus. Lissabonlaste *habitus*'e osana võib vaadelda nende mitteverbaalset suhtlust ja liikumismustreid linnaruumis, nii individuaalsel, kui ka kollektiivsel kommunikatsioonitasandil. Inimeste liikumine peegeldab Lissaboni kui linna tajumist ning on seotud maamärkide ja planeeringuga, samuti kohaliku kultuurilise tavaga. Inimeste liikumises representeeritakse linna kui ruumilist ja pidevalt arenevat süsteemi. Sotsiaalne liikumine, trajektoorid, must-

rid, kehahoiakud ja valdavad liikumistendentsid representeerivad linna erinevaid aspekte. Neid tervikuna võib näha mitteverbaalse aktiivse kommunikatsioonina nii linnas sees (suhtlus inimeste vahel), kui ka linlaste ja linna kui keskkonna vahel.

Uurimisel eristus neli tasandit: indiviidide liikumine (žestid, hoiak); sotsiaalne, prokseemiline (vahemaad, ruumi hõivamine, kogunemised jms); linnaosade spetsiifika; linnaruumi kui terviku tasand. Neist esimene joonistas välja levinud liikumismustrid ja liikumises väljendatud individuaalsuse. Teisel tasandil tõusis esile see, kuidas ruumis kollektiivselt suheldakse, kuidas ja mille alusel inimgrupid moodustuvad ja liiguvad, niisamuti milliseid vahemaid kommunikatsioonisituatsioonides reeglina hoitakse. Selle tasandi suurimaks mõjutajaks on linnaruum ise, mis loob aluse teatud liikumis- ja käitumisviiside esilekerkimiseks ruumis. Linnaosade tasand aitas kaasa ühes suuremas linnaruumis peituvate erisuste ja ruumikasutuse võimaluste mõistmisel. See võimaldas märgata ja ära tunda just konkreetseile linnaosadele spetsiifilisi mustreid ja liikumistendentsi. Linnaruumi kui terviku tasand kõige laiemat üldistust ja pilku lubava tasandina tõstis esile eelkõige Lissaboni kui tervikliku ruumi – suure linna, mille sees on pidevalt kasutusel erinevad liikumispraktikad oma sotsiaalse ja linnaosaspetsiifilise kontekstiga.

Lissabonile iseloomulike ruumiaspektide ja ruumimärkidena tulid muuhulgas esile: tasandite vaheldumine; kitsad tänavad; jalakäijate ruum; peatuspaikade, pinkide, väikeste platside rohkus; linnaosasisesed väljakud ja tänavanurgad, kus kohalikel tavaks jalga puhata ja naabrite või tuttavatega vestelda; tendents võtta endale avalikus kohas ruumi – peatuda keset tänavat, jääda kõnelema keset teed, kohvikuterrasside kõrvale, poe ette. Lissabonis tervikuna on inimesed aldis avalikus paigas suhtlema ja ruumi hõivama, samuti on noortel nädalavahetustel tendents teha end linnaruumis nähtavaks füüsilise kohalolu, žestide, kehahoiakute kaudu ning kohtuda ja suhelda just avalikus ruumis kogunedes. Lissaboni iseloomustab mitmekülsus, eriilmelisus, selgelt eristuvate linnaosadega ja õhkkonnaga linnaruum. Sellele lisanduvad tasandid, vaateplatvormid, kitsad tänavad, trepid, käigud. Tooni annab vähene planeerimine: planeering torkab silma Baixa ja Bairro Alto linnaosades, samuti jõeäärses piirkonnas, mis on korrastatud alles viimastel aastatel ning mille ruum on ka praegu edasi kujunemas. Lissabon on väga spetsiifiline, linnaruumi poolest selgelt eristuv ja tänu omanäolisele ruumile ka huvitava õhkkonnaga paik.

Sotsiaalne koreograafia linnaruumis kätkeb korraga nii indiviididevahelist, kui ka indiviidide ja paiga vahelist kommunikatsiooni. Linna-

rütm ja inimeste liikumise rütmid toovad esile küsimused: kuidas need omavahel suhestuvad, kas need on erinevad või sarnased, kas linnaruumi rütmid (sh tänavate asetus, väljakute, puhkealade olemasolu; ruumi avarus, kitsus, tihedus) tingivad paljuski ka inimeste koreograafia ja liikumise selles?

Vaatluste ja analüüsi toel võib järeldada, et sotsiaalsete ja ruumiliste kommunikatsioonipraktikate ja liikumise kaudu representeeritakse ning samas taasluuakse ja kirjutatakse linna n-ö üle. Säärane linna pidev representeerimine ja ruumilisuse väljendamine leiabki aset liigutuste, linnaelanike liikumisradade, suundade, trajektooride, tempo – n-ö sotsiaalse koreograafia kaudu. Linn on raamistikuks oma elanike liikumismustritele, radadele ning koreograafilistele ja performatiivsetele interaktsioonidele. Siit edasi liikudes võib linna käsitleda ka teatava inimeste liigutuste ja interaktsioonide aluse või koguni vahendajana – pinnana, mille kaudu toimub ruumilis-kehaline suhtlus.

Kirjandus

- Jakobson, Roman 2012. Lingvistika ja poeetika. *Akadeemia* 10: 1731–1773.
- Lynch, Kevin 1970. *The Image of the City*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Uexküll, Jakob v. 1992. A stroll through the worlds of animals and men: A picture book of worlds. *Semiotica* 89(4): 319–391.

**“Ma ei saa kunagi aru, miks ma pean Tartust ära
sõitma, kui ma seal olen”: Mati Hindiga eesti keelest,
semiootikast ja Tartust**

Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova

Tartu Ülikooli semiootika osakonna sotsiosemiootikute rühm korraldas Anti Randviiru ja Tiit Remmi eestvedamisel 2017. aasta 19. ja 20. mail Elvas seminari “Juri Lotman and sociosemiotics”. Külalisesinejaks olnud Patrick Sériot rääkis teemal “Language and nations: two models”. See oli üks põhjusi, mis tõi seminarile osalema ja ka sõna võtma keeleteadlase Mati Hindi.

Tol seminaril juttu puhudes kutsus ta Saaremaale oma raamatukogu vaatama. Mati Hindi mõte on, et tema raamatukollektsioon võiks jääda näidiseks ühe eesti intellektuaali raamatukogust, nii nagu see sai nõukogude ajal kujuneda.

Käisime Mati Hindil ja tema abikaasal Jutal külas nende talus Kavandis, Orissaare vallas, 19. juulil. 2017 on Mati Hindil juubeliaasta – 28. augustil täitis kaheksakümmend. Kasutasime juhust, et rääkida tema tööst ja suhteist semiootikasse.

Tõepoolest, Mati Hint on semiootikat humanitaarteaduste koospüsimisel tähtsaks pidanud (nagu Joel Sangki viitab, kui ütleb, et “filoloogia õitseb semiootika kujul” – Sang 2016: 578). 1970ndate aastate kohta, mil Mati Hint avaldas artikli humanitaarteaduste ühtsusest (Hint 1974), kirjutab ta hiljem:

Tollal paistis juba siingi, et keeleteadus aitab integreerida teisi inimteadusi, et märgiteooria ja semiootika hakkab laienema keeleteadusest ja filoloogist ning kunstist väljapoole (näiteks zoosemiootikasse) ning loodusteadused (näiteks paleobotaanika) seovad keeleteaduse ja ajaloo üha kindlamini teaduste üldisse arhitektuuri. Strukturalism, semiootika, hiljem generativism ei võtnud filoloogialt midagi traditsiooniliselt filoloogiasse kuuluvast ära. Filoloogia muutus, ta ei lagunenud. (Hint 2016: 629–630)

Seda semiootika-sidet on Mati Hint ka ise aidanud oma eesti keele õpikute kaudu ehitada.

Ta alustas kaugemalt, rääkides oma üliõpilasaastaist. Mati Hint õpis Tartu ülikoolis eesti filoloogiat soome-ugri keelte eriharus. Seoses Generatiivse Grammatika Grupiga (GGG) oli tal eriprogramm, mis lisas

strukturaallingvistika ja matemaatika. Ta õppis ülikoolis 6 aastat (1957–1963) – eriprogrammi tõttu tuli üks aasta juurde. Selle raames tuli sooritada matemaatika teoreetilise haru kõik eksamid; lisainete hulka kuulusid struktuurane lingvistika, kõrgem algebra, matemaatiline loogika jm. Lisaks kuulas ta veel kunstiajalugu. Küsisime Juri Lotmani kohta.³

Neid meie kursuselt, kes kuulasid Lotmani loenguid, oli väga vähe. Mina Lotmani loenguid ei kuulanud. Rätsepa ümbruses valitses Lotmani suhtes ettevaatlik õhkkond, seda on näha ka Lotmani ja Uspenski kirjavahetusest ja mälestustest.⁴ Eesti keele kateedris leiti, et me ei tea, mis seal Lotmani ümber on, hoiame parem eemale. Aga päris eemale ei hoitud, sest GGG korraldas suvekoole Käärikul, kus Moskva tipud olid kohal.

³ Mati Hindi öeldu on kaldkirjas. Allmärkused on autoritelt.

⁴ Asi on ilmselt mitmetahulisem. Sellestasamast Juri Lotmani ja Boriss Uspenski kirjavahetusest on näha, et Huno Rätsep ja Juri Lotman kavandasid tol ajal ühist semiootika laboratooriumi, mille juhataja olnuks Lotman, ning selles olnuks kolm rühma – kultuuri ehk sekundaarsete modelleerivate süsteemide (Lotmani), keele (Rätsepa) ja matemaatilise-otsinguline (Ivar Kulli) rühm – vt Uspenski jt (2016: 15, 17, 92). Paistab, et lahkumine algas alles 1967. aasta lõpul (samal, 64) ning selle teguriks võisid olla rühmade välistest asjaoludest tingitud pinged 1. jaanuarist 1968 sündima pidanud (samal, 112), kuid tollal sündimata jäänud semiootika laboratooriumi ümber.

Selle kohta lisas Mati Hint (27.11.17) järgmise kommentaari. *Rätsep muutus mingist ajast väga ettevaatlikuks ja ei riskinud minna konflikti võimudega. Suuremeelne Lotman võttis oma hõlma alla NLiidu ülikoolides põlu alla sattunud juudinoormehe Gabriel Superfini, kellel Tartus tekkis konflikt ka mitte eriti korraliku käitumise pinnal – nii seda valgustati, aga tegelik põhjus oli nähtavasti side dissidentidega. Rätsep oli selles suhtes tundlik ning see on ka põhjus, miks mind ei jätud ülikooli aspirantuuri; sain TA aspirantuuri-eksamitele Ariste akadeemikusoovitusega. Et mind ülikooli ajal ülipingsalt jälgiti, seda sain ma teada alles 1995. aastal, kui mul Riigikogu liikmena oli võimalik tellida ametlik arhiivikoopia oma KGB-toimikust. Äärepealt oleks mul jäänud diplom (kiitusega) saamata, sest ka minu suhtes algatati vestluste seeria eriosakonnas ja koguni rektor F. Klementiga. Neil päevil lugesin Karl Siilivase lahkumise leinakuulutust ja meenutasin teda tänutundega – dekaanina kutsus ta mind vestlusele ja ütles lõpuks karmilt: “Avaldan valju suulise noomituse”. Aga seltsimehed (tean ka nimesid) ei jätnud seda nii: sain ikkagi käskkirja nõukogude üliõpilasele vääritud käitumise eest (praeguseni koopia siin Kavandi raamatukogus kaustas). Nii ma siis ei saanudki Tartusse jääda.*

Seal, Käärikul, sattus Mati Hint kokku Tartu–Moskva koolkonna liikmetega. Ta meenutab mõnd seika.

Zaliznjakiga⁵ oli kokkupuude ühises seminaris. Zaliznjak oli keeltegeenius. Ükskord Käärikul sõitsime paadiga, Zaliznjak oli purjus ja hakkas äkki rääkima puhas eesti keelt. Talle kohe jäid keeled külge. Suhtlesin ka Boriss Uspenskiga. Oleks pidanud ülikooliajal rohkem kuulama...⁶ Ivanoviga olen kokku puutunud vaid ühe korra. Nikolajevaga oleme foneetika kongressil vähemalt kokku puutunud, ta oli väga sümpaatne.⁷ Praha foneetikakongressil (1967. aastal) tekkis väike sõpruskond, nii et istusime õhtuti koos... Lotmaniga olen rääkinud, kindlasti – kohtusime veel Rahvarinde ajal.⁸ (Juta Hint lisab: Lotmanid elasid ju meie kõrvalmajas – Kastani tänaval. Neil oli ka selline hoovi-poolne maja, kolm poissi traavisid seal ringi...)

Väga tähtis oli Mati Hindi jaoks tema tegevus GGG's. Seoses meie huviga semiootika ajaloo vastu on see oluline muuhulgas seepärast, et innustas tegelema teemadega, mis olid huvitavad ka mitme Tartu–Moskva koolkonna liikme jaoks – näiteks masintõlge. Siin ilmub ka Chomsky nimi – ja mõned mõtted matemaatilise lingvistika valdkonnas.

GGG sündis kolme noore mehe entusiasmist: need olid keeleteadlane Huno Rätsep, arvutusmatemaatik Ülo Kaasik ja matemaatiline loogik Ivar Kull (tema matemaatilise loogika õpikul⁹ hinnatakse tänapäevani). Kuidas nemad kolm üksteist leidsid, seda ma täpselt ei tea – võib-olla seoses sellega, et tulid esimesed arvutid, tuli Ural-1. Ma olen sellega töötanud. See on terve toatäis kappe, mis sööb valget linti sisse nagu paelussi. Siis tuli see buum, et tulevad arvutid ja siis tuleb

⁵ Andrei Anatoljevitš Zaliznjak (s. 1935), vene keeleteadlane.

⁶ Konteksti mõistmiseks on vist oluline, et Lotman enne 1962. aastat semiootikaga ei tegelenud – see algas just ajal, kui Mati Hint oli ülikooliõpinguid lõpetamas.

⁷ Vjatšeslav Vsevolodovitš Ivanov (1929–2017), vene keeleteadlane ja semiootik, üks Tartu–Moskva semiootikakoolkonna rajajaid; Tatjana Mihhailovna Nikolajeva (1933–2015), vene keeleteadlane ja semiootik.

⁸ Rahvarinde asutamiskongressil 1988. a. valiti Juri Lotman volikogusse ja Mati Hint eestseisusesse.

⁹ Kull 1964.

masintõlge, Moskvast anti välja rotaprindiväljaannet Mashinnyj perevod.¹⁰

Tähtis pööre tuli siis, kui saadi aru, et vaja on lause semantilist tõlgendust, enne kui saab sõnadele vasteid otsida. Mehhaaniliselt vasteid otsides ei tule midagi head välja. See pööre, see initsiatiiv tuli ikkagi Chomskylt. Chomsky esimeses suures raamatus – Syntactic Structures – see on siin mul olemas – seal on see lause: “Colourless green ideas sleep furiously”. Siis tuli vahe grammatilisuse ja aktsepteeritavuse vahel. See kõik juhtus lühikese aja sees, 5–6 aasta sees toimusid suunamuutused. Aga algas ikkagi sellest, et tulevad arvutid ja masintõlge. Ülo Kaasik oli ka aasta Ameerikas ja võib-olla sai seal kokku puutuda tegelike probleemidega, mõistes, et asi ei ole mehhaanilises sõnade asendamises – enne on vaja lause semantika analüüsi teha.

GGG võib-olla sündiski sellest illusioonist, et nüüd tulevad arvutid ja masintõlge ja seepärast peavad keeleteadlased ja matemaatikud koos tegutsema. Ma arvan, et see oli üks tõukepõhjus. Tollal oli matemaatika populaarne: näiteks ka Jaan Kaplinski õppis matemaatikat... Hulga-teooria pandi meile juurde, mis samuti polnud nii traditsiooniline matemaatika programmides. Algoritmide teooria ja automaatne tõlkimine olid sees. Sellest on pool sajandit möödas, alles nüüd hakkab midagi toimuma, aga ikka semantilise analüüsi kaudu.

... Hiljem tuli meie juurde Arvo Krikmann. Minul on arvuti rohkem töövahend, aukartust ma arvuti ees ei tunne, aga praegu küll ei tahaks enam programmeerimisega tegelda. Aga Krikmann oli täielik arvutifänn. Graafikud, maakaardid, kõik värviliselt... (Juta Hint lisab: Ta armastas statistikat ka.) Jah, statistikat ka. Krikmann ütles, et vahel ärkab hommikul üles õnnetundega, et kaks asja on olemas – on Eesti Vabariik ja on arvutid! Tema tuli hiljem, aga sulas hästi sisse.¹¹

GGG saavutas ikka mingisuguse tuntuse – Moskvast, Leningradis, Soomes, Gruusias, ja Läänes ka, eriti Hollandis. Huno Rätsepal oli selline kiiks, et kõigi puhul, kes on tema õpilased olnud, peab ta enne nende tööd läbi lugema, kui saadab avaldamiseks. Aga tal käis see üle jõu. Me olime noored ja kirjutasime palju. Ja ma siis loobusin, kui mu artikkel oli kord kirjastusse hiljaks jäänud. Ja siis veel kui ma avaldasin

¹⁰ Nt Rosenzweig 1969.

¹¹ Krikmanniga seoses küsisime, kas Mati Hint suhtles ka Igor Černoviga. Ta vastas meile: Černoviga ma suhtlesin küll, aga mitte nii palju, nagu Krikmann. Ja pärast ülikooli ei olnud ma ju Tartus. 1974 ma läksin Pedasse [Peda = Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinna Ülikooli eelkäija. – K.K., E.V.] tööle poole kohaga dotsendiks.

suure teoreetilise artikli Loomingus¹² – sellest, mis tollal maailma keeleteaduses toimus. See pahandas teda, kuidas noor inimene võib sellist kirjutada. See kurvastas mind väga. ...Tartus siiski Valve Kingisepp oli see, kes mind kateedri uksel nähes rõõmsalt hõikas: “Oi, tere Mati, tore et jälle siin oled”. ...Nüüd on kõik normaalne, ka Huno Rätsepaga. Ent kahju, et selline aeg oli.

Vahepeal vaatasime riieleil raamatuid ja uurisime, kuidas Mati Hint avastas enda jaoks Chomsky, Jakobsoni, Saussure'i teosed.¹³ Ja sedagi, kuidas ta need kõited sai. Ta suhtles palju Ilse Lehistega ja Raimo Anttilaga¹⁴ (kelle eriala oli analoogia ja etimoloogia). Anttila kaudu sai meie vestluskaaslane Chomsky raamatuid. Mati Hindi väitekiri (vt Hint 1973) leidis läänes tähelepanu, sellest sündis kontakte, eriti Soome teadlastega.

Saussure'i lugemine oli nagu ilmutus: ta rääkis semiootika kohta (mille nimi tema juures oli veel semeoloogia¹⁵). Enne seda tambiti meile ajaloolist keeleteadust, see oli paljudele raske. Ent kahju, et praegu keeleajalugu nii vähe õpetatakse. Huno Rätsep luges ka ajaloolist morfoloogiat, lektorina ta oli väga hea. Rätsep kirjutas Keeles ja Kirjanduses artikli “Pidada sammu keeleteaduse arenguga” (Rätsep 1961) ja see näitas, et ta tahtis uuendusi teha.

Saussure'i lugesin aastal 1961 (väga põhjalik konspekt on praeguse ni riiulil), saksa keeles – siis oli veel mitu aastat ülikooli lõpetamiseni. Saksa keele õppisin lugemiskeelena kohe ära.

Jakobsonist sattus esimesena kätte Grundlagen der Sprache.¹⁶ See on DDRi väljaanne, 1960. [Seda on põhjalikult loetud – tekstis on MH allakriipsutused jne – Autorid.] Jakobson tegeles laia haardega, folkloristikani välja.

¹² Hint 1974.

¹³ Hulk huvitavaid semiootika-alaseid väljaandeid hakkas silma – kasvõi näiteks *Zeichen und System der Sprache* (1961; 1962).

¹⁴ Raimo Anttila (s. 1935), soome keeleteadlane; alates aastast 1979 töötab USAs. Mati Hint lisas: *Tutvusin Ilse Lehistega – nagu ka Raimo Anttilaga – üleilmsel foneetikakongressil Prahast 1967. aastal; kuna käitusin seal ebanõukogulikult, siis jäi see kahekümneks aastaks minu ainsaks välisreisiks.*

¹⁵ Saussure'il on prantsuse keeles (1916) muidugi *sémiologie*; inglise keeles on vasteks *semiology* ja eesti keeles *semioloogia*, kuid saksakeelses tõlkes (Saussure 1931), mida Mati Hint luges, oli tõepoolest kasutusel *Semeologie*.

¹⁶ Jakobson, Halle 1960 [1956].

...Ülikooli töökabinetis on mul Charles Peirce'i pilt seina peal. Peirce ei olnud nii kättesaadav. Saussure on tema järeltulijate poolt kirjutatud ikka väga selgeks. Peirce ei ole nii selgeks kirjutatud.

Aga et minust fonoloog sai, selles oli Trubetskoi mõju, ma arvan. Aastal 1960 ma pidin otsustama, millele spetsialiseeruda. Siis hakkas natuke tulema ka vene keeles ameerika keeleteadlasi, nagu Henry Allan Gleason, kes olid küll veidi pinnapealsemad – Trubetskoiiga võrreldes.¹⁷ ...Mis siis veel? Haldur Öimuga klapime hästi. Temal sattus see õnn ja õnnetus, et ta sai aasta stažeerida Šveitsis.¹⁸ Seal sai ta näha vähemalt, mis oli avaldatud. Mul seda võimalust polnud. Viitsol ka oli see võimalus – ta sai vabalt käia Ariste raamatukogus. Aristel oli akadeemiku raamatukogu. Akadeemikule läänest saadetud kirjandust ei konfiskeeritud. Minusugusele saadetu läks kohe Akadeemia raamatukogu erihoidu. Siiski, Robert Harmsi (Texase ülikooli) väitekirja¹⁹ sain Ariste raamatukogust. Harms oli Eestis stažeerimas kolm kuud, 70ndate lõpus vist (või vene aja lõpus), siis ta õppis ka eesti keelt suuliselt kõnelema. Harmsiga olen ma hästi sõbrunud – erialaselt oleme lähedasemate vaadetega kui Ilse Lehistega, kellega jäime küll headeks kolleegideks lõpuni.

Mati Hindi panus eesti keele uurimisse on suur ja mitmetahuline.²⁰ Ta kõneles natuke ka vaidlustest keele kirjeldamisel.

Teate, ma olin konfliktne selle suhtes, kuidas tänapäeva eesti keelt ülikoolis õpetati. Äärmiselt vanameelselt ja puiselt, õudsalt korrektselt – umbes nagu sõjaväemäärustik.

Muide, mind on praegu kutsutud 9. septembril Kuusallu Eduard Ahrensi ausamba avamisele. Väga olulised on tema 1843. ja 1853. aastal ilmunud saksakeelsed eesti keele grammatikad. Ahrens oli see, kes vabastas eesti keele saksapärasest akusatiivist, saksa keele mudeelist. Minu jaoks on tema üks eesti rahvuse konstrueerijatest. Mu õppejõud – Arnold Kask – heitis Ahrensile ette, et ta on liialt kinni soome eeskujudes. Parem ikka soome kui saksa või ladina eeskujud!

Eesti grammatikal on oma mütoologia. Näiteks, enamik aabitsaid ja õpikuid ütleb: kõigil häälikutel on eesti keeles kolm pikkusastet. Midagi sellist pole, see on pettepilt. See vale teooria sündis 36 aastat pärast

¹⁷ Mati Hindi kommentaar: Jäi teile vist näitamata, kui põhjalikult olen lugenud 1960. aastal Moskvast ilmunud Trubetskoi venekeelset Osnovy fonologii.

¹⁸ Vt Velmezova, Kull 2017.

¹⁹ Harms 1962.

²⁰ Vt ka Hint 2002.

Ahrensit – selle mõtles Mihkel Veske välja. Tegelikult on tegu silbipikkustega. Teise ja kolmanda välte erinevus on prosoodiline. See on puhtalt erialane asi, aga mul on olnud selle pärast nii palju konflikte!

Ahrensi ortograafia on eesti keelele väga sobiv. Olid kaks suurt eesti keele geeniust, kes kumbki polnud eestlased – Ahrens ja Wiedemann. Eesti keele häälikuõpetuse suur probleem on see, et prosoodia kihti ja segmentaalset kihti ei ole suudetud selgelt eristada.

Osa Mati Hindi raamatukogust Kavandis, Saaremaal. Autori foto.

Nagu on selge juba mitmetest märkustest, üks Mati Hindi professionaalse tegevuse osa oli seotud pedagoogikaga. Ja tema pedagoogika oli seotud... mõnel määral ka semiootikaga. See puudutab selgesti tema eesti keele õpikuid.

Mida ma kirjutasin, 1983. aastal – oli esimene uute eesti keele keskkooliõpikute põlvkond üldse, mis ütleb, et keel on märgisüsteem. Seal algas uut moodi mõtlemine. See õpik oli kasutusel 21 aastat – viies ja viimane trükk oli 2004. aastal.²¹ Esimene trükk oli natuke kompromiss,

²¹ Hint 1983; 1987; 1991; 1995; 2004; Hint, Maansoo 1992.

teised järjest vähem, vähem ballasti, mis emakeele õpikus on üleaarne. Seda kasutavad nüüd ikkagi vaid väga head õpetajad. Selle järgi võiks heal juhul ülikoolis õpetada. Keskkoolis on nüüd ikka lahjaks jäänud õpetus.

Siis küsisime, keda Mati Hint enda peamisteks õpetajateks peab.

Maailmakirjandust. Ülikooli ajal kahtlemata Huno Rätsep. Nii ajaloolises keeleteaduses, kui ka selles, et ta laskis mul tulla strukturalismi juurde. Ta pidas ju strukturalismi aluste kursust. Kust ta ise selle sai, vat seda ma ei tea. Üldkeeleteaduses esimene ehmatus oli ikkagi Ariste. Ta oli sel ajal noor, natuke edev, selline modernne.

Kui ma keskkooli lõpetasin, siis oli mul kaks valikut, kas matemaatika või kirjandus. Keskkoolis oli mul väga hea kirjandusõpetaja – Heino Puhvel. Aga ülikoolis ei olnud kirjandusloengud midagi teistsugust, kui mul olid juba keskkoolis olnud kirjandustunnid. Sama tase. Aga keeleteadus oli hoopis teine. Seal oli Ariste, särav, natuke edvistav, aga väga huvitav.

... Siin on mul keskkoolikirjandid. [Imekspandavalt ilusas käekirjas. – Autorid.] Manivalde Lubi õpetas meile vene keelt. Selle tõttu ma ei õppinud vene keelt kunagi ära. Ta eesmärk oli “polnõj spisok” (kõik reeglid kogu erandite loendiga).

Meil oli Elva keskkoolis meesõpetajate ja meesõpilaste vahel väga hea suhtlemine. Meil oli poliitring – kogunesime kaks korda aastas. Usaldus oli suur. Ring käis koos kuni EV tulekuni. Siis otsustasid Isamaalased, et need kes Rahvarindega koostööd teevad – mina ja Jüri Rätsep näiteks – neid enam ei kutsutud. Õpetajatest Kalju Toim, Heino Puhvel ja Aleksander Raid (slaavi keeltest tõlkija). Ülikoolist välja visatud õppejõud olid tihti provintsikoolides õpetajateks. Seepärast oligi Elvas väga hea õpetajate kaader. Aga matemaatikat õpetas 8. ja 9. klassis Heinrich Reisenbuk (tal olid KGB aumärgid), 10.–11. klassis Adolf Berg, tsariaegse haridusega mees (Margus Tõnnov oli tema jünger).

Meie klassis oli vaid 3 komnoort, ülikooli kursusel ka alla poole; ülikoolis oli enne suunamist 4 noormeest kompartei kandidaatideks – see oli suur häbi, sellest ei hinganud nad kellelegi enne suunamiskomisjoni.

Mati Hint on pikka aega olnud õppejõuks Tallinnas. Uurime, kuivõrd on semiootika olnud tema jaoks tähtis.

Nojah, niivõrd kuivõrd. Ega mul sellist otsest semiootiku närvi polnud. Tulin semiootika juurde märgi kaudu, märk on mulle väga tähtis. Lingvistiline märk, ennustuslik märk, ja viimasel ajal ka see, kuidas looduses märgid toimivad. See viimane tuleb peamiselt populaarteadusliku kirjanduse lugemisest. National Geographic'ut olen saanud tänu Ilse Lehistele lugeda alates 1971. aastast, niikaua kui Geo ilmus eesti keeles, lugesin ka Geo'd. Millised märgid loomariigis (viimasel ajal loen, et ka taimeriigis) toimivad, see läheb mulle väga korda.

Kas keeleteadusest loenguid lugedes ka semiootikat puudutasid?

Lugesin üldkeeleteadust oma kursuse raames. Mul on mõnede oma üliõpilaste minu loengute konspektid siin. Muidugi rääkisin märgiõpetusest põhjalikult. Sestpeale kui olin Saussure'i lugenud, see oli teine maailm traditsioonilise keeleteadusega võrreldes.

Uurime veel Mati Hindi kolleegide kohta semiootikaga seoses.

Pedas oli Peet Lepik kolleegiks, Tallinnas. Ta oli mu kursusekaaslane. (Juta Hint täiendab: Peet Lepik tuli veidi hiljem, aga lõpus olime mitu aastat ühel kursusel.) Aga tema jah – tema oli üks neid kes käis Lotmani loengutel ülikooli ajal. Aga Pedas me puutusime väga vähe kokku. Talle ei leitud eesti keele ja kirjanduse kateedrites rakendust. Üldkeeleteadus, keeleteaduse sissejuhatus, morfoloogia, fonoloogia ja mõned erikursused olid minu peal. See osa semiootikast, mis keeleteadusega kokku puutub, see oli minu valdkond. Aga Lotmani kompleksmärkide valdkond oli Lepiku huvi. Ega minust suurt semiootikut kuidagi moodi välja ei pigista.

Mainime seepeale: oled ometi semiootika tähtsusest kirjutanud, seda kasutanud, eks ole?

Mida edasi, seda rohkem, ma ütleks! Sest märgid mängivad ühiskonnas ja looduses tähtsat osa.

Lõpuks lingvistikast ja semiootikast kõnelnuna pöördub jutt Tartu poole. Mati Hint on juba maininud Tartut – Lotmani ja Tartu–Moskva koolkonna ja oma õpingutega seoses. Aga selles on enamat. Tartust räägib Mati Hint armastusega, aga samal ajal mõrudusega.

Meil oli allüürniku tuba Jakobi ja Baeri tänava nurgal. Siis aga sain vahetada Teaduste Akadeemia voodikoha Tallinnas aspirantide ühiselamus, nii et saime Tartus orderiga 8-ruutmeetrise toa raudahjuga keskel. Esimene laps Maarja elas ka oma lapsevoodiga seal... Aga Tartuga ei õnnestunud ennast siduda. Ma ei saa kunagi aru, miks ma pean Tartust ära sõitma, kui ma seal olen. Tegelik vaimne kodulinn on ikkagi Tartu, oleks tahtnud olla Tartus. Aga kõike ei saa ise valida. Kui tagastamine algas, oleks tahtnud oma isakodu tagasi – see anti ikkagi ära kohaliku kommunisti sugulasele. Aga meil on siiski Rõngus vanaisa talu... Selle kohaga siin Saaremaal (Kavandis) pole meil aga miskit vana seost...

Eesti haritlane pole võinud olla suure koduse raamatukoguta. Kavandi kogu on väärt hoida. Kuigi Mati Hint ei pea ennast semiootikuks, on tema kontaktid semiootika ja semiootikutega olnud olulised. Semiootika ilmumine eesti keele õpetusse tema teoste kaudu on üheks tähiseks semiootiliste vaadete ajaloos Eestis. Huvi selle distsipliini vastu ei ole määratud kaduma.

Kirjandus

- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Harms, Robert Thomas 1962. *Estonian Grammar*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 12.) Bloomington: Indiana University; The Haag: Mouton & Co.
- Hint, Mati 1973. *Eesti keele sõnafonoloogia. I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- 1974. Humanitaarteaduste ühtsus – keeleteaduse poolt vaadatuna. *Looming* (3): 487–505.
- 1983. *Eesti keele õpik: IX klass*. Tallinn: Valgus.
- 1987. *Eesti keele õpik: IX klass*. Tallinn: Valgus.
- 1991. *Eesti keele õpik 10. klassile*. Tallinn: Valgus.
- 1995. *Eesti keele õpik X klassi humanitaarharule*. Tallinn: Koolibri.
- 2002. *Keel on tõde on õige ja vale*. Tartu: Ilmamaa.
- 2004. *Eesti keele foneetika ja morfoloogia: süvaõpik*. Tallinn: Avita.
- 2016. Mõõtmised ei loo teooriat. *Keel ja Kirjandus* (8/9): 627–637.
- Hint, Mati; Maansoo, Viivi 1992. *Eesti keele õpik: X klassile: (reaal- ja üldharu)*. Tallinn: Koolibri.
- Jakobson, Roman; Halle, Morris 1960 [1956]. *Grundlagen der Sprache*. (Meier, Georg Friedrich, tlk.) Berlin: Akademie-Verlag.
- Kull, Ivar 1964. *Matemaatiline loogika*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Rosenzweig, Viktor Juljevitš (toim.) 1969 = Розенцвейг, Виктор. *Машинный перевод и прикладная лингвистика* 11. Москва.
- Rätsep, Huno 1961. Pidada sammu keeleteaduse arenguga: Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad. *Keel ja Kirjandus* (11): 641–647.
- Sang, Joel 2016. Laguneb? Ei lagune? *Keel ja Kirjandus* (8/9): 577–583.
- Saussure, Ferdinand de 1931. *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. (Bally, Charles; Sechehaye, Albert, herausg.; Riedlinger, Albert, mitw.; Lommel, Herman, übers.) Berlin: de Gruyter.
- Zeichen und System der Sprache*. I. Band 1961. II Band 1962. *Veröffentlichung des 1. internationalen Symposions "Zeichen und System der Sprache" vom 28. 9. bis 2. 10. 1959 in Erfurt*. (Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung Nr. 3 und 4.) Berlin: Akademie-Verlag.
- Trubetskoi, Nikolai Sergejevitš 1960 [1939] = Трубецкой, Николай. Основы фонологии. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Uspenski, Boriss; Kelbert Olga; Trunin, Mikhail (toim.) 2016 = Успенский, Борис; Келберт, Ольга; Трунин, Михаил (ред.). *Ю. М. Лотман – Б. А. Успенский: Переписка 1964–1993*. (Bibliotheca Lotmaniana.) Tallinn: Издательство Izdatel'stvo TLU.
- Velmezova, Ekaterina; Kull, Kalevi 2017. Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: kõnelus Haldur Õimuga. *Akadeemia* 29(2): 212–237.

Leo Võhandu: informaatika seostest semiootikaga

Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova

Leo Võhandu on matemaatik ja informaatik. Veelgi enam, ta on üks neid, kes informaatika Eestis rajas. Ta on olnud analüüsimeetodite õpetajaks ja juhendajaks väga paljude erialade teadlastele – peale matemaatikute ka lingvistidele, bioloogidele, arstidele, sotsioloogidele, juristidele, veelkord lingvistidele – nii et ka humanitaaridele. Ta oli üks Eesti esimesi programmeerimise õpetajaid.²²

Oleme teda mitmel korral saanud kuulata semiootika osakonnas. 16. aprillil 2009. aastal pidas ta loengu kraadiõppe seminaris, Jakob Linzbachist. 4. oktoobril 2016. aastal esines ta Katre Pärna eestvedamisel korraldatud loengusarjas “Keele sajand: Saussure, Linzbach, Jakobson” – Võhandu loengu teemaks oli siis “Jakob Linzbach – tunnustamata mõttehiiglane Eesti minevikust”. Lisaks veel 5. novembril 2016. aastal semiootika 17. sügiskoolis “Keelsus” Taevaskojas.²³ Kõik need loengud olid suuresti seotud Võhandu huviga Jakob Linzbachi vastu,²⁴ ent üldisemalt, nagu tundub, semiootiliste süsteemide modelleerimise vastu. Võhandu Tartus-käikudel esitasime talle aga mõned lisaküsimused tema semiootika-seoste kohta.²⁵

Kas Juri Lotmaniga olite tuttav?

Lotmaniga ma puutusin kokku kahes liinis. Esiteks, siis kui meid rektor, Feodor Klement, kokku pani, umbes aastal 1961. (Just läksin biofüüsika

²² Ajakirjas *Horisont* 1969. aastal ilmunud Leo Võhandu programmeerimise kursuse järgi (tookord Eestis loodud Malgol-keeles) õppis seda teiste seas ka K. Kull :-). Vt Võhandu 1969.

²³ Sealne ettekanne lindistati Ööülikooli loenguks, pealkirjaga “Harjutusi konformsusest”.

²⁴ Vt Lumiste, Võhandu 2007; Võhandu 2015.

²⁵ Ilmestigi Leo Võhandu semiootika-seosed sellega ei piirdunud. Näiteks võib leida John-Tagore Teveti ülevaatest “SERR’i lugu 1999–2012” (SERR oli Tallinnas Teveti eestveetud Struktuurisemiootika Edendamise ja Rakenduse Rühm, kus Võhandu tihti osales), et 27. novembril 2000 on Tevet ja Võhandu pidanud ettekande “Visioone semiootikatest”.

laboratooriumisse tööle,²⁶ ma olin sellal ÜTÜ pealik ülikoolis kolm aastat.) Rektor pani ette, et teeksime koostööd. See kohtumine oli rektori kabinetis. Seal olid Juri Lotman, Ülo Kaasik ja mina, võib-olla keegi veel. Klement ütles, et istute koos ja otsustate, mis te koos tegema hakkate. Klement oli väga läbinägelik mees selle kohta pealt. Siis me rääkisime. Lotmanil ei olnud oma teooriaid sel ajal veel, meil ka ei olnud teooriaid ega vahendeid. Arutasime, aga sellest ei kujunenud tootkord midagi. Meie õnnetus oli just see, et meil ei olnud nii julgeid väiteid, meil ei olnud meetodeid, meil polnud riistvara ega kirjelduse vahendeid. Me ei osanud üldse objekt-süsteemi paika panna. Lotmanil endal ka ei olnud mõistete süsteemi veel – kultuuri osa tekkis tal ju hiljem tegelikult.

Hägasaid süsteeme polnud veel olemas, Zadeh' raamat ilmus hiljem.²⁷ Kui meil oleks siis mõlemal käes olnud Linzbachi käsikiri, siis me oleks mõlemad aru saanud, milles asi ja kuidas edasi minna. Me oleks hiigla kaugele jõudnud, teistest ette sel ajal. Ma olen selles surmkindel.

Veel üks ühine huvi Lotmaniga oli mul – kultuur. Kuidas üldse kultuuri ja kultuursust mõõta? Lätlased on igatahes sellega tegelenud. (Mul oli kuskil riulis lätlaste raamat: Kuidas kultuursust mõõta.²⁸) Minu väide on see, et mida edasi, seda vähem kultuuri tekib, sest kultuur nõuab traditsioone ja see tähendab, et vajab aega kujunemiseks. Kui aga areng läheb eksponentsiaalselt üles, aina kiiremaks, siis kultuuril pole aega üldse tekkida. Kogu aeg käib ainult vehklemine ja tuleandmine. Tähendab, kultuuri ei olegi tulevikus. Kultuur on jooksvalt muutuv. (See on ka Õpetajate Lehes ära trükitud.²⁹)

Aga teiste semiootikutega?

Asi oli niimoodi, et ma istusin rohkem Paul Ariste ja Huno Rätsepaga koos. Praktiliselt iga nädal, kolm aastat, istusime seal ülikooli kohvikus ja arutasime igasugu asju. Isegi kui ma ei ole kokku puutunud nende Tartu–Moskva koolkonna meestega (nende hulgas oli näiteks Vladimir Uspenski³⁰), kaudsed kontaktid olid ikka. Huvitav, eelmisel aastal kuulsin ühte loengut kelleltki Moskvast, kus oli “Ivanovi-Lotmani” kool-

²⁶ Biofüüsika ja elektrofüsioloogia problemlaboratoorium – Leo Vöhandu oli selle teaduslik juhendaja.

²⁷ Lotfi Zadeh esitas hägusate hulkade teooria aastal 1965.

²⁸ Suna, Petrov 1985.

²⁹ Vöhandu, Tõnso 1999.

³⁰ Boriss Uspenski vanem vend (sünd. 1930).

konna kohta öeldud: “provintsial’naja shkola Lotmana”, provintsiaalne Lotmani koolkond. Et nemad olid peamised ja Lotmanil polnud midagi...

Ent strukturalismi ja keeleteaduse kaudu?

Kui oli strukturalistlik lähenemine keeleteaduses, 1950ndail–60ndail, sellega ma puutusin kokku, sest esimese seeria “Keel ja struktuur” toimetaja olin mina, matemaatikuna hoopis. Ja seal oli ka Priit Järve, minu seminaristi, artikkel “Eesti keele entroopia mõõtmisest”. Mul käisid kuulamas loenguid siis nii Haldur Öim kui Priit Järve kui Mati Erelt. Ma osalesin Generatiivse Grammatika Grupis, olin ka selle viie-kümnendal kokkutulekul.³¹ Kui räägin praegu, näiteks, Rätsepast strukturalistina ja selle GGG sidemest semiootikaga tollel ajal³², siis tundub, et ametlikult niisugust mõistet nagu semiootika ei olnudki vist veel, aga kust see mõiste tekkis? Sest see sõna on ju praegu klassikaline.

Sellest semiootika sõnast räägitakse Tartus vähemalt aastast 1964, kui pidada silmas esimest Tartu semiootika suvekooli Käärikul...

Aga me tegelesime Rätsepaga juba viiekümnendate lõpus ju, esimene brošüür ilmus 1965, “Keel ja struktuur”, juba tulemustega³³. GGG loodi ametlikult ka 1965, viiskümmend aastat tagasi...

Matemaatikute hulgas oli Lotmani rühmaga seotud kõige rohkem vist Ivar Kull...

Ivar Kull oli semiootikutega jah tihedamas suhtes, sest ta oli siin paigal, mina kolisin Tallinna ära 1966.

Semiootika kogumike (“Töid märgisüsteemide alalt”, mida tänini antakse välja) teine number algab Ivar Kulli artikliga “Semiotika i obutšenie” (semiootika ja õpetamine).

³¹ Vt Võhandu 2015.

³² Vt sellest ka Velmezova, Kull 2017.

³³ *Keel ja struktuur: Töid strukturaalse ja matemaatilise lingvistika alalt*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, 1965. Esimeses numbris ilmus viis artiklit, autoreiks Ellen Uuspõld, Haldur Öim, Mati Erelt, Jaan Kaplinski, Priit Järve. *Keel ja struktuur* number 2, ilmunud aastal 1968, sisaldab Mati Hindi monograafiamahulise töö ning Reet Kasiku ja Tiit-Rein Viitso artiklid.

Tõsi? Ma ei ole seda näinud.

Selles mõttes see on küllaltki huvitav ja oluline side, sest Te ju Ivar Kulliga puutusite kokku küll.

Me olime ühe kateedri mehed.³⁴

Samal ajal Lotmaniga puutusite kokku vähe, isegi kui töötasite samas majas...

Vaadake, ma istusin tol ajal keeltemajas, järgmises majas peahoonest. Ja Lotman oli ka seal, samas majas. Ka Eduard Laugaste oli samas majas. (Me surusime ta sealt välja ja saime tema ruumi.) Lotman oli kolmandal korrusel, ja me olime teisel korrusel. See tähendab, et meil ei olnud eriti kontakte, muidu oleks mäletanud rohkem midagi. Siis olid teatud tegemised noorest peast.

Huvitav siis ikkagi, miks?

Kõik see tõenäoliselt tähendab, et eestlased ei olnud sel ajal semiootikaga eriti seotud. Miks? Vist Lotman ei olnud piisavalt initsiatiivne!

Mul olid suhteliselt tugevad kontaktid Larissa Volpertiga: tema oli malemängija, mina olin ka malemängija kuni viiekümne teise aastani, kuni mu professor andis aspirantuuris ultimaatumi: kas matemaatika või male. Ma jätsin siis male maha, tegelesin edasi matemaatikaga (aga bridži mängisin ikka edasi). Semiootika ree peale ometi ei sattunud... Tol hetkel ei olnud meil teadmisi ega riistvara. Arusaamine tuli hiljem.

Aga nüüd kümmekond aastat tagasi avastasite Jakob Linzbachi. Temast kui semiootikust kirjutas Issaak Revzin,³⁵ teda on maininud Umberto Eco.³⁶ Tõstate ta esile kui erakordse teadlase.

Kui Linzbach ja Saussure panna omavahel kahevõitlusse, siis Linzbach võidab.

Semiootikutele sattus Linzbachi raamat³⁷ ette mitte lingvistide, vaid kinomeeste kaudu. Pärast said ree peale lingvistid, ja 2005 aasta paiku ka mina. Saussure'i ja Linzbachi raamatud ilmusid ühel ja samal aastal

³⁴ TRÜ arvutusmatemaatika kateeder.

³⁵ Revzin 1965.

³⁶ Eco 1976: 31.

³⁷ Linzbach 1916.

– 1916. *Lingvist, matemaatik ja semiootik vaatavad Linzbachi raamatut erinevalt. Juri Tsvian kirjutas Linzbachist, et Linzbach mõjutas pööret, mis toimus kinematograafias.*³⁸ *Kristeva tutvustas Ecole Linzbachi.*³⁹ *Eestis on Rein Kruus Linzbachi uurinud*⁴⁰. Teda on maininud ka Juri Lotman ja Peeter Torop.⁴¹ Ometi on suures osas Linzbachi arhiiv Tartu Ülikooli raamatukogus veel läbi töötamata.

Linzbach märkas, et tavakeeles on palju liiasust, sellest päästab üleminek kahendsüsteemile. Linzbach oli kontseptimatemaatika või kontseptialgebra loojaid. Tema järgi iga loomuliku keele lause on väljendatav matemaatilise valemiga ja vastupidi.

Et asi oleks selgem – kuidas määratlete semiootikat?

Semiootika on lingvistika filosoofiline metakeel – võib ehk nii? See oli Linzbachi viga et ta ütles oma teooria kohta “filosoofiline keel” – seepärast ei pandud teda tähele.

Semiootika üks ülesandeid on luua keeleuurijatele tööriistu ja meetodeid. Minu meelest üks semiootikute ülesanne on osata luua grammatikaid keeltele millel see veel puudub. Matemaatika on samas teaduste metakeel. Matemaatika on õige kui objektide kirjeldus on õige. Kontsept on aga põhiline kognitiivne ühik nii reaalse kui kujuteldava tähistamiseks.

Mudelite juures on universaalid olulised. Mina tutvusin selle teemaga Mati Hindi kaudu, kes 1960ndate lõpul pidas Emakeele Seltsis ettekande universaalidest. Linzbach alustas Leibnizist. Defineeritavad mõisted tõstetakse järjest kõrvale, kuni alles jäävad aksioomid või universaalid.

Nii et näete informaatikat ja semiootikat seoses olevat.

Kogu semiootika liigub praegu biosemiootika poole. See näib paratamatu olevat. Miks? Praegu on kõige kiiremad otsimismeetodid bioloogilised. Esmalt olid neurovõrgud, siis sügavõpe (deep learning). On sipelgate meetod (ant colony optimization algorithm). Seejärel mesilaste meetod (bees algorithm), mis imiteerib seda, kuidas kollektiivselt ja üksteist teavitades (mesilased teevad seda tantsuga) leitakse üles otsitavad. Mesilastega on seotud ka swarm intelligence – see võiks eesti

³⁸ Tsvian 1998.

³⁹ Vt Kristeva 1967.

⁴⁰ Kruus 1979; 1983; 1986; 1987.

⁴¹ Linzbachi kohta vt ka Romeo 1979; Potšeptsov 1998; Dulitšenko 2000.

keelde olla tõlgitud kui 'kambaaru'. Kõige võimsam otsimismeetod on hundikarjameetod (wolf pack search). Need meetodid, mida bioloogia pakub otsimiseks, on palju kordi varasemaist kiiremad. Tehisintellekt ilmselt seostub biosemiootikaga.

On rida kaasaegseid meetodeid reaalseste tulemustega. Näiteks Boris Stilmani arendatud lingvistiline geomeetria suurte multiagentsete süsteemide modelleerimiseks.⁴²

Peale Norbert Wieneri küberneetika on ka teisene küberneetika, mis lähtub Maruyama 1963. aasta artiklist "Second cybernetics".⁴³ Wieneril on rõhk negatiivsel tagasisidel, Maruyamal positiivsel. Semiootika on samuti seotud eluliste süsteemidega nagu ka see "second cybernetics".

Kogu evolutsioon on tegelikult positiivse tagasisidega. Matemaatikas vastavad sellele transitiivsed graafid. Ja siis on huvitav mees veel Dekai Wu Hongkongist oma müstilise nelja teooriaga. Wu on olnud masintõlke võistluste võitja viimasel ajal. Tema meetodi järgi tuleb laused jagada neljaks tükiks, ning neid tükke kirjeldatakse nii, et sünnib ITG-grammatika (inversion transduction grammar). Nüüd on ta kirjutanud, kuidas sellega loomingut teha. See läheb ka bio värgi poole.

Üks huvitav tahk veel – aasta Chicagos.

1964–1965, terve õppeaasta, kuulasin Robert Rosent⁴⁴ loenguid metaboolsetest süsteemidest, see on Roseni teooria. Sinna sattusin läbi Rashevsky.⁴⁵ Kohtusime Rashevskyga Peterburis, selle suure Pavel Viktorovitš Terentjevi juures. Tema oli vene aadlik kes pandi korduvalt vangi.⁴⁶

⁴² Vt Stilman 2000. Agent-orienteeritud mudeleid on Eestis arendanud Kuldar Taveter (Sterling, Taveter 2009).

⁴³ Maruyama 1963. Ta rõhutab oma lähenemises kvalitatiivse heterogeensuse ja simultaansete interaktsioonide tähtsust. Ses on kattuvalt 'teist järku küberneetikaga' (second order cybernetics) – nimetus, mille võttis kasutusele Margaret Mead aastal 1972. Teist järku küberneetika tegeleb küberneetika küberneetikaga, selle oluliseks arendajaks on olnud Heinz von Foerster. Suunaga on seotud ka väliseesti teadlane Pille Bunnell ning taani biosemiootik Søren Brier.

⁴⁴ Robert Rosen (1934–1998) oli bioloogiateoreetik.

⁴⁵ Nicolas Rashevsky (1899–1972) oli matemaatiline bioloog, üks selle suuna liidreid maailmas.

⁴⁶ Pavel Viktorovitš Terentjev (1903–1970) oli zooloog, tegeles biomeetria ja matemaatiliste meetodite rakendamisega bioloogias. Aastal 1923 arreteeriti süüdistatuna vabamüürluses, 1926 arreteeriti uuesti ja saadeti välja Uuralitesse. Aastal 1947 sai temast Leningradi ülikooli professor, kuid 1948 sunniti ta

Robert Rosen oli üks tugevamaid bioloogia teoreetikuid maailmas, ning võib öelda, et oma arusaamades võrdlemisi lähedane biosemiootikale. Temaga sai kirjavahetust peetud ning üks artikkelgi eesti keelde tõlgitud.⁴⁷

Rosen luges meile kategooriate teooriat. Tema Bulletin⁴⁸ on Akadeemia raamatukogus olemas. Ja seal ajakirjas on Roseni lood kõik sees, mida ta meile luges. Kuulajaid oli umbes 8, need olid kõrgema kategooria loengud. Tudengid palju aru ei saanud. Seal oli eraldi väike maja, kus see bioloogia ja matemaatika komitee⁴⁹ oli, Rashevsky oli seal juhataja. Aga ta löödi kuuekümnepiiseselt välja.⁵⁰ Mul on veel tudengeid juhenda.⁵¹

Aitäh. Põnev on avastada, ja see on oluline, et Eesti informaatikal ja Eesti semiootikal on tõepoolest ühiseid juuri. Veelgi enam, informaatikuil ja semiootikuil on kestvalt kokkulangevaid teadushuvisid.

Kirjandus

- Dulitšenko, Aleksandr 2000. Jakob Linzbachi filosoofilise keele printsiipidest: Lingvistilise semiootika allikad. *Keel ja Kirjandus* 1: 25–31.
- Eco, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kristeva, Julia 1967. L'expansion de la sémiotique. *Social Science Information* 6(5): 169–181.
- Kruus, Rein 1979. Lisandusi J. Linzbachi tundmaõppimiseks. *Keel ja Kirjandus* 2: 98–101.
- Kruus, Rein 1983. Lisandusi J. Linzbachi tundmaõppimiseks (II). *Keel ja Kirjandus* 12: 695–697.
- Kruus, Rein 1986. Lisandusi J. Linzbachi tundmaõppimiseks (III). *Keel ja Kirjandus* 9: 548–550.
- Kruus, Rein 1987. Eestimaa mehed ja Konstantin Tsiolkovski (August Pirz, Jakob Linzbach, Gleb Bichele). *Horisont* 9: 23–25.

sellest kohast loobuma ja peagi lasti töölt päris lahti. Ta varjus Vologdasse. Aastal 1954 õnnestus tal aga Leningradi Ülikooli tagasi saada.

⁴⁷ Rosen 1984.

⁴⁸ *Bulletin of Mathematical Biophysics*. Praegu seda kataloog (Ester) ei näita.

⁴⁹ Committee for Mathematical Biology.

⁵⁰ Vt Shmailov 2016.

⁵¹ Leo Võhandu on sündinud 2. septembril 1929.

- Kull, Ivar 1965 = Куль, Ивар. Семиотика и обучение. *Труды по знаковым системам* (Sign Systems Studies) 2: 11–21.
- Linzbach, Jakob 1916 = Линцбах, Якоб. *Принципы философского языка: Опыт точного языкознания*. Петроград.
- Lumiste, Ülo; Võhandu, Leo 2007. Kolmest Eestis loodud tehiskeelest ja nende loojatest. *Akadeemia* 3: 482–510.
- Maruyama, Magoroh 1963. The second cybernetics: Deviation-amplifying mutual causal processes. *American Scientist* 51: 164–179.
- Potšeptsov, Georgi 1998 = Почепцов, Георгий. *История русской семиотики до и после 1917 года*. Москва: Лабиринт. [Lk. 93–97: Я. Линцбах о визуальной семиотике.]
- Revzin, Issaak 1965 = Ревзин, Исаак. О книге Я. Линцбаха «Принципы философского языка. Опыт точного языкознания». *Труды по знаковым системам* (Sign Systems Studies) 2: 339–344.
- Romeo, Luigi 1979. Lintsbach: A Russian ‘Saussure’? *Ars Semeiotica* 1: 369–374.
- Rosen, Robert 1984. Organismi mõistest. (Kull, Kalevi, tõlk.) *Eesti Looduseuurijate Seltsi Aastaraamat* 69: 19–25.
- Shmailov, Maya M. 2016. *Intellectual Pursuits of Nicolas Rashevsky: The Queer Duck of Biology*. (Science Networks: Historical Studies 55.) Birkhäuser.
- Sterling, Leon; Taveter, Kuldar 2009. *The Art of Agent-Oriented Modeling*. Cambridge: The MIT Press.
- Stilman, Boris 2000. *Linguistic Geometry: From Search to Construction*. New York: Springer.
- Suna, Uldis F.; Petrov, Vladimir M. 1985. *Sotsiologiya esteticheskoi kul'tury: Problemy metodologii i metodiki*. Riga: Zinatne.
- Tsivian, Yury 1998. Jacob Lintsbach as film semiotician. *Elementa* 4: 121–129.
- Velmezova, Ekaterina; Kull, Kalevi 2017. Teoreetilise keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: kõnelus Haldur Õimuga. *Akadeemia* 29(2): 212–237.
- Võhandu, Leo 1969. Õpime programmeerima. *Horisont* 1: 65–69, kuni 6: 64–67.
- Võhandu, Leo 2015. Linzbach, Rätsep ja Wu. In: Valge, Jüri (toim.), *Generatiivse Grammatika Grupi juubelikooolek 18.12.2015: Teesid*. Tartu: Tartu Ülikool, 22–23.
- Võhandu, Leo; [Tõnso, Tõnu] 1999. Õpetamisest, kultuurist ja kultuuri tulevikust. *Õpetajate Leht*, 21. mai, 6.

Kalevi Kulli semiootilise aru saamise vägi

Ekaterina Velmežova

12. augustil 2017 tähistas 65. sünnipäeva Kalevi Kull – biosemiootik, Tartu Ülikooli semiootika osakonna juhataja. Tema kolleegid valmistasid talle kingituse – raamatu *Aru saamise vägi*. Kalevi Kulli sünnipäeval küsisin temalt mõned küsimused sellest, milline on olnud tema tee teadusesse, mida ta arvab tänapäeva semiootikast ja millised on tema tulevased projektid. Loomulikult tundus tol päeval, et ta mõtted kajastavad seda, millest räägib tema raamat. Tõepoolest, selles raamatus räägitakse sageli semiootikast – või biosemiootikast, Kalevi Kulli ühest peamisest akadeemilisest erialast. Siin on näiteks tsitaat leheküljelt 29:

[M]illes seisneb biosemiootika võlu?

Esiteks, ta juhatab elu nägema ehedalt. Võttes kaasa laboris kogutud teadmised, viib ta välja katseseadmetest, neisse oludesse, kus organismid ikka elavad, omas kontekstis ja koosluses, meres, metsas ja mullas.

Teiseks, ta on sügav. Ta ulatub just neisse mehhanismidesse, mis elust teevad elu. Ootamatustesse, püüdlustesse, äratundmisesse, uueleidmisesse – alates sellest, kuidas need omadused on olemas igas elusas rakus.

Kolmandaks, temas saavad kokku erinevad valdkonnad: keemia ja psühholoogia, ajalugu ja ökoloogia.

Neljandaks, ta pakub end lahendama tunnetuse ja maailmapildi keskmäid (ühtlasi keerukaid) probleeme, selgitades tähendusloome alusmehhanismi kaudu epistemoloogia ja ontoloogia põhilisi küsimusi.

Viiendaks, ta on tundlik. See tähendab, biosemiootika nõuab eristuste tegemise rohkust ning tähelepanemise täpsust ja nüansirikkust.

Pealegi, ta on võrratu viis toetuda Eesti kohalikule teadustraditsioonile ja seda jõudumööda (usinalt) jätkata. (Kull 2014, tsit. Kull 2017: 29)

Seda lugedes tahaks küll kohe jätta kõik muu, et biosemiootikaga tegeleda! Sellega oligi seotud minu esimene küsimus Kalevi Kullile: **Kuidas Sa jõudsid semiootikasse?**

Samm-sammult, peamiselt teoreetilise bioloogia kaudu. Tudengipõlves, kui tundsin huvi kõige olulise vastu paljudes teadustes, mis kuidagi elu mõistmisega seotud, lugesin natuke ka semiootikat. Sealhulgas Juri Stepanovi raamatut Semiootika, juba selle ilmudes, 1971.⁵² Et ma selle

⁵² Stepanov 1971.

Tartus “Teaduse” raamatupoest tookord ostsin – ju vist oli siis enne mingi aim. Päris algusi ju ei mäleta. Alates aastast 1977 sattusin suhtlema Juri Lotmaniga – ühenduses arusaamaga, et bioloogial ja semiootikal on seos. Seejärel õppisin semiootikamõistete täpsemat kasutust Julius Schreiderilt, temaga arutades ja teda kuulates. Neid tuttavaid oli veel, kel semiootika vastu huvi. Tegime Tartus 1978. aasta veebruaris konverentsi “Bioloogia ja lingvistika”, kus muuhulgas biosemiootikast räägiti. Aastaks 1978 oli selge, et see on vald, mis mind veetleb. Kuidas aga semiootikas midagi teaduslikult teha saab, seda siis veel ei mõistnud. Tegelesin tollal palju matemaatilise bioloogiaga. Sealtkaudu, varieeruvuse iseregulatsiooni uurides, jõudsin äratundmisprotsesside olulisuseni liikide moodustumisel. See oli 1984 või 1985, päris hüppeline muutus, sest sain aru millestki, mis terve eluteaduse jaoks väga tähtis, ning mis selgelt semiootilise loomuga – sain aru bioloogiliste liikide päritolu mehhanismist (mida on nimetatud liigi tuvastuskontseptsiooniks või biosemiootiliseks liigikontseptsiooniks) ja koos sellega kategorisatsiooni üldisest mehhanismist. Proovisin kategoriseerumisprotsessi modelleerida. Sellega seondusid ka mu esimesed semiootika-alased kirjutised. Edasi siis juba järgmisi semiootilisi mehhanisme otsides ja mõista püüdes, järjekindlamalt.

Siiski, paralleelselt oli huvi Jakob Uexkülli vastu. Esimene kokkupuude temaga oli juba enne ülikooli, Puhtu bioloogiajaamas etoloogia ja käitumisfüsioloogiaga tegeldes. Artiklis Uexküllist (“Et elu mõista, tuleb kaasa elada”, Horisondis 1982⁵³) on ka semiootika ja biosemiootika sõnad sees, võimalik et esimest korda, kus ma neid trükis kasutasin. Koos Toomas Tiiveliga ajasime Uexkülli jälgi, ja see viis kirjavahetuseni Thure Uexkülliga. Kui asutati Akadeemiline Baltisaksa Kultuuri Selts Tartus, siis selle eestvedaja Tiit Matsulevitš pani ette midagi koos korraldada, ning aastal 1989 tegime Uexkülli-konverentsi, kuhu Thure Uexküll koos perega kohale tuli. Eks ta kirjutas või kõneles sellest käigust siis Thomas Sebeokile ka, misläbi too pani ette osaleda esimeses biosemiootika alases kogumikus (ilmus 1993). Järgnes kohtumine nii Sebeoki kui Jesper Hoffmeyeriga 1993. aastal Glottertalis, Thure Uexkülli ja tema kolleegide korraldatud sümpoosionil.

Ent selleks ajaks olime biosemiootika siinmail juba tõsiselt ette võtnud. 1988. aastal tegime Laelatu bioloogiajaamas sümpoosioni biosemiootilisest lähenemisest teoreetilises bioloogias, kus olid kohal mõttekaaslased Moskvast, Leningradist ja Vilniusest. Aastal 1990 ilmus tudengiajakirja Vita aeterna vihik (Juhani Püttsepp koos oma kaaslas-

⁵³ Kull 1982.

tega andis seda välja⁵⁴), mis oli pühendatud biosemiootikale ja kus lõid kaasa tollased tudengid, nüüdsed professorid Toomas Tammara, Ülo Niinemets, Toomas Kivisild, Allen Kaasik, Meelis Pärtel jt. 1993. aasta sügisel lugesin esimest korda biosemiootika kursust, sealsed kuulajad rajasid Jakob von Uexkülli Keskuse. Igor Černov sidus biosemiootika kursuse ka semiootika õppekavaga. Aastal 1997 jõudsin päriselt semiootika osakonda, kui Peeter Tulviste rektorina osakonda laiendas ning Peeter Torop ja Ann Malts ette panid sinna tulla, mis juhuste kokkusattumise tõttu sündiski.

Siin on veel mõned Kalevi Kulli sõnad biosemiootika kohta: “Biosemiootika üritab tõlkida ajatud ja lausetut teksti ajalisse keelde. [...] Ning mis veelgi pöörasem – mõista tähendust omailmas, milles pole koguni ruumi. Kui liikuda edasi sammhaaval, siis tundub olevat lootust” (Kull 2008a, tsit. Kull 2017: 28). See selgitab biosemiootika tähtsust. **Aga miks on Kalevi Kulli meelest semiootika nii tähtis?**

Arusaamise loogikast lähtuvalt on mõned valdkonnad, milles teadlasel tuleb suuta orienteeruda – need on füüsika, matemaatika ja semiootika. Teisistõnu, varem või hiljem jõuab iga teadlane semiootikani.

Semiootika võimaldab teadmised struktureerida, võimaldab aru saada, mis üldse on teadmine, selle lihtsaimaist vormidest keerukaimateni. Ta saab olla ühendav ja jaotav abivahend suuremale osale teadusest. Mis aga põhiline – ära seletada vaimu (ja elu) töötamise mehhanismi (vaimu maailma – universe of the mind – nagu Juri Lotman on öelnud⁵⁵). See on siis üldises tatus, ühtaegu sügavas – elu mõistmises. Semiootika juhatab väärt suunas.

Ent muidugi ka seda, et ta võimaldab otseselt ära seletada väga keerulisi asju, seletada nähtusi me ümber (ja meis) suhteliselt lihtsate, aga põhjendatud mudelite kaudu. Seda oled Sa ise öelnud, tuues näiteid semiootiliste kultuurimudelite kohta (Boriss Uspenski puhul), ja see on kindlasti nii.

Usun ka veel, et semiootika on kultuuride kestlikkuse tarvis möödapääsmatu. Kultuuride arengu loomulikud mehhanismid sünnitavad aina ja paratamatult uusi konflikte. Konfliktide fataalsust saab nende kui semiootiliste mehhanismide mõistmine ära hoida, lahendusteid leida ja põhjendada. Ja see on tõesti oluline.

⁵⁴ Vt Kull 1991.

⁵⁵ Lotman 1990.

Nagu ütleb juba Kalevi Kulli sünnipäevaks avaldatud raamatu pealkiri, üks sagedasi sõnu selles on *arusaamine*. Näiteks: “Arusaamine semiootikas ei ole siis niivõrd avastus, kui *avanemine*” (Kull 2007, tsit. Kull 2017: 32). Seoses selle avanemisega semiootikas tuleb järgmine küsimus: **Mis on kõige tähtsamad probleemid semiootikas, mis ootavad veel lahendamist?**

Arvan, et neid on hea hulk. Semiootikaga on mu meelest üldse nii, et siin saab tekkida olulisi probleeme aina juurde. Selles on teatav erinevus keemiast, geoloogiast või tahkisefüüsikast, üldse füüsikalistest teadustest. Probleeme muidugi lisandub reaalteadustes ka, aga need on enamjaolt rakenduslikku või erijuhtude küsimuste laadi, põhiarusaamad lähireaalsuse kohta on võrdlemisi hästi välja töötatud. See on sellepärast nii, et reaalteaduste valdkonna fenomenid põhinevad püsi-seadustel, loodusseadustel. Semiootika tegeleb aga alaga, kus süsteemid teevad ise uusi reegleid ning seaduspärad seetõttu sünnivad ja kaovad. Siin tuleb uurida aina uute reeglitega süsteeme (reeglitega, mis pealegi pole ranged, kehtivad lokaalselt ja eranditega). Uutest reeglitest johtub alalõpmata ka igasugu arusaamatusi, ja mõned neist on tõesti olulised ja lahendamist vajavad. Nii poliitiliste kui elukondlike konfliktide korral on enamasti tegu semioosi loodud harjumuste pörkumisega, seega kommunikatsiooni ja tähendusloome mehhanismidega.

Ent lahendamist vajavat on palju ka semiootika teoorias endas. Mihai Nadin kirjutas mulle hiljuti, et ta töötab semiootika uue aluse kallal. Jutuajamistest Umberto Ecoga on mees, kui väga ta pööras tähelepanu sellele, et semiootika põhiküsimustes pole ikka veel selgust. Samataolist väljendas John Deely, öeldes, et seniajani pole päris mõistetud, mis asi on (märgi)suhe (relation). Niisiis, semioosi alusmudel pole kaugeltki rahuldavalt valmis.

Edasi – kust on pärit semioosi erinevad tüübid? Märgitüpoloogiaid muidugi rakendatakse ja neid on mitmeid, kuid märgitüüpide eristamisel on semiootikute seas vähe üksmeelt. Kas märkide puhul on üldse võimalik loomulik klassifikatsioon, ja kui, siis kuidas see kindlaks teha. Paistab, et märgitüüpidel on seos õppimismehhanismide tüüpide ja mälu protsesside tüüpidega, ent need seosed on seni väga pealiskaudselt kirjeldatud.

Suur osa probleeme on seotud omailmade kujunemisega. Mismoodi eristuste süsteem sünnib ontogeneesis, embrüöst peale? Kas on ses arengus hüppeid, ehk mismoodi töötavad semiootilised läved, ja kui palju neid on? Ja kuidas see erinevatel organismidel välja näeb? Organismiliike on Maal mitu miljonit, nende omailmade kirjeldamise töö on

otsatu. Aga vajalik kui kaasmaalaste mõistmine ometi.

Nagu uurimine, nii ka kirjeldamine võib olla mitmesugune: “Kirjutamise kaudu saab tõepoolest teha kultuuri nii paremaks kui halvemaks. Oleneb sellest, kas lood on taipamisest ja sügavamast arusaamisest või hoopis taipamatusest ja pealiskaudsusest” (Kull 2008b, tsit. Kull 2017: 13). Sellega seotud on minu järgmine küsimus: **Millised on semiootika kõige tähtsamad saavutused?**

Mõistmine, et inimkeel on tähendusloomesüsteemide suure hulga üks erijuht. Märkiprotsesside tüüpide põhjalik kirjeldamine. Semioosi mudelite arendamine. Kuigi senised saavutused tehakse enamjaolt kõik ümber, on juba kas või vaid kolme üldise märgitüübi eristamine olnud tähtis.

Semiootiliste lävede problemaatika esiletõstmine, sõnastamine ja võrdlemisi üksikasjalik kirjeldamine. Selle erijuhuks on mõistmine, et inimkeel ja inimkultuur sünnivad uute semiootiliste mehhanismide kujunemise tõttu.

Mõnede semiootilise analüüsi meetodite väljatöötamine. Ses on väga palju veel teha, ent leidub meetodeid, mis teatud raamides tõesti töötavad.

Semiootika enese ajaloo võrdlemisi põhjalik uuritus. See tähendab lihtsalt, et seniste tööde süstematiseerimisega on üpris palju tegeldud. Kuigi muidugi – arusaamade areng tõlgendab ka ajalugu ümber. Ja üks on tähtis seegi, et semiootika on teataval määral institutsionaliseerunud (on õpikud, õppekavad, konverentsid, ajakirjad).

Lisada tuleb, et saavutuste hindamisel on loomulikult mitmeid vastuseid. Nii nagu arusaamise tee on igalühel oma, need teed ei koonu kunagi üheks ühiseks, nii ka teadmiste hindamiseks ei saa leiduda ühte parimat mõõtu. Reastamine on sügavalt eksitav. Nii teaduste kui teadlaste hindamisel on tähtis seda silmas pidada.

“Teadus on teadasaamise, arusaamise rõõm” (Kull 1999, tsit. Kull 2017: 19). Raamat annab aimu, kui palju on Kalevi Kull õppinud loodusest. Ent muidugi – mitte ainult loodusest. Siit minu järgmine küsimus: **Kas Sul on lemmikraamatuid semiootikas?**

Üks püsivamaid on arvatavasti Eco A Theory of Semiotics.⁵⁶ Teised on praegu Brett Buchanani Onto-ethologies ja Umberto Eco From the

⁵⁶ Eco 1976.

Tree to the Labyrinth.⁵⁷ Siis veel ka Viktor Weizsäckeri Gestalt und Zeit.⁵⁸ Pean Robert Rosenit ka natuke semiootikuks, nii et siis võiks siia ritta sobida ka tema Essays on Life Itself.⁵⁹ See on tõesti hea.

Muidugi on lemmikutega nii, et nad pole seda üleni. Lemmikraamat on ikka vaimustav tükat. Sest kui ta oleks võrratu üleni, siis pole see enam ratsionaalne teadus, siis on see ehe armumine. Aga neid nimetatud raamatuid mul meeldib uurida, neist on midagi leidmata.

Tekstidega on pealegi nii, et nad tavaliselt mõjuvadki ositi. See on üks väga üldine seaduspära. Korduvatesse tõlgendustesse satuvad tekstist vaid väikesed lõigud. Intertekstuaalsuse kirjeldustes kõneldakse sellest muidugi, ent siin on välja toodav lausa üks üldine semiootiline seadus: tekstid funktsioneerivad kultuuris peamiselt mõnede väikeste osade korduvtõlgenduste kaudu.

Huvitavate ideedega semiootikaraamatuid on muidugi palju, enamik on veel lugemata. Ja üldse on kindel, et head raamatud ei saa kunagi otsa. Isegi väga head mitte – ikka õnnestub mõni veel kusagilt leida. Muidugi ka pisemaid tekste. Ilmatu vahva avastus oli hiljuti lugeda John Dewey artiklit käitumise ringmehhanismist – aastast 1896.

Pöördume Kalevi Kulli lemmikraamatute juurest tagasi tema äsjase raamatu poole: “Teadlane peaks korraka tegema kaht asja: esiteks, oma erialal minema nii sügavuti kui vähegi võimalik ja nii kaugele, kui jõud kannab. Teiseks tuleb selles teaduses olla kodupaigaga seotud” (Kull 2003, tsit. Kull 2017: 13). Kalevi Kulli kodupaik on Eesti. Rääkides Eesti semiootikast, räägitakse ühtaegu Tartu–Moskva koolkonnast. **Mis siis on kõige tähtsam Tartu–Moskva koolkonnas, Kalevi Kulli arvates?**

Tartu–Moskva koolkonna olemisvormis on mõndagi 1960ndate ja 70ndate Nõukogude Liidu olustikuga seotut ja tollase intellektuaalse elu omapära – sõpruskondlikkus, interdistsiplinaarsus (mitmel alal erudeerituse mõttes), väliselt mõõdukas, kuid seesmiselt sügav dissidentlus, uurimistööle pühendatus, entusiastlikkus. Teaduslikule sisukusele aitaavad need jooned alati kaasa.

Selle koolkonnaga lähemalt seotud olnud inimesed kirjeldavad koolkonna kaanonit tavaliselt võrdlemisi kitsalt – või siis vastupidi, ütlevad, et seda polnudki või et see oli kirjeldamatult lai. Ent kui süveneda neisse printsiipidesse, mis on mitmetegi selle koolkonna õpetlaste töö-

⁵⁷ Buchanan 2008; Eco 2014.

⁵⁸ Weizsäcker 1960.

⁵⁹ Rosen 2000.

des olulised, siis võib märgata, et neis on potentsiaal olla ulatuslik.

Näiteks arusaam, et tekst sünnitab märgid, ja mitte vastupidi. Et märgierinevused on konkreetse süsteemi loodud. Et märk pole kunagi ükski. Et keel pole kunagi ükski. Jne.

Laiematest asjadest veel ka see, et semiootikat peetakse, ilma kahtluset, teaduseks. Selles on palju olulist humanitaarteaduste metodoloogiat edasiarendamise jaoks üleni.

Peale nende üldiste põhimõtete veel ka õpetus sellest, et semiootika sobib igasse üksikusse elunähtusse või seika süvenemiseks, selle lähimodelleerimiseks.

Kalevi Kulli kogu elu on lahutamatult seotud tööga. Ent ta ei pea seda pingutuseks. “Sellest kõnelda on veidi imelik, sest ükskõik mida me teeme või ei tee – elusolemine käib iseenesest” (Kull 2012, tsit. Kull 2017: 93). Kui ümber sõnastada lause “[...] elu loob surma, surm kuulub elule” (Kull, Lotman 1995, tsit. Kull 2017: 25), siis tema puhul võib öelda, et “elu loob tööd, töö kuulub elule”. Nii et järgmine küsimus oli seotud tema tööga: **mille kallal Sa töötad praegu?**

Mul on hüpotees, et semioos on alati seotud subjektiivse olevikuga. Julius Fraser on seda sõnastanud nii: “The creation and maintenance of the organic present is a necessary and sufficient condition of life”.⁶⁰ Selle hüpoteesi järgmine osa ütleb, et organismi poolt tajutava oleviku paisudes on võimalikud keerukamad märgiprotsessid. Ning kolmas osa, et see on seotud tervikutajuga. Veel neljas tahk, et märgiprotsess on virtuaalne liikumine, virtuaalne tegevus. Eriti on lihtsaimais organismides seda võrratu märgata ja täpselt kirjeldada. Hankisin hiljuti endale Viktor Weizsäckeri raamatu Gestaltkreis⁶¹ (ilmunud samal aastal kui Jakob Uexküllil Bedeutsungslehre – 1940). Paistab, et on rida olulisi mudeleid – Jakob Uexküllil “Funktionskreis”, Weizsäckeril “Gestaltkreis”, Thure Uexküllil “Situationskreis” ja mõned veel (sealhulgas Robert Roseni “feed-forward”), milles on lähedale jõutud selle mu hüpoteesi seletamisele. Selles seostikus selguse poole sammudes on lootus ehk ka järgmine arusaamissamm teha.

Kalevi Kull peaaegu ei mõtle endale, ta mõtleb teistest, tööst, elust mis sellega seotud... “Õeldakse, et mõistmine on selleks, et asju muuta. Sügavam on see, et asju mitte muuta. Mitte ümber teha. Loodusega

⁶⁰ Fraser 1999: 65.

⁶¹ Weizsäcker 1940.

üksmeeles elada” (Kull 2003, tsit. Kull 2017: 93). “Vabadus on võimalus valida. Mida suurem on vabadus, seda enam peaksime kaaluma, millist teed minna” (Kull 1992, tsit. Kull 2017: 94)... Aga ikkagi küsin tema käest: **Mida Sa tahaksid iseendale teaduslikult soovida, praegu, sünnipäeval?**

Tolle hüpoteesi tõendamist.

Kalevi Kulli hiljuti avaldatud raamat aitas sõnastada ka viimase küsimuse talle: “Akadeemiline vabadus tähendab võimalust valida vabalt ja ise need küsimused, millele vastust otsida” (Kull 2002, tsit. Kull 2017: 16). Siis – **mille kohta tahaksid veel küsimust kuulda?**

Küsi, mida ma soovin teaduseinimestele?

Vastus: positiivsust. Selle sügavat mõistmist, et halvasti mõelda (millestki või kellestki) pole kunagi hea, et see oleks koguni loogiliselt väär. Soovin kõigile sellest loogilisest apsust arusaamist, mida keel tõukab alalõpmata tegema, kui mõeldakse, et “ilm on halb” või “poiss on paha” või “keegi on rumal”. On õige eeldada, et igaüks teeb nagu oskab ning oskamatust ei või pidada tahtlikuks. Hea ja halb näivad keeles sümmetriliste vastanditena, kuid olemuslikult nad pole seda. Halvad tagajärjed nii teistele kui endale on kärmed järgnema, kui omistatakse (kasvõi oletuslikult) negatiivseid intentsioone ehk halvasoovimist. Sõnastasin selle siin nii, et väide paistaks lausa triviaalsena: “halvasti [...] pole hea”. Ent väide ise, et kellestki halvasti mõelda on loogiliselt vigane, pole nii triviaalne midagi, see väärib üksikasjalist järelemõtlemist. Ja muidugi järelduste järgimist. Kokkuvõttes – väärt on oma vaateis taotleda üdini positiivsust, head. :-))

Kirjandus

- Dewey, John 1896. The reflex arc concept in psychology. *Psychological Review* 3(4): 357–370.
- Buchanan, Brett 2008. *Onto-Ethologies: The Animal Environments of Uexküll, Heidegger, Merleau-Ponty and Deleuze*. Albany: State University of New York Press.
- Eco, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- 2014. *From the Tree to the Labyrinth: Historical Studies on the Sign and Interpretation*. (Oldcorn, Anthony, trans.) Cambridge: Harvard University Press.

- Fraser, Julius Thomas 1999. *Time, Conflict, and Human Values*. University of Illinois.
- Kull, Kalevi 1982. Et elu mõista, tuleb kaasa elada. *Horisont* (3): 32–34.
- 1991. Viies igavene elu on biosemiootikast. *Akadeemia* 3(10): 2213–2214.
- 1992. Säastlik ökoloogiline areng – Eesti oma tee. *Eesti Loodus* (12): 613–617.
- 1999 [pseud. Karula Vana]. Mnemosyne tütreid: naised on Eesti tulevik. *Sirp*, 8. oktoober, 19.
- 2002. Elu tähendused. In: Engelbrecht, Jüri; Help, Helle-Liis; Varlamova, Galina (toim.), *Eesti Vabariigi teaduspreemiad 2002*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 86–90.
- 2003. Vajadus ära tunda loodust ja iseend. Intervjuu Juhani Püttsepale. *Eesti Ekspress*, 2. jaanuar, A8–A9.
- 2007. Füüsika ja semiootika: üks ja palju. In: Vihalemm, Rein (toim.), *Teaduse uuringud: eesmärgid ja meetodid*. (Teaduslugu ja nüüdisaeg 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 121–129.
- 2008a. Biosemiootika. *Keel ja Kirjandus* (8/9): 665–674.
- 2008b. Me kirjutame siin Eesti maastikku. *Roheline Värav*, 11. jaanuar, 2.
- 2012. Elus olla. *Sirp*, 17. august, 20–21.
- 2014. Biosemiootika võlu. In: Hoffmeyer, Jesper, *Biosemiootika: uurimus elu märkidest ja märkide elust*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 553–559.
- 2017. *Aru saamise vägi. Kalevi Kulli mõtteid*. Timo Maran, Riin Magnus, Silver Rattasepp (koostamine ja sisesejuhatuse). Tallinn: Varrak.
- Kull, Kalevi; Lotman, Mihhail 1995. *Semiotica Tartuensis*: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman. *Akadeemia* 7(12): 2467–2483.
- Lotman, Juri 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris.
- Rosen, Robert 2000. *Essays on Life Itself*. (Complexity in Ecological Systems.) New York: Columbia University Press.
- Stepanov, Juri S. 1971 = Степанов, Юрий. *Семiotics*. Москва: Наука.
- Uexküll, Jakob von 1940. *Bedeutungslehre* (Bios: Abhandlungen zur theoretischen Biologie und ihrer Geschichte sowie zur Philosophie der organischen Naturwissenschaften 10.) Leipzig: Verlag von J. A. Barth.
- Weizsäcker, Viktor von 1940. *Der Gestaltkreis: Theorie der Einheit von Wahrnehmen und Bewegen*. Leipzig: Georg Thieme Verlag.
- 1960. *Gestalt und Zeit*. 2te Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Lotmani kultuurisemiootika poliitika uuringute kontekstis

Andreas Ventsel

Andrey Makarychev, Alexandra Yatchuk. Juri Lotman's Cultural Semiotics and the Political (Reframing the Boundaries: Thinking the Political). London: Rowman & Littlefield, 2017.

Käesoleva monograafia mõlema autori teadushuvid on seotud poliitika-teadusega ja nad on uurinud poliitilisi protsesse ennekõike Venemaal ja postsovetlikes riikides.

Tartu–Moskva koolkonna ideid pole varasemal ajal väga palju poliitikateaduse raamistuseks eksplitseeritud. Viimasel kümnendil on asjad aga selles suunas liikuma hakanud ja seda eriti Eestis kaitstud doktoritööde kontekstis. Daniele Monticelli (2008), Andreas Ventseli (2009), Peeter Selgi (2011) ja Mari-Liis Madissoni (2016) dissertatsioonid sünteesivad kultuurisemiootikast pärit mõistestikke poliitilis-teoreetiliste lähenemisega, analüüsides (hegemoonilisi) tähistamisviise mitmepalgeliste nähtuste analüüsis, olgu selleks nõukogude ajastule omane poliitiline retoorika, “nõukogude rahva” diskursiivne formeerumine või eesti paremradikaalide *online*-suhtluses toimuv identiteediloomine.

Kultuurisemiootika ja võimuproblemaatika

Põhjusti, miks poliitika ja võimuproblemaatika jäid Tartu–Moskva koolkonna akadeemiliste huvide ringist välja, on arvatavasti nii subjektiivseid kui objektiivseid. Subjektiivseteks nimetaksin neid koolkonna enesekirjeldustest ilmnevaid seisukohti, kus osutatakse, et poliitikaga tegelemine oleks paratamatult kaasa toonud mingil viisil poliitilise seisukohavõtu ja erapooletuse kao. Koolkonna liikmete eesmärgiks, nagu märgib Boriss Uspenski, oli aga olla akadeemilises mõttes sõltumatu (Uspenski 2002). Teine võimalus on, et poliitilised nähtused ei pakkunud lihtsalt tollastele uurijatele teaduslikku huvi. Siiski tundub, et niisugune enesekirjelduse tasandi leigus võimu problematiseerimisel on seletatav ka objektiivsete faktoritega. “Tegutsedes uurijana Nõukogude Liidus ei saanud nad (ka parima tahtmise korral) tegeleda kaasaja “kuumade teemadega” – olgu selleks siin antud juhul poliitika või või-

musuhted –, sest see oleks paratamatult kaasa toonud uuritava objekti semiootilise tunnustamise” (Ventsel 2018). See osutab ühtlasi objektiivsele sunnile valida oma uurimisobjektiks kirjandus, luule või siis poliitiliselt mitte nii tundlikud ajaperioodid Venemaa varasemast ajaloost. Samamoodi takistas monopoolses seisundis marksismi-leninismi paradigma kultuurisemiootika filosoofiliste aluste üle selgesõnaliselt reflekteerimist, sest kultuuri autonoomia, mis on Lotmanile ülimalt oluline, oleks paratamatult sellega vastuollu sattunud.

See ei tähenda, et võim ja poliitika oleks koolkonna huvide ringist puudunud. Nii on Lotman, Uspenski jt oma teoreetilisi konstruktsioone näitlikustanud Peeter I või Ivan Julma võimumängude näidetel või vaa-delnud dekabristide tegemisi kui vastuhakukultuuri ilmingut. Enamgi veel. Kui heidame pilgu koolkonna loodud erialasele terminoloogiale, siis see lausa ootab, et seda tõlgendataks võimusuhte raamistikus: *tuum-perifeeria*, *kultuurikeelte hierarhilisus*, *vastandused kultuur–antikultuur* jne. Nende mõistete eksplitseerituma rakendamisega kaasaja poliitiliste nähtuste analüüsis käesoleva raamatu autorid tegelevadki. Siin püüavad autorid täita kahte peamist eesmärki. Ühelt poolt näidatakse poliitiliste protsesside kultuurisemiootilise analüüsi võimalikkust. Teisalt on autorite mitte vähemtähtsaks eesmärgiks aga poliitika distsipliini kuuluvate teoreetiliste raamistike täiendamine kultuurisemiootika ideedega. Selleks astutakse dialoogi autoritega nagu Foucault, Badiou, Agamben, Lacan, Rancière jne. Raamatu üldisemaks ambitsiooniks on kultuurisemiootika mõistestiku abil ületada kriis poliitikateadustes (Ventsel 2018). See väljendub autorite sõnul domineerivas paradigmas, mis alates külma sõja lõpust ja Nõukogude Liidu kokkuvarisemisest on peamiselt keskendunud institutsioonide, poliitilise eliidi, huvide, otsustusprotsesside ja ressursside analüüsile (2017: ix). Etteruttavalt öeldes teevad autorid seda suurepäraselt.

Raamat jaguneb neljaks suuremaks peatükiks, mis keskenduvad Lotmani kultuurisemiootika teoreetilise raamistiku edasiarendustele eespool osutatud autorite töödes ja nende edasiarenduste kriitilistele rakendustele erinevate poliitikanähtuste analüüsis. Raamatu lõpetab kokkuvõttev pilguheit tulevikku “Kokkuvõte. Kuidas lugeda Lotmanit kahekümne esimesel sajandil?”, kus arutletakse mõningate Lotmani kultuurisemiootiliste kontseptsioonide interpreteerimise mitmetähenduslikkusest tulenevate tagajärgede (ka negatiivsete) üle (2017: 184). Vaatamata sellele, et autorite akadeemiline taust ei lase eeldada suuremaid semiootikaalaseid teadmisi, on tegemist tugeva teoreetilise raamistiku edasiarendamise katsega, millest õhkub igati kultuurisemiootika põhiideedega kursisolekut. Iga peatüki lõpus näitlikus-

tatakse loodava mõistestiku rakendatavust konkreetse näitematerjali peal. Need keskenduvad peamiselt Vene, Eesti, Ukraina, Gruusia poliitiliste protsesside ja identiteediloomel analüüsile. Uuritavale materjalile lähenetakse nii lokaalsel tasandil, kui ka globaalsemalt, rahvusvaheliste suhete kontekstis. Mis peamine, loodud teoreetiline raamistik töötab materjali peal ning lisab selgitavat jõudu nähtuste mõtestamisel. Heaks näiteks on siin Gruusia ja Ukraina identiteediloomeprotsesside pingestatust kirjeldav analüüs, milles neid kontseptualiseeritakse ühelt poolt poliitiliselt läänesuunalistena, kuid kultuurilis-religioosselt idasuunalistena (2017: 44–52). Eesti materjali analüüsis käsitletakse näiteid alates erinevatest laulupidudest (Eesti üldlaulupeod ja Slavjanskij Venok) ja nende repertuaarist (alles hiljuti avalikku keskustelu tekitanud küsimus, kas vene laulud peaksid olema üldlaulupeo kavas) kuni ühiskondliku traumasid käsitlevate kunstiteosteni. Makarychev ja Yatchuk näitavad, kuidas erinevate diskursuste, – olgu nendeks antud hetkel üldistavalt kunst ja poliitika, – piirid ähmastuvad nende teoste vaatlemisel erinevates taustsüsteemides ja kuidas teosed funktsioneerivad küll identiteediloomena, küll selle õõnestamisena, nii suhtena Euroopa üldisesse kultuuriruumi, kui ka fokuseeritud lähivaatena Eesti minevikku.

Kuidas edasi?

Kui esile tuua mõned raamatu kitsaskohad, siis kohati tundub, et autoritel on kasutamata jäänud mõned Lotmani mõisted, mis omavad (vähe-masti siinkirjutaja arvates) tänapäevastes poliitikaanalüüsides suurt potentsiaali. Nii oleks analüüsivahendite mitmekesisumisele kindlasti aidanud kaasa *tõlkimise*, aga ennekõike *tõlkimatuse* kontseptsiooni parem määratlemine. Mitmes kohas osutavad autorid, et Lotman tähendusloome mudelid jäävad kinni liialt staatiliste ja totaliseerivate (*totalizing*) mehhanismide kirjeldamisse. Soovi korral võiks niimoodi tõlgendada näiteks semiosfääri kontseptsiooni (Lotman 1999, vt ka Randviir 2008). Teisalt, kui läheneda tähendusloomele ontoloogia tasandil, siis Lotman räägib “Kultuuri fenomenis” (2002 [1978])⁶² tähendusloomest ehk tõlkimisest tõlkimatuse tingimustes. Tähendusloome akt taandatakse siin oma elementaarsemal tasandil tõlkimisele kontinuaalse ja diskreetse kodeerimiskeele vahel, kus tähendus kujuneb pigem sotsiokultuuriliste ekvivalentsuste leidmise kaudu, mis aga oma

⁶² Põhimõtteliselt sama väidab ta ka hilisemas “Semiosfäärist” (1999), mida on raamatu autorid ehk enim kasutanud.

ontoloogilises algupäras jääb kandma sattumuslikkuse pitserit. Lotman ei rõhuta siin piiritlemise (ja piiri mõistega kaasneb alati väljajätt, piiritagune) totaliseerivat tagajärge, mis tähendusprotsessi hermeetiliselt sulgeks. Vastupidi, niisugune sulguv tähendusloome on tinglik ja võimalik üksnes identiteedituloome enesekirjeldustasandil kui üks paljudest võimalustest. Oluline on aga rõhutada, et see on ikkagi teatav illusoorne sulg, mitte olemuslik tähistamisprotsessile kui sellisele.

Viimase probleemistikuga haakub teatav *autokommunikatsiooni* mõiste alateoretiseeritus poliitikaanalüüsi kontekstis. See termin, mis tihti seondub pigem sulguva ja mittedialoogilise kommunikatsiooniga (vt nt Madisson, Ventsel 2016), on mõistetav ka kui potentsiaalne semiootilise subjekti autonoomia allikas. Autokommunikatsioonis jääb teadupärast teade samaks, kuid subjekt formuleerib selle uue – teise – koodi lisandumisel ümber ja see saab uue tähenduse. Info vormub ümber teistesse kategooriatesse, kusjuures sisse ei tooda mitte uusi teateid, vaid uusi koode; saatja ja vastuvõtja sulavad kokku ühte isikusse (Lotman 1990: 22). Semiootilist subjekti mõtestame siin sotsiaalselt tähenduslike koodide individuaalse valikuna, mille kaudu ümbritsevat keskkonda tähendustatakse. Olukorras, kus subjekt edastab endale või talle edastakse teadet, mida ta juba teab (nt varasem teade võimupositsioonil süsteemilt), on tal võimalus teadet uue koodiga ümber kodeerides ümber tähendustada. Selle protsessi käigus kujundab ta oma olemust sisemiselt ümber, kuna lähtesõnumi autokommunikatiivne ümberkodeerimine uue koodi abil toob kaasa informatsiooni kvalitatiivse transformatsiooni, “mis viib mina ümberkujunemiseni” (Lotman 1990: 22). Niisugust mina ümberkujundamist saame vaadelda subjekti autonoomia allikana (Raudsepp, Ventsel 2015: 45). See protsess võimaldab subjektil väljuda olemasolevate sotsiaalsete süsteemide ühepoolsest surveulatusest (samas). Käsitledes semiootilise subjektina ka suuremaid tähenduslikke üksusi (nt rahvuskultuuri), oleks niisuguse eripärase tähendusloome protsessi täpsem läbivalgustamine lisanud mõne näite analüüsile teoreetilist kaalu.

Eelmise kümnendi lõpus osutas Wolfgang Drechler poliitika semiootika hetkeseisust kõneldes, et vaatamata mõningatele sellesuunalistele artiklitele, on poliitika semiootika pigem regresseerunud kui edasi arenenud (Drechsler 2009: 74). See oli kriitiline hinnang Pertti Ahoneni optimistlikule artiklile 1993. aastast, milles viimane oli positiivselt meelestatud semiootilise perspektiivi kaasamise suhtes poliitikauurin-

gutesse, mis aitaks täita metodoloogilisi tühimikke poliitikateadustes (1993). Loodetavasti revideerivad viimase aja arengud, mis väljenduvad nii eespool osutatud dissertatsioonides kui käesolevas Makarychevi ja Yatchuki raamatus, niisuguseid pessimistlikke hinnanguid (Ventsel 2018).⁶³

Kirjandus

- Ahonen, Pertti 1993. A Copernican revolution in political research: Reflections on the rainbow of essays in this book. – Ahonen, P. (ed.). *Tracing the Semiotic Boundaries of politics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1–27.
- Drechsler, Wolfgang 2009. Political Semiotics. *Semiotica* 173(1/4): 73–97.
- Lotman, Juri 1999. Semiosfäärist. – *Semiosfäärist*, Tartu: Vagabund, 7–36.
- 2002 [1978]. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12: 2644–2662.
- 2010. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuurisüsteemis. – *Kultuuri-tüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 125–148.
- Madisson, Mari-Liis 2016. *The Semiotic Construction of Identities in Hypermedia Environments: The Analysis of Online Communication of the Estonian Extreme Right*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2016. Autocommunicative meaning-making in online-communication of Estonian extreme right. – *Sign Systems Studies* 44 (3): 326–354.
- Monticelli, Daniele 2008. *Wholeness and its remainders: theoretical procedures of totalization and detotalization in semiotics, philosophy and politics*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Randviir, Anti 2008. Tartu–Moskva kultuurisemiootika kui ruumisemiootika. Semiootiline subjekt. *Acta Semiotica Estica* V: 35–62.
- Raudsepp, Maaris; Ventsel, Andreas 2015. Süsteemne võim ja semiootiline autonoomia semiootilise kultuurisühholoogia vaatepunktist. *Acta politica Estica* 6: 37–66.
- Selg, Peeter 2011. *An Outline for Theory of a Political Semiotics*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Uspenski, Boriss 2002. Intervjuu Boriss Uspenskiga. *Postimees* 21.09.
- Ventsel, Andreas 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2018. Võimu analüüsimisest kultuurisemiootika perspektiivist. *Akadeemia* 1: 130–139.

⁶³ Käesolev artikkel valmis IUT-2-44 toetusel.

Maletaja ja malet mängiva masina omailmadest

Andre Uibos

Malet mängivaid subjekte on kahte tüüpi: inimene ja masin, mis on programmeeritud malet mängima. Sealjuures võib malet vaadelda kui omanäolist semiootilist tegevust, mille kaardistamisel osutub esimeseks proovikiviks malelise keskkonna mõistmine. Artikkel pakub välja kolm vaadet malelisele keskkonnale: inimmaletaja ja malet mängiva masina (artikulaatiivsed) keskkonnad ja male matemaatiline, lõplik keskkond. Metodoloogiliselt tugineb artikkel Jakob von Uexkülli omailma funktsiooniringi kontseptsioonile ja Ferdinand de Saussure'i keeletegevuse *langue*'iks ja *parole*'iks jaotamisele. Maletaja üldine funktsiooniring, mis kirjeldab malet mängiva subjekti interaktsiooni malelise keskkonnaga, pakub sealjuures võimalusi markeerida erisusi malet mängiva inimese ja malemasina vahel. Erilist tähelepanu pööratakse artiklis maleprogrammidest uudseimale AlphaZerole, mis kujutab endast läbimurret maleprogrammeerimises ja masinõppe valdkonnas laiemalt.

A. Märkmeid malelisest keskkonnast

Omailmaks nimetatakse looma ümbritsevat maailma, mille moodustavad looma kui subjekti taju- ja mõjuala, ning mis koos vastanduvad keskkonnale (Uexküll 2012: 80). Malet mängivate subjektide modelleerimiseks kaldutakse Uexkülli definitsioonist kõrvale ja asendatakse mõiste "loom" a) malet mängiva inimesega ja b) malet mängiva masinaga. Nimetatud kaks uut subjekti on järgnevalt vaadeldavad üldise malelise keskkonna foonil. Malelisi keskkondi on võimalik jaotada kolmeks alatüübiks: a) matemaatiline (totaalne) maleline keskkond, b) malet mängiva inimese keskkond, c) malet mängiva masina keskkond. Malet mängiva inimese ja masina keskkonnad on artikulaatiivsed, see tähendab konstrueeritud malelise kõne läbi. Male matemaatiline keskkond on aga lõplik, sealjuures on tähtis mainida, et iga malereeglitele vastav maleline tegevus mis tahes artikulaatiivses keskkonnas kuulub ka male matemaatilisse keskkonda.

Matemaatiline (totaalne) maleline keskkond. Malet mängitakse 8x8 ruudustikul, mida nimetatakse malelauaks. Malelaual liigutatakse nup-

pe, mis järgivad oma liikumistes konkreetseid reegleid – malereegleid ja moodustatavate kombinatsioonide arv on matemaatilises mõttes lõplik. See tähendab, et iga malemäng lõppeb mingi hetk ja erinevate malemängude arv on lõplik. Shannoni arv, nimetatud Claude Shannoni (1950: 4) järgi, annab võimalike mängitavate mängude arvu suurusjärguks 10^{120} . Paraku ei aita matemaatikal baseeruv malelise keskkonna definitsioon heita valgust sellele, kuidas *subjekt* malelist keskkonda *tajub* ja kuidas ta selles *käitub*. Matemaatiline maleline keskkond ei ole artikulaatiivne, see tähendab, et seda ei ole võimalik maletegevuses praeguse seisuga *väljendada*. Malet mängiva inimese ja malet mängiva masina artikulaatiivsete keskkondade eristamine male matemaatilisest keskkonnast võimaldab kirjeldada, mil moel subjekt interakteerub male hoomamatu, matemaatilise keskkonnaga.

Malet mängiva inimese artikulaatiivne maleline keskkond. Selleks, et minna edasi küsimusega, kuhu keskkonda paigutub malet mängiv inimene, on kõigepealt vaja modelleerida spetsiifiline mõistuse seisund – *malet mängiva inimese mõistus*. Selline mõistuse seisund on osa palju suuremast ja keerukamast subjektist, mis kuulub omakorda palju keerukamasse keskkonda. Seega on see subjekt – malet mängiv inimene – tinglik, ning kõik, mis kaasneb selle kuulumisega suuremasse subjekt-süsteemi, on artikli kontekstis teoreetiliselt vaadeldav kui n-ö müra, aga praktikas peab sellega arvestama. Viisid, mil moel malet mängiv inimene *tajub* ja *käitub*, on täielikus sõltuvuses inimsubjektist laiemas mõttes. Seda põhjusel, et mõlemal juhul talitleb inimene siiski sama mehhanismi kohaselt – mõeldes. See, kuidas on käesolevas artiklis seotud käitumine, tajumine ja mõtlemine, on käsitletud alapeatükis B1, kus seda illustreerib malet mängiva inimese funktsiooniring.

Keskkond, kus säärane malet mängiv inimsubjekt *tajub* ja *käitub*, on eelkõige mõistetahtav kui artikulaatiivne, see tähendab, et võimaldub vaid läbi kõneliste protsesside. Kõnelisi protsesse on võimalik maletaja funktsiooniringis täheldada kahte: väljapoole suunatud *parole* ja taju laiendav sisekõne (kalkulatsioon partii ajal). Inimmõistusel on male matemaatilise vormi tajumiseks kasutada tähtsa abivahendina ka erinevaid pragmaatilisi allsüsteeme, mille hulka kuuluvad näiteks arusaam võidust ning samuti mitmed malemängu käigus loodavad tähenduslikud allsüsteemid (nt hinnangu andmine kuninga ohutusele, etturistruktuuridele). Siinkohal on tarvilik tuua välja kaks momenti: a) pragmaatika kui selline on seotud inimsubjektiga laiemas mõttes, mitte ainult malet mängiva inimsubjektiga, b) maletaja artikulaatiivne keskkond, eelkõige selle muutumine malepartii käigus, on tähtis tegur malelise *langue*'i väljakujunemisel ja selle arenemisel. Malet mängiv

inimmõistus suhestub matemaatilist tüüpi malelise keskkonnaga vaid läbi tõlkeprotsesside, mida kirjeldatakse täpsemalt alapeatükis B1. Sealjuures kujutab just tõlkeprotsess endas momenti, mil kujuneb välja eespool käsitletud male artikulaatiivne keskkond.

Malet mängiva masina artikulaatiivsest keskkonnast ja selle eripärast. Ka malemasin tegutseb maleliste artikulatsioonide keskkonnas, kuigi võrreldes inimesega on see keskkond juba tunduvalt suurem konstruktsioon ja ligineb aina enam male matemaatiliselt lõpliku vormi poole. Siiski on male lahendamisest puudu veel palju. Lomonossovi seitsme nupu lõppmängutabeli põhjal on masin suuteline tajuma matemaatilise lõplikkusena neid positsioone, kus on laual maksimaalselt seitse nuppu. See tähendab, et male on malearvutite jaoks lahendatud vaid seitsme nupu piires, tavalise malemängu alguses on aga laual 32 nuppu. Mis puutub masinkalkulatsiooni, siis selle horisont jääb tänapäeva tavaarvutite juures 25–30 käigu piiresse. Masina maletamist saab vaadelda kui protsessi, mis kujutab endast liginemist male matemaatilise vormi poole ja seda saab illustreerida bioevolutsiooni termineid kasutades kui organismi muidu eluslooduses võimatut “täielikku” adaptatsiooni, eeldusel, et keskkond ei muutu. Malearvuti kalkuleerib malevariante sõltuvalt a) protsessori suutlikkusest käia läbi tohututes hulkades variante mingi kindla aja jooksul ning b) oma programmeeritusest, mida järgmises alapeatükis vaadeldakse kui malelist *langue*’i. Malearvuti programmeerimine võib sealjuures olla väga kompleksne, malearvutisse võib olla sisse kirjutatud nt avanguandmebaaside, lõppmängutabelite ja muude peenemate positsioonihinnangu meetmete kasutamine. Inimesele sarnaseid pragmaatilisi allsüsteeme malearvuti ei kasuta, kuigi ka neid on püütud modelleerida (nt maleprogrammide eeskirjad, mille järgi hinnata etturistruktuure). Lisaks võib öelda, et malearvutite programmides puudub pragmaatiline dimensioon sellel põhjusel, et malearvutid pole suutelised “kasutama” olemasolevaid ressursse teistmoodi kui nende programmeeritus seda võimaldab, mis tähendab ka seda, et kontekstil kui semiootilisel ruumil pole malearvuti jaoks mingit tähtsust. Seetõttu pole malearvutid nagu Stockfish (Yi 2011: 7) võimelised seadma endale ise uusi eesmärgi, tõstatama hüpoteese ja neid lahendama. AlphaZero algoritm, mis on uuendus selles vallas ja käitub teistmoodi, leiab käsitlust alapeatükis C2.

B. Maletaja ja malet mängiva masina omailmade omadustest

B1. Malet mängiva inimese omailmas on võimalik eristada kahte tüüpi domeeni: a) *langue*-tüüpi ja b) *parole*-tüüpi. Metodoloogiliselt tugine-

takse siinkohal Uexkülli omailma jagunemisele funktsiooniringis *merkendes* ja *wirkendes* faasiks ning seejärel kummagi faasi jaotamisele Ferdinand de Saussure'i mõisteid kasutades *langue*'iks ja *parole*'iks. Saussure'i kontseptsioonide sissetoomine võimaldab rääkida just inim-mõistusele omasest maletegevusest, mis sarnaneb teatud aspektides loomuliku keeletegevusega. Masinmale kontekstis on *langue*'i võimalik vaadelda kui malemasina programmeeritust.

Langue-tüüpi domeen omailmas. *Langue*-tüüpi domeen tekib male-taja malelisse omailma hetkel, mil maletaja saab selgeks malereeglid. Seega võib öelda, et omailmas eelneb *langue*-tüüpi domeen *parole*-tüüpi domeenile, sest enne malereeglite tundmaõppimist pole võimalik maleliselt tajuda ega käituda. *Langue*-tüüpi domeen konstrueerib Uexkülli mõistes subjekti tajuilma. *Langue* osutub tähtsaks terves male-taja funktsiooniringis, sest nii malelise informatsiooni tõlkimine maletaja omailma kui ka selle eesmärgipärane laiendamine kalkuleerimise kaudu (vrd *tajuriist* (Uexküll 2012: 79)) tuginevad subjekti *langue*'ile ja selle ülesehitusele. Võib öelda, et *langue* vastutab malet mõngivas subjektis malelise keskkonna tajumise eest ja tegeleb mõnes mõttes taju ligindamisega male matemaatilisele täiusele, nii utoopiline, kui see ka poleks.

Parole-tüüpi domeen omailmas. Malereeglite tundmaõppimisega kaasneb subjektil arusaam malelisest artikulatsioonist ehk malemängu väljamängimisest. *Parole*-tüüpi domeeni kuuluvad malelised artikulatsioonid, maleline *kõne*.

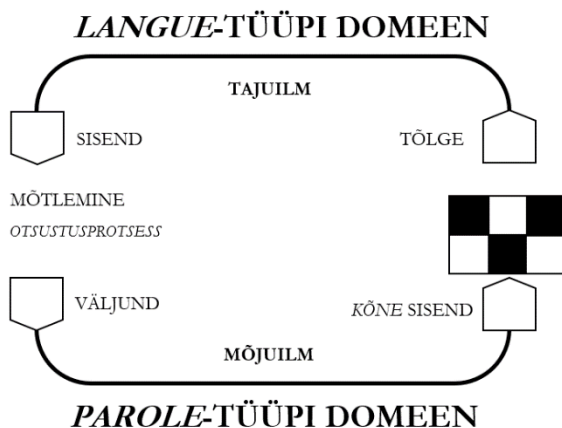
Mõtlemine, otsustusprotsess. Maleline mõtlemine ja selle najal otsuse tegemine on maletaja funktsiooniringis üleminekufaas tajuilmast mõjuilma, ehk moment, mil *langue* kui maleline tajumine (st maleinformatsiooni struktuurne organiseeritus ja aktiivne, semantilises mõttes emergentne kalkulatsioon) väljastab vastava malelise *parole*'i.

Inimese puhul põhineb malelise mõtlemise kui otsustusprotsessi arhitektuur *mõtlemisel* kui laiemalt mõistetud protsessil. See tähendab, et inimene otsustab males põhimõtteliselt sama mõtlemismehhanismi järgi kui muudes situatsioonides, mis nõuavad rangete reeglite kohaselt lahenditeni jõudmist. Inimmõtlemises kasutatakse pragmaatilisi allsüsteeme nagu "võit-kaotus" ja muid tegureid, mis on mõtestatavad konteksti kaudu. Masina funktsiooniringis vastab mõtlemisele kui otsustusprotsessile malemasina protsessori töö, mis talitleb malemasina programmi järgi.

Malelisest kalkulatsioonist kui sisekõnest. Kõnemomente on võimalik leida ka maletaja funktsiooniringi *parole*-domeenist väljaspool. Tõlkeprotsess, mis näeb maleinformatsiooni sisenemist malelisest mate-

maatilisest (välis)keskkonnast maletaja tajuilm, kujutab endast oma-naolist malelist sisekõnet. Maleline sisekõne esineb ka *langue*-domeeni seesmise korrastumise puhul. *Parole*-tüüpi mõjuilm, mis kirjeldab malet mängiva subjekti mõju subjekti artikulaatiivsele keskkonnale, mis omakorda saab siis osaks male matemaatilisest keskkonnast (vt alapeatükk A), eristub siin sisekõnest. Intersubjektiivse maletoomingu (nt malepartii) puhul on mõju keskkonnale (malelauale) vaadeldav kui tinglikult kausaalne, see tähendab, et käigud ühes malepartiiis pole suvalised sisendid keskkonda, vaid põhjuslikud. Keskkonna kausaalne muutumine malepartii käigus leiab lähemat käsitlust peatükis C2.

Malelise omailma funktsiooniring. Malelise tajumise ja mõjumise protsessi iseloomustab malet mängiva subjekti üldine funktsiooniring, mis on modelleeritud Jakob von Uexküll (2012: 86) järgi:

Joonis 1. Maletaja funktsiooniring.

Skeem on koostatud eelkõige malet mängivat inimest silmas pidades, kuid selle elemendid on vaadeldavad ka malemasinate kontekstis, millest räägib täpsemalt alapeatükk B2. Võrreldes von Uexküll'i funktsiooniringiga, kajastab skeem lisaks nelja uut momenti.

a) *Tõlge*. Nii malet mängiv inim- kui masinsubjekt ei ole suuteline tajuma male matemaatilist vormi n-ö üks ühele. Selleks, et malest aru saada, tekib (vrd malemasina puhul, kus see on “antud”) subjektis mentaalne konstrueering, mida saab nimetada male-*langue*’iks ja mis ehitub ja korrastub tõlke kaudu. Maleline *langue* on kitsam mõiste, kui subjekti artikulaatiivne maleline keskkond, sealjuures omab maleline *langue* kindlat funktsiooni – võimaldada subjektil maleliselt toimida.

Tõlkeprotsessi kaudu siseneb subjekti tajuilma ka n-ö *uut* informatsiooni, olgugi et matemaatilises keskkonnas *uut* kui sellist ei eksisteeri. Uus maleinformatsioon subjekti tajuilmas võimaldab *langue*'ile dia-kroonset mõõdet ja arenguvõimalust. Male-*langue*'i areng põhineb pragmaatilikal, eelkõige mehhanismil 'võit vs kaotus'. Maleline *langue*, mis suudab pakkuda intersubjektiivses maletgevuses (s.t partii või muu malelise võistlusmomendi ajal) paremini toimivat malelist kõnet, jääb korrektset, malelises mõttes optimaalset mängu õppival maletajal prevaalerima. *Langue*'i evolutsioon toimub malelise funktsiooniringi läbimiste jadana ja maletgevus on sealjuures vaadeldav ka kui intersubjektiivne toiming, mis on sarnane *semioosiga*.

b) *Otsustamine*. Otsustamine tugineb malet mängiva inimese puhul mõtlemisprotsessile, mis on omane inimsubjektile laiemas mõttes ning mida artikkel eraldi ei käsitle. Jämedate vigade⁶⁴ psühholoogilised põhjused on pärit otsustamisest kui mentaalsest protsessist, mis on seotud laiemalt mõistetud inimsubjektiga (s.t mitte ainult malet mängiva subjektiga) ja selle kontekstiga.

c) ja d) *Langue-tüüpi* ja *parole-tüüpi* *omailma domeene* käsitleti alapeatüki alguses.

Malemängu mängimise protsessi on võimalik kirjeldada maletaja funktsiooniringile tuginedes järgmiselt: maleinformatsioon liigub tõlke kaudu male matemaatilist tüüpi keskkonnast maletaja tajuilma, misjärel võetakse informatsioon otsustusprotsessides vastu ja sellest lähtudes tehakse otsus. Otsus artikuleerub maletaja mõjuilmas, kus saab teoks maleline kõne, mis siseneb tagasi keskkonda. Malekõnelised lausungid on sealjuures võimalised ühinema intrasubjektiivseks ja intersubjektiivseks semiootiliseks süsteemiks. Intrasubjektiivset malekõnet kui semiootilist süsteemi saab vaadelda kui maletaja enese süsteemiks organiseeritud malelisi kogemusi, mis loovad sealjuures ka kriteeriume maletaja *langue*'i arenguks. Malekõnet kui intersubjektiivet ilmingut saab aga vaadelda kui malekultuuri, mis hõlmab nii maleraamatuid, andmebaase kui ka malelisi interaktsioone üldiselt.

Praktiline malemäng on vaadeldav kui tinglikult kausaalne intersubjektiivsete maleliste artikulatsioonide jada. See tähendab, et kaks malet mängivat subjekti järgivad käike tehes oma individuaalseid malelisi funktsiooniringe. Mängu intersubjektiivne väljamängimine on vaadeldav kui *tinglikult* kausaalne tegevus. Tinglikkus tuleneb sellest, et pole garanteeritud, kas mängu mängitakse optimaalselt. Põhjuseks,

⁶⁴ Siinkohal pole "jame viga" käsitletav statistika mõistena. Jämedatest vigadest males kirjutab nt Aleksandr Kotov oma raamatus "Malelise mõtlemise saladused" (1979: 62).

miks pole võimalik maletada optimaalselt, on inim mõistuse paratamatus teha vigu, olgu need siis puuduliku malelise *langue*'i tõttu või vead malelises kõnes (nt jämedad vead). Samuti võivad subjektide pragmaatikate tõttu tekkida olukorrad, kus malet ei mängita optimaalselt, s.t võidule orienteeritud viisil. Näitena võib siinkohal tuua olukorra, kus maletaja A mängib teadlikult viiki, et tagada vähendatud riskiga esikoht turniiril jne.

B2. Malet mängiva masina võimalik omailm

Intuiivselt võib öelda, et malemasin mängib malet teisiti kui inimene ja see tuleb välja ka kummagi funktsiooniringides. Eriti keeruline on rääkida masina tajuilmast. Võiks öelda, et tajumise kui agentsust eeldava protsessi asemel on malemasinal keskkonnaga interakteerumiseks programmeeritud interpretatiivne grammatika. Malekäigu väljastamiseks mõjuilma kasutab masin oma generatiivset grammatikat. Malemasina interpretatiivne ja generatiivne grammatika moodustavad malemasina *langue*-domeeni. Traditsioonilise malemasina (nt Stockfish) *langue*'il puudub diakroonne mõõde. Malemasinad on aga just viimasel ajal teinud edasiminekuid ning see leiab täpsemat käsitlust alapeatükis C1. Senimaani ei kuulu malemasina abimeetmete hulka inimesele omased erinevad pragmaatilised allsüsteemid nagu orienteerumine mehhanismis 'võit vs kaotus' või malelaua hüpoteeside püstitamine ja nende lahendamine. Inim mõistuselisel maletajal on need pragmaatilised allsüsteemid pidevas kasutuses ning seotud tugevalt inimese malelise *langue*'i ülesehitusega.

Nagu kirjeldatud alapeatükis A, siis ka malemasin pole suuteline tajuma n-ö üks-ühele male matemaatilist vormi. Malemasinal eksisteerib kalkulaatiivne horisont, mis moodustab piiri maleinformatsiooni sfäärile, milles malemasin opereerib. Seda sfääri võib lugeda malemasina *langue*-domeeniks. Malemasina *langue*-domeeni moodustab seega malemasina vaatevälja kuuluv maleinformatsioon, mis on organiseeritud lähtuvalt masina programmeeritusest. Malemasina vaateväli on sõltuv malemasina protsessori võimekusest ja sellest, kui kaua teda ajaliselt käitatakse. Masinkalkulatsioon on võrreldav inimese võimega lugeda malevariante, millega kaasneb laiendatud arusaam malelaua toimuvast. Mõlemal juhul võib kirjeldatud vaadelda kui liikumist malelise matemaatilise lahendi poole. Malelise tõlke puhul on malemasinal palju selgem interpretatiivne grammatika kui inim mõistusel. Kui võrrelda erinevaid malemasinaid, siis traditsiooniline erinevus nende tajuilmades tuleneb a) malemasinate *langue*'ide korrastatusest, sh nende interpretatiivsetest grammatikatest ja b) protsessoritest.

C. Male õppimine kui malelise funktsiooniringi toimimise seadistamine

CI. Maleline inimõpe. Malet mängiva inimõistuse puhul on esmaseks reguleerivaks mehhanismiks selle arusaam optimaalsetest käikudest. Inimene õpib koos malekäikudega mõistma malelist aega. Maleline aeg on käikude arv, mis kulub antud malelise operatsiooni (nt matistamise, taktikalise või strateegilise eesmärgi saavutamise) täidesaatmiseks. Kui mängija on maleliselt korrektsete eesmärkide realiseerimisel kiirem oma vastasest, siis üldiselt piisab sellest ka mängu võitmiseks. Seega, et aru saada, mis on males optimaalne käik, on vaja mõista, mil moel on aeg malelaua konstrueeritud.

Maleline aeg on mis tahes positsiooni kindel ja seesmiselt määratletav omadus, mis on omakorda seotud male kui matemaatilise mudeli lõplikkusega. See tähendab, male teoreetiline lahendamine tooks endaga kaasa ka malelise aja lõplikuks fikseerimise. Malelise aja dedutseerimine malelaualt toimub maletaja *langue*'i abil, mis näeb ette ka selle sisekõnelist kalkuleerimist. Tähtis on mainida, et inimene kalkuleerib masinast tunduvalt halvemini. Selleks, et inimõistus malevariantide rägastikes hõlpsamalt orienteeruda suudaks, on malemängijal varuks kandidaatkäikude väljaselgitamise protsess, mis kuulub pragmaatilise allsüsteemina maletaja *langue*'i ja otsustusprotsessi faasidesse. Malearvutite programmeerimise juures on seda momenti jälgendada püütud, see tähendab, et malearvutite nagu Stockfish jaoks on osad käigud ja nendest tulenevad variandid perspektiivikamad kui teised ning nendele rakendab masin vastavalt ka rohkem kalkulatiivset jõudu. Inimese malelises funktsiooniringis algab kandidaatkäikude (s.t malelises mõttes perspektiivikamad käigud) väljaselgitamine maleinformatsiooni tõlkimisega maletaja tajuilma. Tõlkimise kaudu toimub esimene malelise informatsiooni korrastumine maletaja tajuilmas.

Malelist inimõpet on eelkõige võimalik näha maletava inimsubjekti *langue*'i evolutsioonina. Maletaja malelise funktsiooniringi läbimiste käigus muutub maletaja *langue* malelises mõttes efektiivsemaks, tuginedes eelkõige mehhanismile 'võit-kaotus' (vrd elusorganismidel elu-surm). Evolutsiooni ei saa aga siinkohal mõista kui protsessi, mis kujutaks endast kindlaviisilist "male lahendamist". Inimestel tähendab maleline evolutsioon eelkõige seda, et maletaja omandab paremaid viise kuidas võita, sealjuures võttes arvesse ka oma vastaseid. Ütlemine "mängides *patseritega* (nõrk maletaja) mängid ise ka lõpuks nagu *patser*" iseloomustab seda, et võib toimuda ka male*langue*'i regress.

Lisaks tasub märkida, et nii maletaja sisekõne (nt kalkulatsioon), kui

ka *parole* (nt käikude käimine malelaul) põhineb küll suuresti *langue*'il, kuid mitte ainult. Konkreetne kõne on sõltuv ka mitmetest psühholoogilistest teguritest, mis on seotud inimese kui laiemalt mõistetud subjektiga. Võib öelda, et jämedad vead on kas psühholoogilist päritolu või mõistetavad kõnedefektidena. Samuti mängib jämedate vigade tegemises rolli näiteks kontekst, kus partiid mängitakse. *Parole*'i on võimalik vigade vältimiseks parandada, kui püüda eemaldada müra- na esinevaid psühholoogilisi tegureid, mis segavad maletaja funktsioneerimist.

C2. Maleline masinõpe. AlphaZero kui uus ajastu malemasinates.

Aasta 2017 osutus malearvutite programmeerimises revolutsiooniliseks. Detsembris tegi oma esimesed mängud uudse tehnoloogia järgi töötav programm AlphaZero. Uut maleprogrammi saatis suur edu, kui see tõestas oma paremust ühe siiani tõhusaima vana meetodi järgi programmeeritud malearvuti Stockfishi üle (Silver jt 2017: 15). AlphaZero puhul on võimalik rääkida uuest ajastust malemasinate programmeerimises. Uue maleprogrammi arendajad ütlevad järgmist (samas, 1):

Seni on maleprogramme ehitades kombineeritud kõrgelt arenenud otsingutehnikaid, domeenispetsiifilisi adaptatsioone ja programmeerijate poolt eraldi loodud positsioonihinnangu funktsioone, mida on eksperdid aastakümneid edasi arendanud. AlphaGo Zero programm on aga uue meetodiga hiljuti saavutanud suurt edu mängus *go*, kasutades *tabula rasa* arenemist, s.t õppides vaid iseendaga mängu mängides. AlphaZero algoritm on vaid 24 tunniga saavutanud inimesega võrreldes ülisuure mängutugevuse males, *shogi*'s ja *go*'s ning on neis mängudes võitnud veenvalt kõiki seni parimaks peetud programme.

AlphaZero edu ja uudsus on väljendatav ka maletaja funktsiooniringis. Põhimõtteliselt on AlphaZero *langue* võimeline arenema ja see omadus on eelkõige iseloomulik malet mängiva inimese funktsiooniringile. Malekeele areng toimub AlphaZero puhul endaga mängides ja sellest õppides. AlphaZero *langue*'i põhiline ja sealjuures kvalitatiivne erinevus Stockfishist seisneb selles, et AlphaZero on võimeline leidma paremaid kandidaatkäike ja nendest tulenevaid variante. AlphaZero *langue*'i arengu puhul on oluline määrata ära, mis tüüpi tagasiside võimaldab masinõpet. Malet mängiva inimese *langue*'i arengu puhul on tähtis intersubjektiivne maleline toiming ja sellega kaasnev tagasiside (vormis võit-kaotus), mida võib vaadelda kui õppimist katse-eksituse meetodil. Inimmaletaja *langue* areneb partiisid mängides, partiid aga kulgevad *tinglikult* kausaalselt (vt alapeatükk B1). Mainitud tinglik kausaalsus on

aga maletaja jaoks üks põhilisi probleeme, miks maletaja pole suuteline igast mängitud või analüüsitud partiist efektiivselt õppima. See tähendab, et maletajal puudub oskus hinnata, kas partii kulgeb optimaalset rada pidi või kas mängides on tehtud kalkulaatiivseid ja muid vigu. Teisisõnu võib tekkida olukord, kus õpitakse mängima põhimõtteliselt puudulikult. AlphaZero on aga masinana suuteline tohutus hulgas variante läbi lugema ja hoidma kalkulaatiivsete vigade olemasolu vaid teoreetilise võimalusena. AlphaZero uudsuseks on oskus vaadelda tinglikult kausaalset malelise keskkonna kui välise muutumist eesmärgipärasena, ta on suuteline hindama malelise keskkonna korrastumist ja kasutama seda kui pragmaatilist allsüsteemi. AlphaZero maleprogramm tajub malelist matemaatilist keskkonda ja selle muutumist maletegevuses kui keskkonda, millega masin peab adapteeruma, et optimaalselt töötada. Kokkuvõtvalt saab öelda, et AlphaZero on võimaline arendama *langue*'i, kasutades pragmaatikat, s.t keskkonna mõju AlphaZero eesmärgipärastatud malelisele toimimisele.

Kokkuvõte

Maletegevusse kaasatud malet mängiv inimene ja maletav masin järgivad oma toimimises kui semiootilises tegevuses eri tüüpi malelisi funktsiooniringe. Erinevused on eelkõige täheldatavad funktsiooniringide *langue*-tüüpi domeenides, samuti on tähtis vaadelda keskkondi, kus maleline tegevus kummagi subjekti puhul aset leiab. Artiklis käsitletakse malelise matemaatilise keskkonna foonil kahte malelise keskkonna eritüüpi: inimese ja masina artikulaatiivne maleline keskkond. Kui male matemaatiline keskkond on lõplik, siis inimene ja ka masin malet lõpliku matemaatilise lahendina ei taju. Küll aga ligineb malemasin inimesega võrreldes suuremal määral male matemaatilise vormi poole, sest masina kalkulaatiivne võimekus on inimese omast tunduvalt parem. Erinevused inimaletaja ja malemasin vahel paiknevad ka *langue*-tüüpi domeenis, mis paigutub kummalgi juhul maletaja funktsiooniringis tajuilma. Eelkõige on kriitiliseks küsimus, kas *langue*'il on arenguvõimalus: inimesel maleline *langue* evolueerub, maleprogrammil nagu Stockfish see iseeneslik protsess pole. Seevastu 2017. aastal välja lastud AlphaZero maleprogrammi uudne meetod väljendub selle suutlikkuses oma *langue*'i sihipäraselt arendada, teisisõnu ise õppida paremini maletama. AlphaZero õppimine seisneb selle oskuses aina täpsemalt hinnata oma väljundite mõju tinglikule põhjuslikkusele, mis dikteerib muutusi malelises keskkonnas.

Kirjandus

- Kotov, Aleksandr 1979. *Malelise mõtlemise saladused*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Shannon, Claude 1950. Programming a Computer for Playing Chess. *The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science* 41(314): 256–275.
- Silver, D.; Hubert, T.; Schrittwieser, J.; Antonoglou, I.; Lai, M.; Guez, A.; Lanctot, M.; Sifre, L.; Kumaran, D.; Graepel, T.; Lillicrap, T. 2017. *Mastering Chess and Shogi by Self-Play with a General Reinforcement Learning Algorithm*. <https://arxiv.org/abs/1712.01815>
- Uexküll, Jakob von 2012. Rännud loomade ja inimeste omailmades. – *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa.
- Yi, Sangho; Jeannot, Emmanuel; Kondo, Derrick, and Anderson, David P. 2011. Towards real-time, volunteer distributed computing. – *Proceedings of the 2011 11th IEEE/ACM International Symposium on Cluster, Cloud and Grid Computing*. Washington: IEEE Computer Society, 154–163.

KROONIKA 2016

Lotman ja tehnika: loodus- ja sotsiaalteaduste ristumispunktis, 21.–22. aprill 2016

21.–22. aprillini võõrustas Université du Québec à Montréal (UQAM), Montréalis Kanadas konverentsi teemal “Lotman ja tehnika: loodus- ja sotsiaalteaduste ristumispunktis” (*Lotman et la technique: au croisement des sciences naturelles et sociales*). Konverents keskendus Juri Lotmani pärandile ja selle võimalikele edasiarendustele tänapäeva teadustes.

21. aprilli õhtul, enne järgmist ettekannetepäeva näidati kõigile huvilistele Agne Nelgi 2008. aasta filmi “Lotmani maailm”. Lotmanile keskendunud konverentsile kohaselt olid kohal ka Tartu semiootikute sõnavõttud. Ettekanded algasid 22. aprilli hommikul biosemiootika **Kalevi Kulli** Skype’i teel edastatud semiootika esmaste printsiipidega. Järgnevi ettekanne jõudis interneti teel kohale Tartust, kui **Ekaterina Velmezova** kõneles akadeemilise teadmise korrastusest semiootika vaatepunktist, lähtudes Juri Lotmani vähemtuntud tekstidest. Tartust oli kohal veel **Ott Puumeister**, kes rääkis vananemisvastasest utopiast ja selles konstrueeritavast subjektsusest.

Ülejäänud ettekandjad olid kõik pärit Kanada ja USA ülikoolidest, enamjaolt kohalikust UQAMist. **Maria Bondarenko** teemaks oli dünaamilise märgimudeli otsing Juri Lotmani ja Valentin Vološinovi töödes. **Samuel Archibald** kõneles kultuurilisest ja tehnilisest miljööst. **Sylvano Santini** teemaks oli Lotmani filmisemiootika ja semioes-teetika. **Simon Levesque**, kes oli ka ürituse peakorraldaja, illustreeris Lotmani semisfääri mõistet J. M. G. le Clézio töödega. **Emmanuelle Caccamo** mõlgutas mõtteid mälulisest semiosfäärist, keskendudes personaalsele mälule, intersubjektiivsusele ja intermeedialisusele. **Jonathan Hope** McGilli ülikoolist Montréalis mõtestas semiosfääri informatsioonilise modernsuse ja ökoloogilise postmodernsuse lõikepunktis ja -punktina. USAst, Miami ülikoolist kohale tulnud **Benoît Mauchamp** suhestas omavahel Lotmani, Bernard Stiegleri ja Marcel Augé mõtted ning üritas nende abil kriitiliselt vaagida reisiblogindust.

Pika ettekannetepäeva lõpetuseks korraldati osalejatele õhtusöök, mille käigus jätkus viljakas arutelu.

Ott Puumeister

Loengusari “Keele sajand: Saussure, Linzbach, Jakobson”, september–detsember 2016

Septembrist detsembrini viidi TÜ semiootika osakonna, eesti ja üldkeeleteaduste instituudi ja Eesti Semiootika Seltsi koostöös läbi loengusari “Keele sajand”, millega tähistati saja aasta möödumist nii Ferdinand de Saussure’i “Üldkeeleteaduse kursuse”, kui ka Jakob Linzbachi teose “Filosoofilise keele printsiipidest” ilmumisest.

Loengusarja avas 13. septembril **Mihhail Lotman**, kõneldes Saussure’i semiooloogiast ja selle olulisusest. 27. septembril rääkis **Renate Pajusalu** teemal “Saussure keeleteadlase pilguga”.

4. oktoobril esines **Leo Võhandu**, rääkides Jakob Linzbachist, tunnustamata mõttehiiglasest Eesti ajaloos. 11. oktoobril oli **Ekaterina Velmezova** teemaks Saussure’i taasavastamine. 18. oktoobril võttis **Jaan Ross** üles muusika ja keele omavaheliste suhete problemaatika. Oktoobri loengud lõpetas 27. kuupäeval **Elin Sütiste** ettekandega dünaamilisest Roman Jakobsonist.

Novembris peeti lausa viis loengut. 1. novembril alustas **Arne Merilai**, kes käsitles kõnet kui tegu. Kaheksandal jätkas **Sébastien Moret** Jakob Linzbachi ja tähenduse vasturääkivustega. 15. novembril rääkis **Peeter Torop** Roman Jakobsoni dominandi mõistest. 22. kuupäeval võttis **Silvi Salupere** vaatluse alla keelemudelid läbi ajaloo ning kuu lõpetas 29ndal **Aaro Nursi**, rääkides afaasiast ja teistest neurogeensetest kommunikatsioonipuuetest, mis on keeleteadlase vaatepunktist eelnevat käsitlust leidnud Roman Jakobsoni kirjutistes.

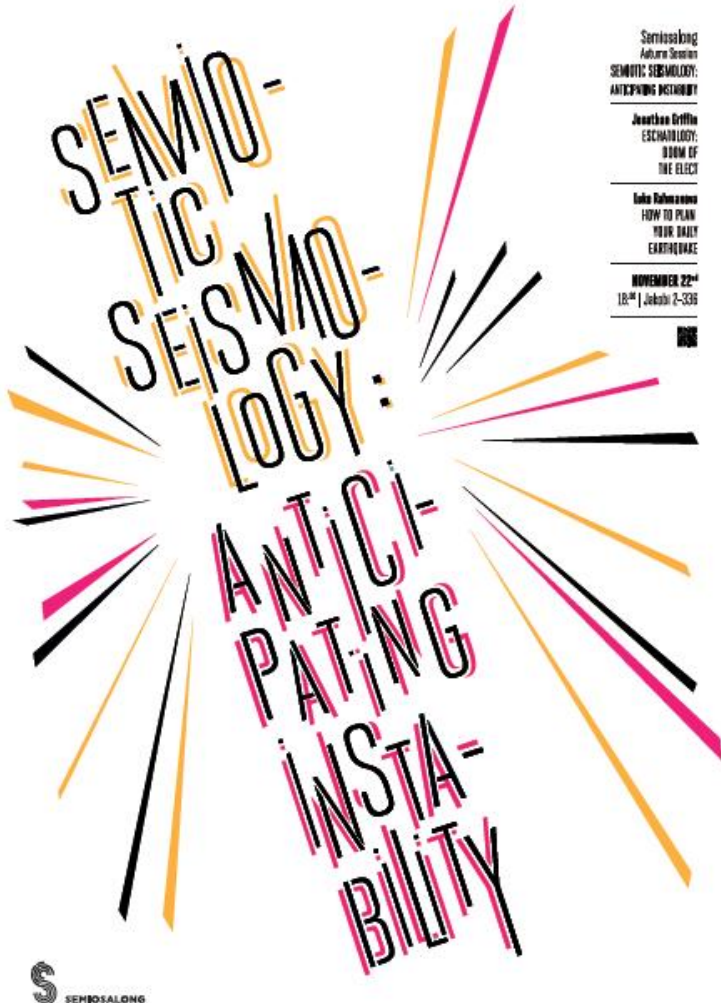
Detsembrisse mahtus veel kaks loengut. Esiteks **Ülle Pärli**, kes kõneles 5. detsembril Wilhelm von Humboldtist ja tema keelekäsitlusest. Loengusarja lõpetas 13. detsembril **Birute Klaas-Lang** päevakajalisel teemal eesti keele nähtavusest maailmas.

Semiosalong, kevad ja sügis 2016

2016. aastasse mahtus kaks Semiosalongi sessiooni; mõlemad peeti inglise keeles ning peakorraldajaks oli Tartu Ülikooli semiootika osakonna doktorant Tyler James Bennett. Kevadised seminarid leidsid aset Vanemuise tänaval, lokaalis Arhiiv; sügiseks koliti Jakobi 2 kolmandale korrusele, semiootika osakonna ruumidesse.

Kevadel alustati 7. aprillil ning viimane seminar toimus 19. mail; teemaks oli “Kuritegevuse semiootika”, mille raames uuriti, kuidas mõ-

testada ja kuidas on mõtestatud kuritegevust kultuurides ja ühiskondades. Juhtmõtteks oli valitud kuritegevuse suhtelisus: kahe kultuuriruumi võrdlemisel ei jõua me pea kunagi ühtse mõistmiseni, mida täpselt kirjeldada kuritegevusena.

Plakati kujundas Mehmet Emir Uslu.

Kuritegevuse semiootikast kõnelemist alustas 7. aprillil **Sarah Cai**, kelle teemaks oli organiseeritud kuritegevus ja võimu vahelduvad voolud, ettekande pealkirjaks *Your Guardian Does Not Sleep* ("Sinu valvur ei maga"). 21. aprillil rääkis **Jason Dydynski** ohvristamisest seksuaalse rünnaku kontekstis (peakiri: *The Unreported: A semiotic analysis of victimization in the reporting of sexual assault*). Seksuaalsed rünnakud jäävad tihti raporteerimata ning selle põhjuseks on see, et tihti nähakse just rünnaku ohvrit, kes otsustab juhtumi avalikustada, ründajana, kelle eesmärgiks on kurjategija maine kahjustamine. 12. mail pidas **Katre Pärn** ettekande pealkirjaga *Filling the Void: Signs of Crime* ("Tühimiku täitine: kuritegevuse märgid"), milles kõneles kuritegevuse konstrueerimise, rekonstrueerimise ja dekonstrueerimise semiootilistest aspektidest: milline võiks olla semiootilise uurimise koht kuritegevuse analüüsis? Kevadise sessiooni lõpetas 19. mail **Mehmet Emir Uslu**, kelle ettekanne kandis pealkirja *Inference and Criminology in the Works of Sir Arthur Conan Doyle* ("Järeldamine ja kriminoloogia Sir Arthur Conan Doyle'i töodes") ning milles käsitleti Sherlock Holmesi kui semiootikut. Lisaks heideti pilk Conan Doyle'i tööde sotsiaalsetele aspektidele ning uuriti, kuidas neis kajastub 19. sajandi Suurbritannia ühiskond.

Sügisese sessiooni teemaks oli *Semiotic Seismology: Predicting Instability* ("Semiootiline seismoloogia: ebastabiilsuse ennustatavus"), mille raames toimus kolm seminari. Tegeleti semiootika panusega ennustamatu ennustatavaks muutmisel. Tavapärase ühe ettekande asemel peeti sügisel igal kokkusaamisel kaks ettekannet. 8. novembril kõnelesid **Tyler James Bennett** tööstuslikust prognostikast (*Industrial Schematic Prognostics*) ja **Riin Magnus** kannatamise kadumisest (*Losing the Sense of Suffering*). 22. novembril võtsid sõna **Jonathan Griffin** eshatoloogia ning väljavalitute hukatuse (*Eschatology: Doom of the Elect*) teemal ning **Luke Rahmanova** argise maavärina puhuks ettevalmistamisest (*How to Plan Your Daily Earthquake*). 30. novembri seminaris esinesid **Merit Rickberg**, kes rääkis etnotsentristlikust ajaloost (des)integratsiooni mehhanismina (*Ethnocentric History: A Mechanism of (Dis)Integration*), ning **Mark Lemon**, kelle eesmärgiks oli reklaamide inimlikumaks muutmise teel maailma parandada (*Deconstructing Commercials for a Better Tomorrow*).

Ott Puumeister

Tartu semiootikud Gruusias, sügis 2016

Siinkirjutajatel, Mari-Liis Madissonil ja Andreas Ventselil õnnestus viibida peaaegu pool aastat külalisteaduritena Gruusias, Ivane Javakhishvili nimelises Tbilisi Riiklikus Ülikoolis. Niisugune võimalus sai teoks tänu programmile “Marie Curie International Research Staff Exchange Scheme Fellowship within the 7th European Community Framework Programme (EU-PREACC project)” ja meie vastuvõtjale professor Manana Rushiesvilile sealsest inglise filoloogia osakonnast.

Meie esialgseks eesmärgiks oli tutvustada e-Eesti identiteediloomele keskenduvat uurimisprojekti, leida selle edasiarendamiseks kontakte ning anda semiootikat tutvustavaid loenguid. Kuna Eesti kogemust e-riigi ülesehitamisel hinnatakse Gruusias kõrgelt, siis tundus just see Kaukasuse riik olevat õige koht võrdleva materjali saamiseks. Lisaks iganädalasele semiootikaloengule, milles osalesid peamiselt filoloogiatudengid, andsime külalisloenguid erinevates osakondades, iseäranis värvikalt jäi meelde laupäevane väljasõiduloeng veinipealinna Telavi ülikoolis.

Mari-Liis Madisson gruusia üliõpilastele loengut pidamas.

Olgu öeldud, et semiootika ei olnud vastuvõtva ülikooli õppekavas uudissõna. Nii leidsime ka samas inglise filoloogia osakonna õppekavast semiootikakursuse bakalaureusetudengitele. Seetõttu tuli võima-

like korduste vältimiseks meie loengukursuse teemad kohapeal valmis mõelda. Tbilisi ülikooli bakalaureusekursus ei käsitlenud eriti palju Tartu semiootika jaoks olulisi märksõnu, olgu nendeks siis näiteks Tartu–Moskva koolkonna semiootika, bio- või zoosemiootika, ega ka uue meedia semiootika või sotsiaalmeediale iseloomulikud tekstiloomeprotsessid, millega ise oleme viimasel ajal püüdnud tegeleda. See muidugi ei tähenda, et Juri Lotmani nimi neile tundmatu oleks, kaugel sellest. Samuti tunti suurt uhkust Merab Mamardašvili üle, kes oli Tartu–Moskva koolkonna tegemistega lähedalt seotud ja kelle raamatu “Sümbol ja teadvus” (kooskirjutatud Aleksandr Pjatigorskiga) eestindust on peagi oodata. Kasvavast huvist semiootika vastu andis märku ka Tbilisi Ülikooli initsiatiiv luua ühist õppekava, mis hõlmaks lisaks juba nimetatud ülikoolidele veel kahte osapoolt nii Euroopast kui Kaukaasia piirkonnast ning kus semiootika võiks olla üks kandvatest telgedest. Kuna samal ajal, novembri esimesel nädalal, toimus ka Tartu Ülikooli rektori Volli Kalmi visiit Gruusiasse, siis sai seda ideed ka laiemalt tutvustatud. Kas sellest ka miskit reaalselt vormub, sõltub ennekõike võimalike koostööpartnerite leidmisest ja meie ühisest projektikirjutamise võimest.

Tänu rektori visiidile õnnestus meil väisata ka Tbilisi teist olulist kõrgkooli – Ilija Riiklikku Ülikooli. Tegemist on ennekõike humanitaaria ja pedagoogika suunitlusega õppeasutusega, mis tekkis Tbilisi Riikliku Ülikooli jagunemise tagajärjel. Kas tunneb emb-kumb ülikool ennast jagunemise tagajärjel teataval viisil kahjusaanuna või on siin mängus muud põhjused, kuid igatahes on ülikoolide vahel tunda tubli annus rivaliteeti. Umbes nagu Tartu ja Tallinna Ülikooli vahel, selle erinevusega, et see kõik toimub paljuski ühes Tbilisi linnajaos nimega Vera ning mõnikord lausa samal tänaval, kuna ülikoolide õppehooned asuvad kõrvuti. Naljaga pooleks võib loota, et see “rinne” on ehk ümber formeerumas, sest meie sealoleku ajal räägiti palju Kutaisi Ülikooli laienemisest ja tohutust ambitsioonist saada suurimaks ülikooliks Kaukasuse piirkonnas.

Mis puutub aga akadeemilise elu kirevusse, siis seda oli seal intensiivselt tunda. Põhimõtteliselt toimus igal nädalal mõni üritus, mida kuulama-vaatama või kuhu kaasa rääkima minna. Nii käisime näiteks kuulamas meiegi osakonda tihti külastava Patrik Seriot’*d*, kel on tema enda jutu järgi pikaajalised sidemed Gruusia kolleegidega, ennekõike seotuna teadushuviga nõukogude aja keeleteaduse vastu. Meenutagem, et Stalini ajastu keeleteaduse suurkuju – Nikolai Marr – oli ema poolt grusiin, isa poolt, kes oli kuulsa Tbilisi botaanikaia rajaja, aga šoti päritolu. Hiljem, kui sai tegetatud n-ö kohaliku koduloo uurimisega,

selgus, et ta elas eelmise sajandi esimesel poolel meie Tbilisi elukohast Sololaki piirkonnas üksnes mõni tänavavahe edasi. Samuti sai panustatud Gruusia–Saksa akadeemilise ühisettevõtmise loomisesse, mis keskendus suulise ajaloo võimalikule kasutamisele riiklikes ajaloo uurimise ja õpetamise programmides. Üritusel rääkisime Eestis läbiviidud suulise pärimuse korjamise programmidest ja selle digitaliseerimisest. Samuti tuli neile üllatuseks, et Abhaasias (ja just abhaaside ja grusiinide konflikti suulise mäluga projekt tegeles) olid juba 19. sajandi keskpaigast eestlaste asundused. Viimase info valguses tundub, et selle programmi üks saksapoolne eestvedaja dr Oliver Wolleh Bergof Foundationist lisas ka eestlaste suulise pärimuse oma uurimisprogrammi.

Andreas Ventsel Ivane Javakhishvili nimelise Tbilisi Riikliku Ülikooli peahoone ees puhkehetkel.

Gruusiast võiks muidugi lõputult jutustada, alustades ilusast loodusest ja suurepärasest köögist, grusiinide külalislahkusest (mis on tõesti tõene müüt), peolembusest, temperamentsusest ning loomumasest soovist pidevalt võimu kritiseerida. Tbilisi pakkus tõelise Kaukaasia metropolina läbilõiget erinevatest rahvastest, ühiskonnakihtidest kui ka elustiilide mitmekesisusest. Nii kohtasime inimesi, kes sooviksid kiiremat Euroopaga integreerumist kui ka neid, kelle arvates on ELi peamisteks (mõnikord hästi varjatud) eesmärkideks homoseksuaalsuse levitamine ja taimetoitluse kui mittekohaliku elustiili kultiveerimine. Samas ei näi-

nud me kordagi, et need vastuolud oleks muutunud vägivaldseteks tänavaklusteks. Mis muidugi ei tähenda, et meeleavaldusi poleks olnud. Neid, erinevates paikades ja erineva rahvahulgaga, võis kohata pea igal nädalal ja mõnikord lausa mitmel päeval järjest. Seda enam, et saabusime Tbilisisse just ajal, kus käis Gruusia üldvalimiste viimane faas (valimised olid oktoobri alguses) ja kus õhkkond oli tiine erinevate ideede kuulutajatest ja kuulajatest. Kahju ainult, et gruusia keele olematu oskus ei võimaldanud sellest kõigest suurel määral osa saada.

Andreas Ventsel ja Mari-Liis Madisson

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2016

Magistritööd

Eestikeelne õppekava:

Kertu Tombak. Liikidevahelised interaktsioonid koeri kaasavates teraapiates ja teistes sekkumistes.

Juhendaja: Riin Magnus.

Oponent: Timo Maran.

Kadri Rood. Aeglane film: tunnused, vahendid ja narratiivne struktuur.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponent: Timo Maran.

Randy Peiker. Cyrano de Bergerac – intersemiootiline tõlge.

Juhendajad: Peeter Torop, Kristel Pappel.

Oponent: Mari Niitra.

Tiina-Mall Vannastu. Poliitiliste institutsioonide kuvandi loomine Eesti poliitika näitel.

Juhendaja: Anti Randviir.

Oponent: Katre Pärn.

Madis Ligema. Efektiivse poliitkampania strateegiast.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Ott Puumeister.

Iiris Vürpalu. Kultuurisemiootika rakendusvõimalused tantsuteoorias ja -kriitikas.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Katre Pärn.

Merit Rickberg. Multiperspektiivne ajalookäsitlus kultuurisemiootika vaatepunktist.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Peeter Torop.

Elis Saar. Semiootiline vaade õõvaoru ületatavusse: 3D graafikaga loodud tehisinimeste tajumine.

Juhendaja: Katre Pärn.

Oponent: Rauno Thomas Moss.

Ingliskeelne õppekava:

Mirko Cerrone. A Semiotic Analysis of the Research Paradigms Behind the Ape Language.

Juhendajad: Nelly Mäekivi, Timo Maran.

Oponent: Riin Magnus.

Egle Krušaitė. Resemiotizing the Objects of Inconvenient Past: The Case of Grutas Park in Lithuania.

Juhendaja: Tiit Remm.

Oponent: Federico Bellentani.

Alexandra Milyakina. Digital Books in Literary Education: A Semiotic Approach to Analysis.

Juhendajad: Peeter Torop, Maarja Ojamaa.

Oponent: Tatjana Pilipoveca.

Daria Arkhipova. Some Principles of Art Critique Elaborated from the Works of Juri Lotman.

Juhendajad: Tyler James Bennet, Silvi Salupere.

Oponent: Remo Gramigna.

Kamilia Ziganshina. Opera Strip as Transmedia Translation.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponent: Liina Sieberk.

Tamari Guledani. Semiotic Considerations on the Borderline Personality Disorder.

Juhendajad: Ott Puumeister, Andreas Ventsel.

Oponent: Merle Purre.

Antti Olavi Kiviranta. Musical Instrumentation in Constructing Cultural Expression.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Eva Lepik.

Aubrey Armbruster. Translations of Menis in 21st Century Literary Adaptations of the Iliad.

Juhendaja: Elin Sütiste.

Oponent: Peeter Torop.

Wanqiu Sarah Cai. Premediation and Negotiation in National Identity Narratives: Rublev's Trinity and Bach's *Wachet auf*.

Juhendajad: Peeter Torop, Andreas Ventsel.

Oponent: Lyudmyla Zaporozhtseva.

Katarina Damčević. The Ethical Slut: A Critique of the Reappropriation of Obscene Language.

Juhendajad: Remo Gramigna, Hajrudin Hromadžić, Silvi Salupere.

Oponent: Elin Sütiste.

Doktoritööd

14. juuni 2016

Davide Weible. Exaptation: Towards a Semiotic Account of a Biological Phenomenon.

Juhendaja: Kalevi Kull, Tartu Ülikool.

Oponent: Karel Kleisner, Charles University, Praha.

23. august 2016

Mari-Liis Madisson. The Semiotic Construction of Identities in Hypermedia Environments: The Analysis of Online Communication of the Estonian Extreme Right.

Juhendajad: Andreas Ventsel, Indrek Ibrus.

Oponentid: Massimo Leone, University of Turin; Daniele Monticelli, Tallinna Ülikool.

29. november 2016

Claudio Julio Rodriguez Higuera. The Place of Semantics in Biosemiotics: Conceptualization of a Minimal Model of Semiotic Capacities.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponent: Donald F. Favareau, National University of Singapore.

ABSTRACTS

OTT PUUMEISTER. Non-identificational politics and the political subject

The present article proposes that it is necessary to re-evaluate the concept of the political subject. Traditionally, the political subject is thought on the basis of identification. The following, however, is based on three authors of what could be called critical theory: Giorgio Agamben, Jacques Rancière and Alain Badiou. They hold that in order for there to be emancipative politics at all, it must be grounded on non-identification. These three thinkers are connected by the understanding that identity and identification processes are principal tools in the establishment of power relations and thus it is necessary to base emancipative politics on rupture and refusal. Identities are used to create social structure and government based on identities has as its goal the deployment, the putting into their rightful place, of individuals and bodies. Non-identificational politics, on the contrary, searches for a way out of this kind of governmental structure by creating a different kind of political subject, or, by subjectivation. A new political community must be created that would be able to question or to put under doubt the established social order.

Keywords: *politics, political subject, power, subjectivity, critical theory*

MERIT RICKBERG. Two contradicting tendencies in the education of history

In today's European Union the debate over teaching history revolves around two contradicting approaches: multiperspectivity and national history. Both approaches are aimed towards greater social cohesion, however the means of achieving this varies greatly. In this paper, I will discuss this current situation in EU education politics from the viewpoint of the universal mechanism of cultural dynamics, which is based on the simultaneity of two opposing tendencies: on the one hand, constant striving towards plurality and creation of new languages, and on the other, the need for unification and singularity. Teaching national history aims towards unification through one dominating narrative that takes the place of the metalanguage and reorganizes the way the history of a nation is perceived. Everything that does not fit the self-description is cast outside the border as incorrect. Multiperspectivity in contrast

works against the unifying power of one central narrative by revealing its mythological nature. It brings out other texts that were cast to the periphery or beyond the border and reminds us that the self-image doesn't reflect the whole complexity of the semiotic world around us. However, both approaches have their deficiencies which, instead of greater social cohesion, can lead to disintegration and a divided Europe.

Keywords: *cultural self-description, unity vs plurality, national history, multiperspectivity, EU educational politics, social cohesion, semiotics*

AGNE PILVISTO. Theoretical viewpoints from the history of Estonian nationalism

In recent years, discussions about nationalism have polarized public opinion, and strong opposition exists now on both sides of the ideological front line, i.e. between supporters and opponents of nationalistic attitudes. Many public figures have appealed to a more balanced viewpoint, stating that the current confrontation is somewhat artificial and motivated by psychological rather than political reasons. The question of how to give meaning to nationalism in 21st century Estonia remains nevertheless unanswered. In the following essay I will search for possible answers from recent Estonian history, when nationalism was a more organic part of public discourse. I will examine selected writings from the history of Estonian nationalism, i.e. from "Valik II. Artikleid eestluse ajaloost", which was put together by Toomas Haug in 1988. The collection includes passages from authors such as Villem Reiman, Juhan Luiga, Eduard Laaman, Johan Kõpp, Oskar Loorits, Uku Masing, Hans Kruus, Karl Ast-Rumor and Ants Oras, from 1901 to 1956. I take a theoretical approach to the ideas represented in the texts, indicating their historical background and interconnectedness. The dominating aspects are language, Finno-Ugrism and historicism.

Keywords: *Estonian nationalism, theories of nationalism, national history, Estonian theory*

ANDREAS VENTSEL, MARI-LIIS MADISSON. Post-truth discourse and semiotics

The article adopts a semiotic viewpoint in order to characterize the specificities of post-truth meaning making. The goal is not so much to argue for or against the label “post-truth” or to give a definitive value judgment on the phenomenon. The main objective is to sketch a preliminary framework of semiotic tools to better analyze and understand the signification mechanisms of post-truth discourse. The article focuses on how such a semiosis is constructed, which tools are used to attract attention in a contemporary context of information overflow, and which kinds of signification practices contribute to texts becoming viral.

Keywords: *post-truth discourse, misinformation, semiotics, social media, virality, affective communication*

TIIT REMM. On the re-semiotization of manor space

This article studies the signification and re-semiotization related to manor estates and houses in Estonia. I outline a frame of analysis that integrates basic elements of spatial signification and layers of socio-cultural semiosis. Dynamics of these elements and layers appears in the variety and fluctuations of the significance of spatial environment, as well as in purposeful designs of meaningful environments. Handling of manors has been practically and ideologically important in Estonia for a considerable amount of time. The relation to the space of manors has been a central trait in the formation of Estonian culture, on both individual as well as cultural levels of reflection. Exemplary here for spatial semiotic dilemmas for re-semiotization is the case of the entrance to a school located in a specific manor house. The significance of this seemingly elementary case ranges from establishing social relations to the actualization of the history and design of the school experience of children.

Keywords: *semiotics of space, manor, manor school*